

NASTAVA MODERNE HISTORIJE JUGOISTOČNE EVROPE
Dodatni nastavni materijal

HISTORIJSKA ČITANKA 4
Drugi svjetski rat

NASTAVA MODERNE HISTORIJE JUGOISTOČNE EVROPE

Dodatni nastavni materijal

Drugi svjetski rat

Izdavači: Centar za demokraciju i pomirenje u jugoistočnoj Evropi, Solun i CPU, Sarajevo

Za izdavače: Dževdet Tuzlić i Nenad Šebek

Urednik bosanskog izdanja: Enes Milak

Naslov originala: Teaching Modern Southeast European History, Alternative Educational Materials, Workbook 4 - The Second World War.

Prijevod: Dženisa Bužimkić i Lejla Nuhodžić

Lektura: Hadžem Hajdarević

Korektura: Fahrija Šulejić

Prijelom i štampa: CPU Sarajevo

Tiraž: 750 primjeraka

CDRSEE Rapporteur to the Board for the Joint History Project: Costa Carras

Executive Director: Nenad Šebek

Director of Programmes: Corinna Noack-Aetopoulos

Nosnian Project Director: Dževdet Tuzlić

Project Co-ordinator: George Georgoudis and Biljana Meškovska

Bosansko izdanje štampano uz velikodušnu pomoć:

Current Copy based on the Original English Edition:

Sponsors: The United States Department of State, the United States Agency for International Development (USAID), the German Ministry of Foreign Affairs, and the Stability Pact for South Eastern Europe.

Disclaimer: The designations employed and presentation of the material in this book do not imply the expression of any opinion whatsoever on the part of the publisher (Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe), nor on the part of the sponsors (the US State Department, USAID, the German Ministry of Foreign Affairs, and the Stability Pact for South Eastern Europe). This book contains the views expressed by the authors in their individual capacity and may not necessarily reflect the views of the CDRSEE and the sponsoring agencies.

Copyright: Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe (CDRSEE)

Krispou 9, Ano Poli, 54634 Thessaloniki, Greece

tel.: +30 2310 960820-1, fax: +30 2310 960822

email: info@cdsee.org, web: www.cdsee.org

ISBN: 978-9958-9304-6-1

NASTAVA MODERNE HISTORIJE JUGOISTOČNE EVROPE

Dodatni nastavni materijal

HISTORIJSKA ČITANKA 4

Drugi svjetski rat

Urednik izdanja: Krešimir Erdelja

Urednica cjelokupnog projekta: Christina Koulouri

Urednik serije na bosanskom jeziku: Enes Milak

Centar za demokraciju i pomirenje u jugoistočnoj Evropi, Solun
CPU Sarajevo

Sarajevo, 2007.

Sadržaj

Uvod	13
Hronologija	17
Karta 1: Drugi svjetski rat 1939.-1942.	28
Prvo poglavlje: Politički kontekst	29
Ia. Vođe i ideologije	29
I-1. Fitzroy MacLean (Ficrij Meklin), Churchillov izaslanik kod partizana, o Titu 1943. godine. Razgovor Fitzroy MacLeana s Titom u partizanskom Beogradu 1944.	29
Sl. 1. Josip Broz Tito, vođa partizanskog narodnooslobodilačkog pokreta, i general Draža Mihailović, komandant Jugoslovenske vojske u otadžbini (četnici)	30
I-2. Pavelićev fotograf svjedoči o njegovoj ličnosti 1961. godine	31
Sl. 2. Ante Pavelić	31
I-3. Opis Mehmeta Shehua i Envera Hoxhe	31
I-4. Engleski špijun o Luliu Maniu (Juliju Maniju), vođi političke opozicije u Rumuniji	32
I-5. Metaksasova poruka urednicima i izdavačima svih grčkih novina (30. oktobar 1940.)	32
Sl. 3. Lutrijski kupon za prikupljanje novca za porodice vojnika koji se bore na albanskom frontu protiv Italijana 1940.-1941.	33
I-6. Hitlerova naredba br. 26 (3. april 1941.)	33
I-7. Ion Antonescu o „jevrejskom pitanju“	34
I-8. Proglas kralja Mihaila građanima njegove zemlje (23. august 1944.)	34
I-9. Komunistička ideologija LNÇ, u tumačenju Sejfulle Malëshove (Sejfula Malješova)	35
I-10. Letak Oblasnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije za Makedoniju, upućen makedonskom narodu	35
Ib. Vojske i vojnici	36
I-11. Američki izvještaj o aktivnostima albanskog pokreta otpora	36
I-12. Predstavnici saveznika na Balkanu o strategiji gerile u Albaniji	37
I-13. Hrvatski vojni izaslanik u Sofiji o situaciji u Makedoniji	37
Sl. 4. Zamjenjivanje njemačke vojske bugarskom vojskom poslije fašističke okupacije jugoslavenske Makedonije (april 1941.)	38
I-14. Proglas Nacionalnog oslobodilačkog fronta (EAM) – Komitet Sterea Ellada	38
I-15. Proglas Nacionalne demokratske grčke unije (EDES) 1943.	38
Sl. 5. Fotografija partizana (muškaraca i žena) s lijevog krila otpora u Grčkoj	39
I-16. Osnovi programa Osvobodilne fronte (OF, Oslobodilački front slovenačkog naroda)	39
I-17. Iz dnevnika jugoslavenskog partizanskog komandanta	40
I-18. Iz zapisnika sa sastanka D. Mihailovića i predstavnika njemačke komande u Srbiji u selu Divci	40
I-19. Iz instrukcija Draže Mihailovića majoru Đorđu Lašiću i kapetanu Pavlu Đurišiću	41
Sl. 6. Srpski plakat	41
I-20. Saradnja između ustaša i četnika	41

I-21.	Početak ustanka u Bosni	42
I-22.	Formiranje SS-„Handžar“ divizije kao vrhunac muslimanske kolaboracije u Bosni.....	43
I-23.	Darko Stuparić piše o formiranju prve partizanske jedinice u blizini Siska (Hrvatska) u junu 1941.....	43
I-24.	Svjedočenja o raspoloženju u Ohridu prilikom ulaska Nijemaca, Italijana, Bugara i partizana tokom Drugoga svjetskog rata.....	44
Sl. 7.	Bosanski muslimani u ustaškim jedinicama	44
I-25.	Iskaz jednog djeteta o rivalstvu političkih grupa u Albaniji	45
I-26.	Cirkularno pismo centralnog vijeća LNÇ svim regionalnim komitetima u Albaniji (od 9. septembra 1943.).....	45
Ic. Odnosi sa dvjema koalicijama i sa susjednim zemljama		45
I-27.	Novinski izvještaj o vojnom puču i zbacivanju prosovinske vlade Kraljevine Jugoslavije. Puč se odigrao 27. marta 1941., poslije pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu.....	45
I-28.	Izvještaj vrhovnog rabina Jugoslavije dr. Isaka Alkalaja Jugoslavenskoj vladi u izgnanstvu o događajima u Jugoslaviji od kraja marta do kraja juna 1941. godine	46
Sl. 8.	27. mart 1941. Masovne demonstracije protiv sila Osovine u Beogradu	46
I-29.	Iz memoara Konstantina Kacarova, poznatog bugarskog advokata, o prvoj godini Drugoga svjetskog rata	46
I-30.	Poznati bugarski novinar Danail Krapčev o optužbi da Bugarska ne pruža otpor njemačkoj vojsci	47
I-31.	Isti bugarski novinar Danail Krapčev komentira brzu pobjedu Njemačke nad Jugoslavijom u aprilu 1941. godine.....	47
Sl. 9.	Rumunske novine: kralj Mihail, general Antonescu, Mussolini, Hitler (1941.)	48
Sl. 10.	Rumunske novine: kralj Mihail i generalisimus Staljin (1945.).....	48
I-32.	Izvod iz Memoara (18. 10. 1941.) ondašnjeg premijera Emanuila Cuderosa (Emmanouil Tsouderos) – nekadašnjeg bankara poznatog po liberalnim pogledima i suprotstavljanju Metaksasovom režimu – u zvaničnoj vladi Grčke u Kairu; upućeno Britancima	48
I-33.	Poruka britanskog Ministarstva spoljnih poslova britanskom ministru u Kairu 14. 8. 1944.	48
I-34.	Brigadni general Majers (Myers), komandant britanske vojne misije u Grčkoj, procjenjuje uticaj otpora nacistima na sveukupni tok rata	49
Sl. 11.	Fotografija iz rumunskih novina: drugarstvo između rumunske vojske i Crvene armije – oficiri na frontu	50
I-35.	Tretman engleskih zarobljenika u Rumuniji (1944.)	50
I-36.	Iz zapisnika o razgovoru između J. B. Tita i V. Churchilla u Napulju, 12. augusta 1944.....	50
I-37.	Naredba italijanskog kralja Viktora Emanuela III od 3. maja 1941. o aneksiji Ljubljanske provincije Italiji	51
I-38.	Anegdota Ivana Venedikova, poznatog bugarskog arheologa, o njegovim odnosima s Nijemcima u Makedoniji	51
Id. Vjerske organizacije.....		52
I-39.	Poslanica arhiepiskopa Janjine (Grčka) svim kršćanima pod njegovom nadležnošću (10. 9. 1943.).....	52
I-40.	Pismo arhiepiskopa Damaskina i drugih uglednih Grka Ginteru fon Altenburgu, njemačkom ambasadoru u Grčkoj	52
I-41.	Katolička crkva Albanije o italijanskoj invaziji na Albaniju.....	53
I-42.	Sarajevski muslimani o situaciji u Bosni i Hercegovini (koja je u to vrijeme bila dio Nezavisne države Hrvatske)	53
I-43.	Muslimanske duhovne ličnosti i formiranje muslimanskih SS-divizija 1943.....	54

I-44.	Govor rumunskog patrijarha Nikodima, održan na Pravnom fakultetu u Bukureštu 1942. godine.....	54
I-45.	Članak iz novina: Sestrinske crkve. Velike perspektive pravoslavlja, od Mihaila Burlakua (Mihai Burlacu).....	54
I-46.	Hapšenje patrijarha Gavrila od strane Gestapoa u manastiru Ostrog, 23. aprila 1941.....	55
I-47.	Stepinčevo pismo Paveliću, od 14. maja 1941. Stepinčev poziv katoličkom svećenstvu da podrži NDH, 28. april 1941.....	56
I-48.	Otac Zlatko Svirić o pokršćavanju pravoslavnih Srba u katoličanstvo	57
DRUGO POGLAVLJE: Život u vrijeme rata.....		58
Ila. Siromaštvo, neizvjesnost.....		58
II-1.	Ograničavanje potrošnje hljeba u Rumuniji tokom rata (1942.)	58
II-2.	Ograničavanje potrošnje hljeba u Rumuniji tokom rata (1944.)	58
Sl. 12.	Ograničavanje potrošnje hljeba u Istanbulu	58
II-3.	Grčki seljak opisuje italijanske okupatore.....	59
II-4.	Ivan D. Stančov, bugarski diplomat, o životu svoje porodice za vrijeme rata	59
II-5.	Iz povjerljivog izvještaja br. 162, koji je američki generalni konzul u Istanbulu Samuel Honaker (Semjuel Honaker) poslao državnom sekretaru SAD Cordelu Hullu (Kordel Hal) o osjećanjima bugarske javnosti, septembra 1942.....	59
Sl. 13.	Redovi ispred radnje u Ljubljani za vrijeme rata	59
Sl. 14.	Redovi za meso u Zagrebu.....	60
II-6.	Tražimo sramne trake za crnobozijance (izvod iz srpskih novina)	60
Sl. 15.	Turska karikatura.....	60
II-7.	Teškoće preživljavanja... Kako bi došlo do hrane, gradsko stanovništvo moralo je da proda praktično sve za šta je moglo naći kupca	61
II-8.	Neizvjesnost civilnog života tokom rata u Albaniji.....	61
II-9.	Građani Beograda gaje povrće (tekst objavljen u beogradskim novinama septembra 1942.)	61
Sl. 16.	Žrtve gladi u Grčkoj za vrijeme tragične zime 1941./1942.	62
II-10.	Faik Okte o turskom porezu na prihod	62
II-11.	Ova priča raširila se među ljudima za vrijeme prikupljanja poreza na imovinu. Veoma je zanimljiva jer otkriva 'konkurenciju među manjinama' kao svojstvo ovoga oporezivanja.....	62
IIb. Civili		63
II-12.	Prijetnja njemačkih vlasti Beograđanima	63
Sl. 17.	Njemački propagandni plakat.....	63
II-13.	Dolaskom rata, civilna industrija je militarizirana i rad se morao obavljati pod specifičnim, restriktivnim uvjetima. Rad u Rumuniji u vrijeme rata.....	64
II-14.	Izveštaj tajne policije lideru države Rumunije o stanju duha među stanovništvom i o nezadovoljstvu uvjetima života tokom rata. Stanje duha u mjesecu maju 1943. u izvještaju Tajne policije.....	64
Sl. 18.	Vježbe civilne odbrane na Bajazitovom trgu u Istanbulu.....	65
II-15.	Vojni izaslanik Nezavisne države Hrvatske u Sofiji izvještava o situaciji u Vardarskoj Makedoniji pod bugarskom vlašću.....	65
II-16.	Situacija 1941. godine prema viđenju Oblasnog komiteta Jugoslavenske komunističke partije za Makedoniju	65
II-17.	Emil Satolo o svojoj ljubavi prema djevojci iz susjedstva.....	66

IIc. Život vojnika	66
II-18. Odisej Elitis, dobitnik Nobelove nagrade za književnost (1979.), opisuje uobičajeno iskustvo grčkog vojnika na albanskom frontu	66
Sl. 19. Litografija koja predstavlja drevnog ratnika iz bitke kod Maratona, borca iz grčkog rata za nezavisnost 1821. i 'evzonea' (modernog grčkog borca)	67
II-19. Ivan Šibl, učesnik partizanskog pokreta u Hrvatskoj od početka, opisao je svoje iskustvo u svojim ratnim memoarima. Sljedeći tekst je opis prvih Šiblovih dana pošto je „otišao u šumu“ (popularan izraz za odlazak u partizane)	67
II-20. U svojim ratnim memoarima partizanski veterani često su poklanjali posebnu pažnju visokoj zastupljenosti žena u partizanskim odredima. Poglavlje s podnaslovom „Žene ratnici“	67
II-21. Žene u selima Grevene (Grčka) zahtijevaju više poštovanja i veće učešće u javnim poslovima pošto su sudjelovale u pokretu otpora	68
II-22. Ovu pjesmu komponovao je nepoznati autor za vrijeme Drugoga svjetskog rata; vjeruje se da je to makedonska narodna pesma	68
Sl. 20. Heroine iz 1940.	68
Sl. 21. Partizanske novine: Džepne novine čete za vezu, Zadar (Hrvatska), 1944.	69
II-23. Izdržljivost partizana za vrijeme kontinuiranih bitaka protiv Nijemaca i njihovih kolaboranata u Jugoslaviji	69
II-24. Denčo Znepolski, čuveni bugarski gerilski komandant, o odnosima između žena i muškaraca u grupi i o neobičnim opskrbama koje su primili od Engleza	69
II-25. Oficir Viktor Budesku, učesnik događaja, o borbama na okuci Dona -Staljingrad	70
II-26. Neagu Đuvara (Neagu Djuvara), historičar i diplomat od prestiza, sjeća se (juna 2002.) perioda kad je sudjelovao u borbama na Istočnom frontu	70
Sl. 22. Oni koji su pjevali ratu	71
II-27. Teškoće boraca da se prilagode civilnom životu	71
Sl. 23. Kolaž novina jugoslavenskih makedonskih vojnih jedinica iz 1944.	71
II-28. Strašna zabuna Zdravka Lazarića	72
IIId. Kultura i obrazovanje	72
II-29. Preporuke Školskog inspektorata bitoljskog okruga za učitelje	72
Sl. 24. „Partizanska škola“	73
II-30. Statut centralnog kulturnog kluba "Kliment Ohridski" u Makedoniji	73
II-31. Pošto je proglasila svoju namjeru da stvori novi obrazovni sistem za rumunski narod, Antonescuova vlada preuzela je vodeću ulogu u promoviranju patriotske školske politike u kojoj kult heroja ima značajnu ulogu	73
II-32. Izvod iz udžbenika za osnovno obrazovanje, koji je objavio Nacionalni oslobodilački front (predvođen komunistima) u oslobođenim dijelovima Grčke	74
Sl. 25. Ilija Beškov: Bez životnog prostora, 1942.	75
II-33. Iz povjerljivog izvještaja br. 162, koji je američki generalni konzul u Istanbulu poslao državnom sekretaru SAD Cordelu Hullu, o propagandi u bugarskim školama	75
Sl. 26. Rumunska novinska fotografija: članak o ženskoj modi (1942.)	76
Sl. 27. Scena iz filma Nevinost bez zaštite Dragoljuba Aleksića	76
II-34. Rumunska uredba za reguliranje obrazovanja Jevreja (11. oktobar 1940.)	76
II-35. Promjene u školskim programima u Albaniji za vrijeme italijanske okupacije	77
Sl. 28. Najava filmskog programa u beogradskim kinima sredinom septembra 1942.	77
Sl. 29. Djeca ulaze u osnovnu školu „Hasan Priština“	78
Sl. 30. Nacionalni fudbalski tim Nezavisne države Hrvatske	78

II-36. Život u omladinskom centru „Italo Balbo“, jednom od mnogobrojnih centara koje su fašisti organizovali u Albaniji	78
Sl. 31. Rumunske novine izvještavaju o fudbalskoj utakmici između Rumunije i Hrvatske 1942. godine.....	79
II-37. Ministarstvo nacionalnog obrazovanja Rumunije zabranjuje karte koje podsjećaju ljude na sovjetsku invaziju 1940. godine	79
II-38. Ilija Jakovljević, zatvorenik ustaškog logora u Staroj Gradiški (Hrvatska), o Pavelićevom jezičkom purizmu.....	80
TREĆE POGLAVLJE: Užasi rata	81
IIIa. Linija fronta	81
III-1. Vojni zakon albanskih partizana.....	81
III-2. Tretman zarobljenika od strane albanskih nacionalista.....	81
Sl. 32. Četvrta partizanska divizija u crnogorskim planinama 1944. godine.....	82
Sl. 33. Rumunski vojnici na kamilama u kavkaskim bitkama.....	82
IIIb. Brutalnosti	82
III-3. Saopćenje njemačkog armijskog komandanta u Grčkoj (1943.) upućeno Grcima	82
III-4. Njemački pamflet (oktobar 1943.) poslije prvoga talasa masovnih odmazdi u Grčkoj	83
III-5. Hitlerova naredba (iz septembra 1941.) u vezi s ponašanjem vojske na okupiranim teritorijama u jugoistočnoj Evropi.....	83
Sl. 34. Odmazda njemačke vojske u Grčkoj: fotografija masovnih egzekucija u Agriniju 1943.....	83
III-6. Njemački zločini za vrijeme okupacije Albanije (juli 1943.) Stav njemačkih vojnika prema italijanskim vojnicima poslije njihove kapitulacije (oktobar 1943.).....	83
III-7. Don Pjetro Binjoli: Sveta misa za moj streljani narod (fragment iz dnevnika)	84
Sl. 35. Fotografije spaljenih ili uništenih sela (odmazde).....	84
III-8. Izvod iz intervjua sa Cvetom Kobalom.....	84
Sl. 36. Naslovna strana brošure o Mauthauzenu.....	85
III-9. Pismo Hitleru	85
III-10. Njemačke mjere kojima se uzvraća na podizanje ustanka u Srbiji.....	86
III-11. Masakr talaca civila u Kragujevcu	86
III-12. Partizanski izvještaj o italijansko-četničkim akcijama u oblasti Like u ljeto i jesen 1942.	87
III-13. Strahote u ustaškim zatvorima u Sarajevu. U ovom slučaju žrtva je mlada Hrvatica komunistkinja.....	87
Sl. 37. Fotografija beogradskog glavnog gradskog trga, 17. august 1941.....	87
III-14. Izvještaj rumunske policije o položaju Cigana deportiranih u Transnistriju.....	88
Sl. 38. Plakat sa imenima mrtvih talaca u njemačkoj okupacionoj zoni u Sloveniji.....	88
III-15. Ilija Jakovljević opisuje život u koncentracionom logoru Stara Gradiška.....	88
III-16. Pismo porodici iz koncentracionog logora Stara Gradiška.....	89
III-17. Ustaški vojnik opisuje svoje surovosti	89
III-18. Partizanski zločini u Bleiburgu. Kolin Ganer (Collin Gunner), poručnik Kraljevske irske pješadije, svjedoči kako zarobljenici prolaze kraj njega dok on posmatra... ..	90
III-19. Tito o partizanskim zločinima u maju 1945.	90
Sl. 39. Žrtve, Vladimir Filakovac, ulje na platnu, Zagreb 1943.....	91

IIIc. Holokaust	91
III-20. Iz bugarskog zakona o zaštiti nacije.....	91
III-21. Bugarski poslanici protestiraju protiv deportacije Jevreja.....	91
III-22. Naredba Vojne komande, Beograd	92
III-23. Ion Antonescu osuđuje pogrom u Jašiju	92
Sl. 40. Turska karikatura.....	93
Sl. 41. Turska karikatura.....	94
III-24. Koncentracioni logor Sajmište, Beograd.....	94
Sl. 42. Nepoznata djevojčica čeka na deportaciju u blizini Celja, u Sloveniji.....	94
III-25. Patnje mlade Jevrejke iz Sarajeva.....	95
III-26. Antijevrejske mjere u Grčkoj	95
III-27. Fragment iz uspomena jednog grčkog Jevreja iz Soluna (1941.-1943.).....	96
Sl. 43. Koncentracioni logor Banjica u Beogradu.....	97
Sl. 44. Koncentracioni logor Uštica, 1942.....	97
III-28. Pismo Rozalije Kramer Pavelićevom oficiru, 20. oktobar 1941.....	97
Sl. 45. Naslovna strana kataloga antijevrejske izložbe u Zagrebu 1942.....	98
ČETVRTO Poglavlje: Ljudska solidarnost	99
IV-1. Razgovor između partizana i ustaša	99
Sl. 46. Plakat iz rumunskih novina: Spasite siročiće	100
IV-2. Proslava imendana u koncentracionom logoru.....	100
IV-3. Dopis intelektualaca upućen I. Antonescuu (april 1944.).....	101
IV-4. Izvod iz pisma predsjednika vlade Grčke (7. oktobar 1943.) njemačkim vlastima.....	101
IV-5. G. Enesku pokušava da zaštiti Rome.....	102
IV-6. Memorandum grupe bugarskih brica i frizera upućen ministrima, u vezi sa Dekretom o zaštiti nacije	102
IV-7. Turska pomoć i podrška Grčkoj.....	102
IV-8. Svedočenje penzionisanog ambasadora Nedždeta Kenta (Necdet Kent) u vezi s njegovim spašavanjem turskih Jevreja u Marseilleu, Francuska	103
IV-9. Iz dnevnika bugarskog vojnika u Zapadnoj Trakiji, grčkoj oblasti pod bugarskom okupacijom	103
IV-10. Stojan Petrov Čomakov, bugarski ministarski opunomoćenik u Bukureštu, priča smiješnu i dirljivu priču o odnosima između rumunskih vojnika, ruskih ratnih zarobljenika i bugarske zajednice u Rumuniji za vrijeme Drugoga svjetskog rata.....	104
IV-11. Grčki Jevrej opisuje kako su pravoslavni Grci pomagali njegovoj porodici za vrijeme njemačke okupacije	104
Sl. 47. Turski Jevreji stoje ispred turskog konzulata u Parizu 1943. godine, kako bi dobili pasoše i vize pomoću kojih će se vratiti u Tursku.....	105
IV-12. Humani tretman Jevreja od strane rumunskog službenika	105
IV-13. Bugarski diplomata Ivan D. Stančov priča kako ga je njemački oficir spasio od Gestapoa u Bugarskoj.....	106
Sl. 48. Tajna partizanska bolnica „Franja“, pored Cerkna u Sloveniji.....	106
IV-14. Alfonz Baron, povjerenik fabrike bombona i čokolade „Union“ „Ravnateljstvu ustaškog redarstva“ 9. jula 1941.	107
Sl. 49. Pismo jednog anonimnog Beograđanina njemačkom vojnom komandantu u Srbiji.....	107

PETO POGLAVLJE: Posljedice	108
Va. Ratni gubici, žrtve rata	108
V-1. Enver Hoxha na mirovnoj konferenciji u Parizu o žrtvama i materijalnoj šteti u Albaniji.....	108
Sl. 50. 17. novembar 1944.	108
Tabele	
1. Broj ubijenih u Jugoslaviji, prema nacionalnosti.....	109
2. Grčki gubici za vrijeme Drugoga svjetskog rata	109
3. Grčki gubici u trgovačkoj floti za vrijeme Drugoga svjetskog rata	110
Vb. Migracije za vrijeme i poslije rata	110
V-2. Fragment iz izvještaja federalnog službenika Ministarstva unutrašnjih poslova Njemačke, upućenog čelniku civilne administracije Donje Štajerske, od 30. maja 1941. o masovnim preseljenjima Slovenaca.....	110
V-3. Izvještaj visokog predstavnika za Ljubljansku provinciju, od 24. augusta 1942., o programu aktivnosti u regionu	111
Sl. 51. Izbjeglice iz Bosne u Srbiji, 1941.	111
V-4. Progon njemačke manjine u Rumuniji poslije rata	112
V-5. Lična bilješka britanskog premijera Winstona Churchilla, adresirana na britanskog ministra spoljnih poslova, u vezi s deportacijom rumunskih građana njemačkog porijekla u Rusiju (19. januar 1945.)	112
Sl. 52. Povratak slovenačkih domobrana u junu 1945.....	113
Vc. Promjene političkog sistema	114
V-6. Churchillova ponuda za sporazum o „procentima“	114
Sl. 53. Atinjani slave dolazak britanske vojske poslije oslobođenja	114
V-7. Jačanje vlasti narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini	114
V-8. Josip Horvat, novinar i historičar, posmatra odlazak ustaša i dolazak partizana u Zagreb, maja 1945.	114
Sl. 54. Partizani ulaze u Zagreb 8. maja 1945.....	115
Sl. 55. Miting na Trgu bana Jelačića, maja 1945, pošto su partizani preuzeli vlast.....	115
V-9. Fragment iz izvještaja o sastanku Bugarske radničke partije (komunista), na kojoj je raspravljano o presudama izrečenim članovima bivšeg režima	115
V-10. Izvodi iz izvještaja ministra pravde o broju ljudi kojima je Narodni sud Bugarske izrekao presudu.....	116
V-11. Britanski memorandum u vezi sa suđenjima i izvršenjem presuda protiv takozvanih ratnih zločinaca u oslobođenim i satelitskim zemljama.....	116
Sl. 56. Topao doček makedonskih vojnih, političkih i državnih vođa u oslobođenom Skoplju – glavnom gradu jugoslavenske Makedonije (13. novembar 1944.).....	116
V-12. Fragment koji opisuje invaziju Crvene armije na Bugarsku i preuzimanje vlasti od strane Otadžbinskog fronta.....	116
Sl. 57. Beograđani pozdravljaju bugarsku vojsku	117
ŠESTO POGLAVLJE: Sjećanje na rat	118
VI-1. Intervju sa Jožetom Požarom (rođenim 1932. u Sloveniji), siročetom Drugoga svjetskog rata	118
VI-2. Izvod iz polubiografskog romana Fikreta Demiraga (Fikret Demirag).....	118

VI-3. Bugarski partizanski komandant Denčo Znepolski o preinačavanju historije pokreta otpora u godinama poslije Drugoga svjetskog rata.....	119
Sl. 58. Fresko-kompozicija Borka Lazeskog.....	119
Sl. 59. Scena iz filma <i>Užička republika</i>	119
VI-4. General Ctin Σανατεςκου (Ktin Sanatesku) o kontrastu između „javne“ informacije i realnosti na frontu (izvod iz njegovog dnevnika).....	119
Sl. 60. Đorđe Andrejević Kun (1904.-1964.), Strijeljanje, 1943.....	120
VI-5. Anđelka Martić u svojoj kratkoj priči <i>Susret</i> opisuje kako dječak traži svoga oca partizana.....	120
VI-6. Bjugunac – pjesma Jakovosa Kambanelisa.....	121
VI-7. Evelyn Waugh (Vo) opisuje partizanski napad (iz posljednjeg dijela njegove ratne trilogije <i>Sword of Honour</i>).....	121
Sl. 61. Plakat iz grčkog filma <i>Izdaja</i> , 1964.....	122
Sl. 62. Plakat iz grčkog filma <i>Šta si ti radio u ratu</i> , Tanasise, 1971.....	122
VI-8. Izvod iz prvoga romana Dobrice Ćosića Daleko je sunce.....	122
Sl. 63. Slika Fatos Haxhiua (Fatos Hadžiua), koja pokazuje epizodu s bojnog polja u Drugome svjetskom ratu.....	124
Sl. 64. Slika Guria Madhia (Guri Madija), koja pokazuje partizanski napad na njemačku vojnu jedinicu.....	124
VI-9. Tekst iz knjige <i>Delirul</i> od Marina Prede, objavljene 1975., opisuje događaj iz perspektive vojnika. Primjetna je realističnost opisa, u kojem se idealizam sukobljava s tragičnom realnošću rata.....	124
Sl. 65. Scena iz komičnog stripa <i>Balkan ekspres</i> od Branislava Keraca i Branka Plavšića, na osnovu scenarija Gordana Mihića.....	125
VI-10. Izvodi iz romana <i>Duvan</i> Dimitra Dimova.....	125
VI-11. Kiparski Turčin Kemal Recep Susuzlu (Kemal Redžep Susuzlu) govori o svojim zatvoreničkim danima, koje je proveo s vođom kiparskih Grka Glafkosom Cleridesom (Glafkos Klerides).....	126
Sl. 66. Scena iz albanskog filma <i>Kad zora zarudi</i> ;.....	126
Tabele: Nacionalni praznici povezani sa Drugim svjetskim ratom	127
Mapa 2: Jugoistočna Evropa nakon Drugoga svjetskog rata	128
Bibliografija	129

Uvod

Prema riječima historičara Marka Mazovera (Mark Mazover), „za razvoj Evrope u dvadesetom stoljeću nije bilo ključnijeg iskustva (od iskustva Drugoga svjetskog rata)... Bila je to bitka za društvenu i političku budućnost samog kontinenta... Nećemo biti kadri razumjeti potonji tok evropske historije ako ne posvetimo pažnju tom ogromnom preokretu i ne pokušamo ustanoviti njegove društvene i političke posljedice. Godine nacističke okupacije, za kojima je došao haos neposrednog poslijeratnog perioda, pokidale su veze među ljudima, uništile domove i zajednice, a u mnogim slučajevima razorile same osnove društva.“

Premda historičari, kad ispituju šta je dovelo do Drugoga svjetskog rata, uzimaju u obzir niz činilaca – prije svega, da su poslije Prvoga svjetskog rata narodi zemalja gubitnica smatrali da se pobjednici odnose prema njima nepravедno; zatim, da su demokratije u mnogim evropskim zemljama bile krhke; i da je međunarodna ekonomska kriza iz tridesetih godina predstavljala težak udarac za kontinent – gotovo svi historičari se slažu da glavni uzrok Drugoga svjetskog rata leži u agresivnoj imperijalističkoj politici nacističke Njemačke, fašističke Italije i Japana.

Fokus ove čitanke i zbirke historijskih izvora izabran je na osnovu geografski definiranih parametara i ograničen je na region jugoistočne Evrope. Za razliku od Mussolinija, u čijim je planovima za ekspanziju italijanske imperije teritorija Balkana bila bitan, ako ne i glavni dio (italijanska vojska okupirala je Albaniju 1939., a Grčku pred kraj 1940. godine), taj region nije zauzimao visoko mjesto na Hitlerovom spisku prioriteta, bar ne kad je riječ o potencijalnom angažmanu njemačke vojske. Ako se imaju u vidu veliki nacistički planovi za proširenje na istok i okupacija velikih dijelova teritorije, vojna operacija u jugoistočnoj Evropi mogla je značiti samo nepotrebno trošenje ljudstva i resursa. Trebalo je da diplomatski pritisak na zemlje koje je snaga njemačkog Blitzkriega uplašila (ili impresionirala) bude dovoljan da osigura njemačku nadmoć i saradnju potčinjenih. Izgledalo je da se stvari u prvi mah razvijaju u tom smjeru: diplomatskim pritiskom ustanovljena je njemačka kontrola nad mađarskim i rumunskim resursima, a Bugarska i Jugoslavija su početkom 1941. pristupile Trojnom paktu. Politička orijentacija, ponovno otvaranje starih računa od strane ekstremnih nacionalista i strahovi od rata ili od komunizma naveli su ove balkanske zemlje da poziciju neutralnosti zamijene pronacističkim stavom.

Albanija je prepuštena Italiji, a Grčka je konačno pala pod nacističku kontrolu. Hitlerova vojna operacija postala je neizbježna poslije Mussolinijevog neuspjeha u potčinjavanju Grčke i britanske odluke da pošalje trupe u tu zemlju. Kada je grupa oficira u Beogradu izvela uspješan državni udar, u kojem je oborena vlada koja je nekoliko dana ranije u ime Jugoslavije potpisala Trojni pakt, Hitler je naredio da Vermaht okupira tu zemlju, kao i Grčku. Uporedo s time i, do izvjesne mjere, prije državnog udara, dio stanovništva izrazio je na javnim demonstracijama svoje razočarenje zbog priprema da Jugoslavija uđe u Trojni pakt, a kasnije i zbog samog čina pristupanja. Ti događaji imaju kako simboličan tako i moralni značaj, jer predstavljaju prvi primjer javnog protivljenja odluci vlastite vlade da se priključi Trojnom paktu. Osim moralne i simbolične važnosti koju je imalo, ovo javno izražavanje stava – samo po sebi događaj bez presedana – imalo je i vojni aspekt: neki historičari smatraju da je Hitlerova odluka da napadne jugoistočnu Evropu zapravo bila nervozna reakcija na te događaje. Do izvjesne mjere, ta reakcija izmijenila je smjer Drugoga svjetskog rata utoliko što je nacistički napad na Sovjetski savez odgođen. Stoga se može postaviti hipotetičko pitanje: kakav bi tok uzeo rat da su njemačke trupe stigle u Moskvu u septembru umjesto u novembru 1941. godine?

Do sredine 1941. sve balkanske zemlje izuzev Turske bile su ili pod nacističkom okupacijom, ili u savezu s nacistima. Jugoslavija je rasparčana: Hrvatska (sa Bosnom i Hercegovinom kao jednim od njenih regiona) postala je marionetska država silā Osovine, dok je ostatak zemlje podijeljen na okupacione zone pod italijanskom, mađarskom i bugarskom vlašću. I Grčka je podijeljena na tri okupacione zone pod italijanskom, njemačkom i bugarskom vlašću. Turska je pokušala sačuvati neutralnost, iako tursko-njemački sporazum o prijateljstvu, potpisan juna 1941., može sugerirati da je prihvatila poziciju koja naginje silama Osovine.

Hitlerov rasistički način mišljenja i ideja o industrijaliziranju masovnog ubistva rezultirali su ubijanjem oko pet do šest miliona Jevreja do kraja rata. Hitlerova rasna politika obuhvatala je i druge etničke grupe, kakve su Cigani i Slaveni, ali systemska priroda onoga što je on zvao „konačnim rješenjem“ razdvaja nacistički pristup „jevrejskom problemu“ od općeg nacističkog tretmana manjina i čini od njega slučaj za sebe, vrijedan posebnog istraživanja. Na Balkanu, kao i u drugim evropskim zemljama, nacistička okupacija istjerala je na površinu i iskorištavala tenzije koje su ispotiha ključale između različitih etničkih grupa i dala nekim manjinama mogućnost da se osvete zbog tlačenja ili da naplate svoje nedaće. Tako je, naprimjer, Nezavisna država Hrvatska, koja je stekla nezavisnost kao marionetska država silā Osovine i kojom je vladala jedna ekstremna nacionalistička partija, ustaše, progonila Srbe i Jevreje. Taj fenomen nije bio ograničen na jedno područje; i drugdje su se ekstremne nacionalističke grupe upustile u ostvarivanje programa demografskog inženjeringa. Nacisti i podrška koju su oni dobili na Balkanu doveli su do transformacije etničke kompozicije u regionu. Jevrejsko stanovništvo palo je sa 856.000 u 1930. godini na manje od 50.000 u 1950. Poslije rata, stotine hiljada etničkih Nijemaca istjerane su iz Jugoslavije i deportirane iz Rumunije, dok su Slaveni i Albanci bježali iz sjeverne Grčke.

Do kraja tridesetih godina desničarske diktature su svuda na Balkanu zamijenile demokratske vlade i komunističke partije su zabranjene. Ali, balkanske diktature razlikovale su se od fašističkih režima u tome što masovni fašistički orijentirani pokreti u tom regionu nisu uspjeli preživjeti, možda s izuzetkom jedinog istinski narodnog pokreta koji je simpatizirao fašiste – Kodreanuovog (Codreanu) pokreta u Rumuniji. Strahovit šok zbog totalnog rata i bijeg nekih šefova država u izgnanstvo zbrisali su predratne političke elite. Nacistička okupacija ogolila je nesposobnost države da svoje građane zaštiti od nasilja, gladi i neimaštine. Šok zbog života pod režimom nečuvenog i sistematskog nasilja pratila je i velika patnja i destrukcija koja je tokom šest godina pogađala civile i duboko transformirala sva evropska društva, a posebno ona u jugoistočnoj Evropi, gdje je zbog nacističke politike eksproprijacije i odmazde nastala užasna situacija. Zato su glad i teror bili glavni činioci koji su na početku natjerali mnoge da uđu u borbu protiv nacizma, ali su ti podsticaji na akciju kasnije dopunjeni ideološkim i političkim razlozima. Pored vojne važnosti (mada je ona bila različita u svakoj zemlji), pokreti otpora imali su ogroman politički i moralni uticaj. Za većinu pokretā otpora bili su karakteristični egalitarna i moralno uzvišena vizija poslijeratnog svijeta i cilj pravednije raspodjele dobara. Pokreti otpora su, međutim, bili fragmentirani i u uvjetima ratom izazvane neizvjesnosti i ideološke konfuzije unutar gotovo svake grupe došlo je do unutrašnjih borbi, koje su često prerastale u građanski rat. Kako su poslije 1943. pokreti otpora sve više nicali, oni su provocirali odmazde od strane kolaboracionističkih milicija, podstičući tako u mnogim zemljama drugu vrstu građanskog rata. Međutim, do 1944. masovni pokreti otpora kojima su dominirali komunisti bili su u mnogim zemljama spremni preuzeti vlast kad se nacisti povuku.

Sile izvan jugoistočnog regiona su, međutim, radile u korist vlastitih ciljeva. Uprkos rastućoj snazi otpora, one su za Balkan imale drukčije planove, u kojima samoopredjeljenje država i naroda nije igralo nikakvu ulogu. Oktobra 1944., u isto vrijeme kad su masovni pokreti bili spremni preuzeti vlast, Churchill i Staljin dogovorili su se o poslijeratnoj podjeli sfera uticaja u jugoistočnoj Evropi: Grčka će pasti pod britansku kontrolu; ostale zemlje će, s izuzetkom Jugoslavije, za koju je nagodba bila 50:50, biti prepuštene Sovjetskom savezu. Grčki komunisti su, poslije dugotrajnog građanskog rata (1946.-1949.), konačno poraženi. U Albaniji i Jugoslaviji partizani-komunisti brzo su preuzeli vlast. Bugarska i Rumunija pretrpjele su okupaciju sovjetskih trupa koje su nametnule komunistički režim. Pred kraj četrdesetih, podjela Evrope na dvije zone bila je završena i ratna neprijateljstva su se pod pritiskom hladnog rata transformirala.

Iz današnje perspektive, očigledno je da je Drugi svjetski rat bio mnogo više od niza bitaka i diplomatskih pregovora (mada je to, nažalost, glavni, a ponekad i jedini utisak koji učenici dobijaju iz udžbenika): pored vojne komponente, Drugi svjetski rat je imao i svojstva vjerskog, etničkog i rasnog sukoba. Kao što je napred rečeno, u nekim zemljama on se pretvorio u građanski rat – sukob između različitih pokreta otpora i između pokreta otpora i kolaboracionističkih snaga čije su akcije ponekad prevazilazile nacističku surovost. Takvi primjeri mogu se naći i u jugoistočnoj Evropi, pa otuda i u ovoj zbirci historijskih izvora. To, međutim, ne znači da makar i na trenutak možemo zaboraviti ko su bili glavni zločinci, niti im možemo dopustiti da poriču svoju odgovornost za zlo nanoseno balkanskim narodima i nacijama. Odgovornost nacista za početak rata, a time i za njegove posljedice, ne može biti umanjena, a pogotovu

ne može se dovoditi u pitanje. No, imajući u vidu zločinački karakter nacističkog režima koji je započeo rat, ostaje činjenica da su političke elite u mnogim zemljama naginjale nacistima. Očigledno je da su mnoge od tih elita iskoristile mogućnost da (pod alibijem hitlerizma) izmire neke stare račune sa susjedima, oslobode se nekih 'nezgodnih' manjina, ili povećaju vlastite posjede i steknu imovinu. Očigledno je da te elite nisu stigle niotkuda, niti su mogle da izrone iz vakuuma – u većini zemalja u regionu postojali su i otvoreni, i prikriveni simpatizeri nacista, a zajedno s njima postojalo je, na raznim nivoima, i prešutno saglašavanje s nacističkom ideologijom i latentna sklonost prema filozofiji rasnih podjela. Kada bi neka zemlja u regionu pristupila Trojnom paktu ili bila okupirana od strane nacifašista, simpatizeri su koristili priliku pokazati da su lojalni nacističkom režimu i da prihvataju osnove nacističke ideologije. Tako je bezuvjetni pristanak utro put nacistima i doprinio kasnijim brutalnostima.

Naša je namjera učenicima pružiti višeslojnu predstavu o Drugome svjetskom ratu. U skladu s tim, relativno mali broj izvora u ovom priručniku bavi se vojnim operacijama. Zauzimajući takav stav, nismo željeli minimizirati vojni značaj pokreta otpora u jugoistočnoj Evropi (niti veliki doprinos koji je region dao u zbacivanju fašizma i nacizma) – cilj je, prvenstveno, bio da se makar djelomično osvijetle oni aspekti života za vrijeme rata koji su rjeđe zastupljeni u učeničkim udžbenicima, u skladu sa željama i sugestijama nastavnika koji ih koriste u nastavi. Dobro je poznato da u većini udžbenika u jugoistočnoj Evropi politička historija zauzima povlašteno mjesto, pa je to, otuda, generalno slučaj i sa predstavljanjem Drugoga svjetskog rata. Drugi sadržaji, bar jednako važni, a sigurno zanimljiviji za učenike, naprimjer svakodnevni život, status žena i djece, kulturni život, odjeci rata u književnosti i drugim granama umjetnosti, ljubav u ratnim vremenima itd. u udžbenicima su najčešće zanemareni i nalazimo ih samo u naznakama.

Ova zbirka sadrži izvore iz jedanaest zemalja jugoistočne Evrope i to ima svoje prednosti i svoje nedostatke. Najveća prednost ovakve koncepcije zbirke izvora leži u tome što ona učenicima omogućuje da steknu multiperspektivni uvid u ovaj historijski period. Pogled na određeni historijski period, u ovom slučaju Drugi svjetski rat, s dva ili više različitih stanovišta trebalo bi biti ne samo zanimljiv nego i neposredno koristan: učenici imaju mogućnost čitati i analizirati kako se na isti problem, događaj ili proces gledalo i gleda u regionalnom susjedstvu.

Analizirajući ove izvore, učenici će u mnogim slučajevima naići na očigledne sličnosti – siromaštvo, glad, neizvjesnost i veliku patnju koji su obilježili ovaj period u životu jugoistočne Evrope. Na drugoj strani, naići će neke suprotne, oprečne izvore, koji isti problem tretiraju sa sasvim različitog stanovišta ili na sasvim drukčiji način od onoga koji nalaze u svojim udžbenicima. U tim slučajevima, naša sugestija nije nužno da se učenicima postavi pitanje da procijene koji je izvor u pravu, koji je istinit, ili najbliži istini – dovoljno je da učenici postanu svjesni da ti izvori postoje, to jest, da postanu svjesni činjenice da neki historijski događaji i procesi nisu nedvosmisleni, kao što je možda predstavljeno u njihovim udžbenicima. Naime, u nekim zemljama (u većini zemalja?) jugoistočne Evrope nastava historije (a u skladu s tim, i udžbenici historije imaju tu koncepciju) zasnovana je na 'jednoj jedinoj istini', pa je za učenika izuzetak da naiđe na oprečne izvore. Imajući ovo u vidu, svjesni smo da među onim nastavnicima i učenicima koji možda nisu navikli da u svojim udžbenicima i u nastavi historije uopće nalaze oprečne izvore, zbirka izvora zasnovana na multiperspektivnom pristupu može izazvati izvjesnu dezorijentaciju, čak odbijanje. Mi smo, međutim, mišljenja da bez multiperspektivnog pristupa nema istinskog, visokokvalitetnog izučavanja, razumijevanja i učenja historije – bez njega, preostaje samo pamćenje činjenica.

Na drugoj strani, zbirka izvora koncipirana na ovaj način ima ozbiljne mane. Evo šta to znači. Ako se uzme u obzir da je u ograničenom području ove zbirke zastupljen tekstuálni i vizualni materijal iz jedanaest zemalja jugoistočne Evrope, očigledno je da takva zbirka ne pruža cjelovitu sliku Drugoga svjetskog rata u tom području – a očekivati to bilo bi, u najmanju ruku, pretenciozno. Od samog početka ovoga projekta bili smo svjesni te činjenice, tako da je bilo potrebno načiniti izbor tema, odnosno izabrati samo neke od mnogobrojnih aspekata Drugoga svjetskog rata, dok neki drugi, mada ne manje važni, neće biti ni spomenuti. Izuzev izbora tema koje su rjeđe predstavljene u udžbenicima, drugi važan kriterij pri izboru izvora bio je metodološki: nastojali smo uključiti što je moguće više izvora koji mogu izazvati emocionalnu reakciju kod učenika (gnjev, šok, naklonost, divljenje, smijeh...). Sudbina običnih ljudi – tragična, herojska, smiješna – često nam daje bolju, životniju sliku surovih vremena nego li proglašuje, političke izjave ili diplomatski izvještaji (naravno, nemamo namjeru njima oduzimati vrijednost, pa su zato i oni uključeni u ovu zbirku).

Ukratko, naša je namjera da učenicima i nastavnicima ponudimo unekoliko drukčiji, multiperspektivan pogled na tamni period naše historije, s nadom da će ova zbirka izvora također voditi njegovom boljem razumijevanju. Jer, usprkos transparentnosti i jednostavnosti događaja u Drugome svjetskom ratu (bar kada govorimo o njegovoj moralnoj komponenti, recimo o očiglednoj razlici između dobra i zla), u nekim zemljama jugoistočne Evrope još se vještački stvaraju sumnje u vezi s tim događanjima zahvaljujući činjenici da su vodeću ulogu u većini pokreta otpora imali komunisti. Uz to, u svjetskoj i evropskoj historiji zapadna perspektiva marginalizuje ulogu koju je jugoistočna Evropa imala u Drugome svjetskom ratu i ponekad je podvrgava davnašnjim stereotipima o regionu. Mi mislimo da će ova zbirka dokumenata doprinijeti sveobuhvatnijem razumijevanju naše historije kao dijela historije čovječanstva.

Hronologija

GODINA	MJESEC	SVIJET	JUGOISTOČNA EVROPA
1939.	APRIL		7. – Invazija Italije na Albaniju 12. – Albanska ustavotvorna skupština proglašava personalnu uniju s Italijom, a Viktora Emanuela III. kraljem Albanije. Italijani imenuju marionetsku fašističku vladu pod Šefčetom Verlaćijem (Shefqet Verlaci) i ubrzo pripajaju albansku vojnu i diplomatsku službu italijanskoj
	AUGUST	23. – Sovjetsko-njemački pakt "Ribentrop-Molotov" sadrži tajni sporazum o budućoj sovjetskoj okupaciji rumunske Besarabije	
	SEPTEMBAR	1. – Invazija Njemačke na Poljsku 3. – Britanija i Francuska objavljuju rat Njemačkoj 17. – Invazija SSSR-a na Poljsku	7. – Rumunija proglašava neutralnost 15. – Bugarska proglašava neutralnost
	OKTOBAR		19. – Turska, Francuska i Britanija potpisuju sporazum u Ankari o uzajamnoj pomoći ukoliko ih napadne neka evropska sila na Mediteranu
1940.	FEBRUAR		15. – Nova rojalistička vlada Bugarske, na čelu s profesorom Bogdanom Filovim
	APRIL	9. – Njemačka upada u Dansku i Norvešku	
	MAJ	10. – Invazija Njemačke na Holandiju, Belgiju i Luksemburg. Winston Churchill postaje premijer Velike Britanije 12. – Invazija Njemačke na Francusku	
	JUNI	10. – Italija objavljuje rat Britaniji i Francuskoj 22. – Francuska potpisuje primirje sa silama Osovine	26.-27. – Rumunija ustupa Besarabiju i Sjevernu Bukovinu, shodno sovjetskom ultimatumu
	AUGUST		10. – Antisemitski zakon u Rumuniji 30. – Pod njemačkim i italijanskim pritiskom Rumunija ustupa sjevernu Transilvaniju Mađarskoj

GODINA	MJESEC	SVIJET	JUGOISTOČNA EVROPA
	SEPTEMBAR	13. – Invazija Italije na Egipat 27. – Japan se pridružuje silama Osovine	4. – Ion Antonescu je imenovan za predsjednika vijeća ministara Rumunije 6. – Karol II. abdicira u korist svoga sina Mihaila I; <i>de facto</i> vladar Rumunije je 'Sondusator' Ion Antonescu 7. – Sporazum u Krajovi. Rumunija vraća Bugarskoj južnu Dobrudžu
	OKTOBAR		12. – Njemačka vojska ulazi u Rumuniju kao „vojni savjetnik“ 28. – Italija vrši invaziju na Grčku, koristeći Albaniju kao bazu
	NOVEMBAR	5. – Ruzvelt ponovo izabran za predsjednika 11. – Britanci porazili italijansku flotu kod Taranta 20. – Mađarska se pridružuje savezu Osovine	Bugarska odbija da se pridruži silama Osovine, da napadne Grčku ili da potpiše pakt o garancijama sa SSSR-om 14. – Grčke trupe vrše kontranapad na albanski front i u roku od mjesec dana preuzimaju od Italijana sve veće gradove u južnoj Albaniji 23. – Rumunija se pridružuje savezu Osovine 25. – Turska proglašava ratno stanje u zoni koja obuhvata Istanbul, Edrene, Kirklareli, Tekirdag, Čanakale i Koceli 30. – Počinje pomračenje u Istanbulu
	DECEMBAR	9. – Britanske trupe počinju s protjerivanjem Italijana iz Egipta	Bugarski parlament izglasava profašističke zakone: Zakon o organizaciji bugarske mladeži i antisemitski Zakon o zaštiti nacije 19. – Iz Turske kargo brodom „Kurtulus“ (Nezavisnost) poslana pomoć u Grčku
1941.	JANUAR	9. – Britanska invazija na Eritreju	20. – Bugarski kabinet glasa za potpisivanje Trojnog ugovora 21.-23. – Pobuna (fašističke) Gvozdene garde u Rumuniji, poražena intervencijom generala Antonescua
	FEBRUAR		8. – Njemačka i Bugarska potpisuju vojni pakt 17. – Bugarsko-turska deklaracija o neutralnosti

GODINA	MJESEC	SVIJET	JUGOISTOČNA EVROPA
	MART	<p>11. – SAD počinju snabdijevati Britance i druge saveznike ratnim materijalom</p> <p>24. – Romel počinje prvu ofanzivu u Libiji</p>	<p>1. – Bugarska se pridružuje silama Osovine; njemačka vojska ulazi na bugarsku teritoriju</p> <p>24. – Tursko-ruska deklaracija: u slučaju da bilo koja strana napadne Tursku, sovjetska Rusija ostat će neutralna</p> <p>25. – Jugoslavija se pridružuje savezu Osovine</p> <p>27. – Poslije masovnih protesta, jugoslavenska vlada biva zbačena u vojnom <i>sour d'état</i></p>
	APRIL	<p>11. – Počinje Njemačka opsada Tobruka</p> <p>13. – Sovjetski savez i Japan potpisuju petogodišnji pakt o nenapadanju</p>	<p>Propao pokušaj probritanskog puča od strane lijevih Seljaka u Bugarskoj</p> <p>6. – Invazija Njemačke na Jugoslaviju i Grčku</p> <p>10. – Stvaranje Nezavisne države Hrvatske (NDH), marionetske države pod njemačko-italijanskom dominacijom</p> <p>11.-15. – Mađarska vojska okupira Bačku u sjevernoj Srbiji (Vojvodina)</p> <p>17. – Jugoslavenska vojska se predaje</p> <p>19. – Bugarska vojska ulazi u Makedoniju, jugoistočnu Srbiju i egejsku Trakiju</p> <p>23. – Grčka potpisuje primirje s Njemačkom</p> <p>30. – Ante Pavelić donosi nekoliko rasnih zakona u Nezavisnoj državi Hrvatskoj</p>
	MAJ	<p>27. – „Bizmark“ potopljen. Ruzvelt proglašava vanredno stanje zbog događaja u Evropi i Africi</p>	<p>12.-13. – Na Ravnoj gori grupa oficira i vojnika Druge armije, na čelu s pukovnikom Dragoljubom Mihailovićem, počela organizovanje gerilskog pokreta</p> <p>17. – Propao pokušaj mladog revolucionara Vasila Lačija (Vasil Laçi, 1922.-1941.) u Tirani da ubije kralja Viktora Emanuela III.</p> <p>18. – Pavelić i Mussolini potpisuju sporazum u Rimu: NDH ustupa najveći dio dalmatinske obale Italiji</p> <p>21.-31. – Kritska bitka. Grčki kabinet i kralj napuštaju zemlju i odlaze u Kairo; Grčka je podijeljena na tri okupacione zone, koje kontroliraju njemačka, italijanska i bugarska vojska</p> <p>31. – Uklanjanje svastike sa Akropolja: prvi simboličan čin otpora</p>

GODINA	MJESEC	SVIJET	JUGOISTOČNA EVROPA
	JUNI	<p>22. – Njemačka, Italija i Rumunija napadaju Sovjetski savez; Turska proglašava neutralnost</p> <p>26. – Finska objavljuje rat Sovjetskom savezu</p>	<p>5. – U okolini Gacka, u Hercegovini, počeo spontani ustanak stanovništva, kao reakcija na nasilje ustaške vlasti</p> <p>18. – Potpisan tursko-njemački sporazum o prijateljstvu i nenapadanju</p> <p>22. – Prvi hrvatski partizanski odred osnovan u okolini Siska, čime je počeo ustanak u Hrvatskoj</p> <p>24. – Bugarski komunisti otpočinju oružani ustanak</p> <p>25. – Tursko-njemački sporazum ratificiran jedinstvenim glasanjem u turskoj narodnoj skupštini</p> <p>29. – Mussolini proglašava „Veliku Albaniju“</p>
	JULI	<p>12. – Britanija i Sovjetski savez potpisuju sporazim kojim se dodjeljuje pomoć Sovjetskom savezu</p> <p>24. – Japan okupira Francusku Indokinu</p> <p>26. – SAD obustavljaju trgovinu s Japanom</p>	<p>7. – Počinje partizanski ustanak u Srbiji</p> <p>13. – Počinje partizanski ustanak u Crnoj Gori</p> <p>22. – Počinje partizanski ustanak u Sloveniji</p> <p>27. – Počinje partizanski ustanak u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj</p>
	SEPTEMBAR	<p>8. – Nijemci opsjedaju Lenjingrad</p> <p>19. – Nijemci zauzimaju Kijev</p>	<p>Osnivanje tri glavne grčke organizacije otpora: EDES (Nacionalna Demokratska Unija Grčke), EKKA (Nacionalno i društveno oslobođenje), EAM (Nacionalno oslobodilački front);</p> <p>Ustaše otvaraju koncentracioni logor Jasenovac oko 100 km južno od Zagreba;</p> <p>U Rumuniji počinje deportacija više od 100.000 Jevreja u Transnistriju, pri čemu veliki broj ljudi umire uslijed hrđavih životnih uvjeta</p>
	OKTOBAR	<p>17. – Hideki Tojo postaje premijer Japana</p>	<p>Masovne odmazde njemačkih okupacionih vlasti protiv civilnog stanovništva u Srbiji</p> <p>11. – počinje partizanski ustanak u Makedoniji</p>

GODINA	MJESEC	SVIJET	JUGOISTOČNA EVROPA
	NOVEMBAR	18. – Britanci počinju ofanzivu u Libiji	Početak građanskog rata između partizana i četnika u Srbiji 8. – Osnovana komunistička partija Albanije 13. – Nijemci odbijaju uvjete četnika za saradnju protiv jugoslavenskih partizana; usprkos tome, četnici nastavljaju da se bore protiv partizana i izbjegavaju da se bore protiv Nijemaca
	DECEMBAR	5. – Zaustavljen njemački pohod na Moskvu 7. – Japan bombarduje Perl Harbur 8. – Japan objavljuje rat SAD i Britaniji 11. – Njemačka i Italija objavljuju rat SAD	12. – Nezavisna država Hrvatska objavljuje rat SAD i Britaniji 13. – Bugarska objavljuje rat Velikoj Britaniji i SAD
1942.	JANUAR	21. – Romelov Afrički korpus počinje kontraofanzivu u Libiji	
	FEBRUAR	15. – Japan zauzima Singapur	EAM odlučuje formirati oružanu gerilu (Grčka nacionalna narodna oslobodilačka vojska – ELAS)
	JUNI	4.-6. – Bitka za Midvej 21. – Romel zauzima Tobruk	
	JULI		Osnovana oružana sekcija EDES-a
	AUGUST	12. – Churchill i Staljin sastaju se s predstavnicima SAD i francuskog Pokreta otpora da bi raspravljali o Drugom frontu 13. – General Montgomeri uzima komandu nad britanskim snagama u Egiptu 19. – Propao napad saveznika na Diep	Njemačke okupacione snage „rješavaju jevrejsko pitanje“ u Srbiji ubijajući gotovo 90 odsto jevrejskog stanovništva do kraja ljeta 1942. 25. – Prvi broj <i>Zëri i Popullit</i> (Glas naroda), časopisa koji reprezentuje ideologiju albanskog komunističkog pokreta
	SEPTEMBAR	22. – Nijemci stižu do centra Staljingrada	Britanski odred tajno se iskrcava u Grčkoj 16. – Konferencija u Pezi: osnivanje albanskog antifašističkog nacionalnog oslobodilačkog fronta
	OKTOBAR	23. – Montgomerijeve snage napadaju El Alamejn u Egiptu	Osnivanje antikomunističke organizacije „Balli Kombëtar“ u Albaniji

GODINA	MJESEC	SVIJET	JUGOISTOČNA EVROPA
	NOVEMBAR	8. – Prva velika invazija saveznika u Maroku i Alžiru 13. – Britanci ponovo zauzimaju Tobruk. 19. – Sovjeti počinju kontraofanzivu na Staljingrad	12. – Uvođenje turskog poreza na prihod od kapitala 25. – Združene britanske, EAM-ove i EDES-ove snage podižu u zrak željeznički most Gopgoptamos (Grčka) 26. – U Bihaću (Bosna i Hercegovina) partizani osnivaju svoje najviše političko tijelo – AVNOJ (Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije)
1943.	JANUAR	31. – General Fon Paulus predaje njemačku 6. armiju kod Staljingrada	
	MART	5. – Počinje savezničko bombardovanje Rura	5. – Generalni štrajk u Atini sprječava mobilizaciju grčkih radnika Mart-maj – bugarsko društvo uspješno se suprotstavlja „konačnom rješenju“ i deportaciji bugarskih Jevreja Mart-juni – deportacija oko 50.000 Jevreja iz Soluna u Aušvic
	JUNI	13. – Snage Osovine poražene u Tunisu; okončana afrička kampanja	14 – Partizani u Otočcu osnivaju najviše političko tijelo za Hrvatsku – ZAVNOH (Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske)
	JULI	5.-17. – Velika tenkovska bitka kod Kurska na Istočnom frontu: sovjetska pobjeda 9. – Saveznici se iskrcavaju na Siciliji 25. – Musolini zbačen i uhapšen, naslijeđuje ga Pjetro Badoljo	10. – Osnovana Nacionalna oslobodilačka vojska Albanije
	AUGUST		2. – Potpisan sporazum u Mukijeu između Nacionalne oslobodilačke vojske Albanije i Balli Kombëtar. Samo nekoliko dana kasnije odbacuju ga Centralni komitet Komunističke partije Albanije (SPA) i Nacionalno oslobodilačko vijeće 28. – Bugarski kralj Boris III. umire u Sofiji; proglašenje kralja Simeona II.

GODINA	MJESEC	SVIJET	JUGOISTOČNA EVROPA
	SEPTEMBAR	3. – Saveznici prelaze sa Sicilije na italijansko kopno 8. – Italija se predaje saveznicima 12. – SS oslobađa Musolinija i odvodi ga u Njemačku	8. – Partizanske trupe privremeno zauzimaju Split (Hrvatska) i tamošnje ogromno italijansko skladište 9. – Izbori za regenta u Bugarskoj: princ Kiril, profesor Filov i general Mihov 9. septembar – 10. oktobar – jugoslavenski partizani razoružavaju 10. italijansku diviziju, dvije divizije pridružuju se partizanima 17. – Britansko-američka vojna misija kod jugoslavenskih partizana dolazi na oslobođenu teritoriju u zapadnoj Bosni i Hercegovini 20. – ZAVNOH proglašava ponovno ujedinjenje teritorije, koju je okupirala Italija, s Hrvatskom i Jugoslavijom
	OKTOBAR	13. – Italija objavljuje rat Njemačkoj	
	NOVEMBAR	7. – Oslobođen je Kijev; njemačka odbrana na Dnjepru se mrvl 28. novembar – 1. decembar – Churchill, Ruzvelt i Staljin sastaju se u Teheranu radi planiranja savezničkog iskrcavanja u Francuskoj. Jugoslavenski partizani priznati kao saveznici	20. -Sljedbenici kralja Zogua na čelu sa Abazom Kupijem osnivaju partiju „Legaliteti“, s ciljem da poslije rata u Albaniji ponovo ustanove monarhiju 25. -26. - Partizani osnovali ZAVNOBiH kao vodeću političku instituciju za Bosnu i Hercegovinu 29. - U Jajcu (Bosna i Hercegovina) AVNOJ uspostavlja partizansku vladu (NKOJ – Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije)
	DECEMBAR	24. – Eisenhower (Ajzenhauer) imenovan da upravlja iskrcavanjem u Evropi	7. - Ruzvelt, Churchill i Ineni (Inönü) sastaju se u Kairu
1944.	JANUAR	27. – Sovjeti pobjeđuju Nijemce kod Lenjingrada	Osnivanje žandarmerije u Bugarskoj za borbu protiv oružanog otpora 8. – U pismu NKOJ-u (jugoslavenska partizanska vlada) Churchill obavještava da će Britanija prestati pomagati četnicima. Od tog trenutka sva pomoć daje se isključivo partizanima
	MART	15. – Invazija Japana na Indiju	10. – EAM uspostavlja politički komitet nacionalnog oslobođenja (PEEA), drugu grčku administraciju paralelnu oficijelnoj vladi u Kairu

GODINA	MJESEC	SVIJET	JUGOISTOČNA EVROPA
	MAJ	9. – Sovjeti ponovo osvajaju Sevastopolj 18. – Nijemci se povlače iz Monte Kasina	Ugovor u Libanu vodi sporazumu o formiranju grčke nacionalne koalicione vlade sa J. Papandreuom kao grčkim premijerom Deportacijom više od 100.000 Jevreja iz sjeverne Transilvanije (pod mađarskom vlašću) u njemačke logore uništenja 24. – Albanski komunisti na Kongresu u Permetu biraju Nacionalno-oslobodilačko antifašističko vijeće kao najviše legislativno tijelo i osnivaju komitet s atributima privremene vlade
	JUNI	6. – Dan D, iskrcavanje saveznika u Normandiju	1. – Nova rojalistička vlada u Bugarskoj, na čelu sa Ivanom Bagrijanovim
	JULI	20. – Atentat na Hitlera propada 25. – Saveznici započinju probijanje iz Normandije	
	AUGUST	15. – Saveznici se iskrcavaju u južnoj Francuskoj 25. – Pariz je oslobođen	2. – Turska odlučuje prekinuti odnose s Njemačkom 2. – Prvo zasjedanje ASNOM-a (Antifašistički pokret za osobođenje makedonskog naroda) koji je proglašen za vrhovno zakonodavno i izvršno tijelo Makedonije 12. – Susret Churchilla i Tita u Napulju 23. – <i>Coup d'état</i> u Rumuniji: kralj Mihail uz podršku koalicije najvećih partija i komunista hapsi Antonescua i njegovu vladu; Rumunija se predaje Sovjetima 26. – Bugarski premijer Barjanov proglašava neutralnost, u Ankari započinje pripreme za početak pregovora sa SAD i Velikom Britanijom i šalje delegaciju u Kairo 29. – Jugoslavenski kralj Petar II. razrješava dužnosti načelnika štaba Vrhovne komande Jugoslavije Dražu Mihailovića i priznaje Tita kao vođu otpora u Jugoslaviji 30. – Pavelić sprječava <i>cuop d'état</i> Nezavisnoj državi Hrvatskoj i ostaje lojalan silama Osovine

GODINA	MJESEC	SVIJET	JUGOISTOČNA EVROPA
	SEPTEMBAR	<p>3. – Oslobođenje Brisela</p> <p>19. – Primirje između Finske i Saveznika</p> <p>25. – Saveznici probijaju Gotsku liniju u Italiji</p>	<p>Partizani i jedinice Crvene armije započinju borbe oslobođenja Srbije</p> <p>2 – Bugarski regenti, predvođeni Konstantinom Muravjovim, imenuje vladu proruskih političkih partija (prva vlada formirana iz redova političkih partija od maja 1934)</p> <p>3 – Formiranje nove grčke koalicione vlade pod Jorgosom Papandreuom</p> <p>5 – Sovjetski savez objavljuje rat Bugarskoj</p> <p>8 – Crvena armija ulazi u Bugarsku; primirje između Sovjetskog saveza i Bugarske; Bugarska objavljuje rat Njemačkoj</p> <p>9 – Komunisti preuzimaju vlast u bugarskoj vladi Otadžbinskog fronta na čelu s Kimonom Georgijevim (vođom partije „Zveno“, u kojem dominiraju komunisti)</p> <p>12 – Rumunija potpisuje primirje sa saveznicima: priznaje sovjetsku vlast u Besarabiji i Sjevernoj Bukovini i vrhovnu vlast savezničkog Kontrolnog komiteta, kojim dominiraju Sovjeti</p>
	OKTOBAR	<p>2. – Nijemci slamaju pobunu u Varšavi, dok nekoliko kilometara dalje sovjetske jedinice prave pauzu i oporavljaju se; saveznici nadiru kroz Zapadni zid u Njemačku</p> <p>9. – „Sporazum o procentima“ između Churchilla i Staljina u Moskvi</p> <p>23. – Saveznici priznaju Charlesa de Gaullea kao privremenog predsjednika privremene francuske vlade</p>	<p>5. – Britanci se iskrcavaju u Grčkoj</p> <p>8. – Bugarska počinje ratne operacije protiv Njemačke</p> <p>12. – Njemačka vojska napušta Atinu</p> <p>14. – Britanci ulaze u Atinu</p> <p>18. – Grčka vlada ulazi u Atinu</p> <p>20. – Sovjetska Crvena armija i jugoslavenski partizani oslobađaju Beograd</p> <p>23. – Antifašistički komitet nacionalnog oslobođenja postaje privremena demokratska vlada Albanije, s Enverom Hoxhom kao premijerom</p> <p>25. – Rumunska vojska i Crvena armija oslobađaju teritoriju Transilvanije od mađarske armije</p> <p>28. – Primirje između antifašističke koalicije i Bugarske</p>
	NOVEMBAR	<p>7. – Ruzvelt po četvrti put postaje predsjednik SAD-a</p>	<p>Partizani oslobađaju Skoplje</p> <p>29. – Albanija se oslobađa Nijemaca</p>
	DECEMBAR	<p>15. – SAD se iskrcavaju na Mindoru, Filipini</p>	<p>3. – EAM organizira demonstracije u Atini, koje završavaju krvoprolićem; počinju borbe između EAM-ELAS-a i vladinih snaga koje uživaju britansku podršku</p>

GODINA	MJESEC	SVIJET	JUGOISTOČNA EVROPA
1945.	JANUAR	17. – Sovjeti okupiraju Varšavu 19. – Njemačka potpuno odstupala sa Istočnog fronta 20. – Mađarska potpisuje primirje sa saveznicima	Oko 70.000 etničkih Nijemaca iz Rumunije deportirano u SSSR
	FEBRUAR	4.-11. – Churchill, Ruzvelt i Staljin sastaju se u Jalti 8. – Saveznici pokreću glavnu ofanzivu da bi stigli na Rajnu 13.-14. – Savezničko bombardovanje uništava Drezden 19. – SAD se iskrcava na Ivo Džimu	Potpisivanje sporazuma u Varkizi o raspisivanju općih izbora i plebiscitu u vezi s monarhijom u Grčkoj, o raspuštanju gerilskih organizacija i ELAS-ovoj predaji oružja 23. – Turska objavljuje rat Njemačkoj i Japanu
	MART	3. – Finska objavljuje rat Njemačkoj 9. – SAD bombarduje Tokio 22. – Paton prelazi Rajnu kod Openhajma 23. – Montgomeri prelazi Rajnu sjeverno od Rura	6. – Sovjeti nalažu imenovanje koalicijske vlade Rumunije na čelu sa Petru Grozom, ali tako da je kontroliraju komunisti 7. – Formira se privremena vlada Demokratske Federativne Jugoslavije, s Titom kao predsjednikom i s dominacijom partizana nad članovima vlade u egzilu (23 : 5)
	APRIL	12. – Ruzvelt umire, Hari S. Truman postaje predsjednik 23. – Sovjeti ulaze u Berlin 25. – Snage SAD i Sovjetskog saveza susreću se na rijeci Elbi; počinje konferencija Ujedinjenih nacija u San Francisku 28. – Italijanski partizani strijeljaju Mussolinija 30. – Hitler izvršava samoubistvo u Berlinu	6. – Oslobođeno Sarajevo 14. – Formirana vlada federativne države Hrvatske, pod komunističkom dominacijom 28. – SAD priznaje Titovu privremenu jugoslovensku Vladu
	MAJ	1. – Berlin se predaje sovjetskim trupama 7. – Njemačka formalno kapitulirala	2. – Jugoslavenska partizanska vojska ulazi u Trst i stvara napetu podjelu (kasnije na Zonu A&B) između Italije i Jugoslavije 6. – Pavelić zajedno sa svojom vladom i velikim brojem vojnika i civila bježi iz Zagreba prema Austriji 8. – Partizani oslobađaju Zagreb 15. – na Blajburgu jugoslavenski partizani pogubili znatan broj ratnih zarobljenika (ustaše, manji broj četnika, slovenački domobrani) i civila, a ostali su bili prisiljeni na "Križni put" koji većina nije preživjela

GODINA	MJESEC	SVIJET	JUGOISTOČNA EVROPA
	JUNI	5. – Saveznici dijele Njemačku na četiri okupacione zone 26. – predstavnici 50 zemalja potpisuju Povelju Ujedinjenih nacija. Osnovane Ujedinjene nacije	10. – AVNOJ postaje privremena narodna skupština Jugoslavije
	JULI	17.-2. august – Churchill, Staljin i Truman susreću se u Potsdamu, gdje planiraju mir u Evropi i završni napad na Japan	
	AUGUST	6. – Na Hirošimu bačena atomska bomba 9. – Na Nagasaki bačena atomska bomba 14. – Japan kapitulirao	

Karta1: Drugi svjetski rat, 1939 - 1942.

PRVO POGLAVLJE

Politički kontekst

Svrha prvoga poglavlja jest da posluži kao svojevrsan okvir, pošto većina odabranih dokumenata spada u političku historiju, što u ostalim poglavljima nije slučaj. Na početku su dati opisi nekolicine eminentnih političkih vođa iz onoga vremena; oni pružaju vrijedne informacije o predmetu opisā, kao i o njihovim autorima. Zbog toga smatramo da je ponuđeni materijal relevantan i da ima analitičku vrijednost. Ove skice praćene su karakterističnim ideološkim iskazima kojima su vladajuće strukture pokušavale opravdati svoje djelovanje i/ili sām svoje postojanje, a također i nekim ideološki obojenim iskazima pripadnika pokretā otpora.

Potpoglavlje Vojske i vojnici je, iz razumljivih razloga, prilično obimno. To je posljedica činjenice da se u nekim zemljama na srazmjerno malom terenu susretalo nekoliko vojski (okupacione sile, kolaboracionističke vojske, pokreti otpora). Pokušali smo, bar u izvjesnoj mjeri, objasniti njihove aktivnosti, njihovu ideološku pozadinu, njihove ciljeve i njihove (često veoma složene) međusobne odnose. Tu su, zatim, dokumenti koji se bave odnosima između različitih strana u ratu i susjednih zemalja.

Završno potpoglavlje Vjerske organizacije donosi dokumente koji prikazuju aktivnosti vjerskih organizacija za vrijeme rata: koliko su otvoreno i jasno vjerske organizacije pokazivale svoj stav prema samom ratu, prema uključenim stranama, prema pripadnicima drugih nacija/religija, prema ratnom stradanju, ratnim zločinima itd.

1a. Vođe i ideologije

I-1. Fitzroy MacLean, Churchillov izaslanik kod partizana, o Titu 1943. godine

„Tito je srednjeg rasta i pomno obrijan. Lice mu je bilo opaljeno od sunca, a kosa čeličnosive boje. Usta su mu veoma čvrsta, a oči živahne i plave. (...) Pitao sam se kakav će utisak na mene ostaviti taj čovjek kad ga usporedim s komunistima koje sam susretao u Rusiji? (...) Jedno mi je odmah upalo u oči: spremnost da svako pitanje razmotri sa svih strana i da odmah – ako je potrebno – donese o tome odluku. Činilo mi se da je posve siguran u sebe. Taj je čovjek starješina, a ne podređeni. Za mene je to bilo nešto posve novo – u jednom komunisti otkriti toliku sigurnost i samostalnost.“

Razgovor Fitzroy MacLeana sa Titom u partizanskom Beogradu 1944.¹

„Tom zgodom obavijestio sam Tita kakvu je srdžbu izazvao kod saveznika njegov potajni odlazak s Visa.

(...) Rekao sam Titu da je g. Churchilla veoma uvrijedilo kako je on bio otišao.

Također sam ga obavijestio o nerazumnom ponašanju nekih njegovih podređenih i o trvenjima i nebrojenim sitnijim poteškoćama do kojih je došlo u vrijeme njegova izbjivanja.

Jasno se vidjelo da ga je to iskreno ražalostilo. Kazao mi je kako mu je žao što čuje da su se njegovi podređeni nerazumno ponašali prema nama, ali je dodao da će se sve to odmah ispraviti. (...) Odvratio sam da mi je to drago. 'Međutim', dodao sam 'meni se čini da vi ne uviđate kako je glavni uzrok svemu tome bio vaš nestanak i činjenica da nam uopće niste kazali gdje idete.' Ali Tito ili ovo nije mogao ili nije htio shvatiti, već je nedužno govorio: 'Nedavno je g. Churchill otišao u Quebec da se tamo sastane s predsjednikom Rooseveltom, ali sam o tome saznao tek kad se otuda vratio. Međutim, ja se zbog toga nisam razljutio.'“

MacLean, str. 14.-15., 240.-241.

¹ Njihov prvi sastanak pošto je Tito tajno napustio ostrvo Vis (gdje su ga čuvale britanske snage) kako bi se sreo sa Staljinom.

🔑 Josip Broz Tito rođen je 1892. u Kumrovcu, u blizini Zagreba. Izučio je zanat i radio kao bravar i fabrički radnik. Na početku Prvoga svjetskog rata mobiliziran je u austrougarsku vojsku i poslat na istočni front. Rusi su ga zarobili, pa je nekoliko godina proveo u Rusiji, gdje se upoznao s boljševičkim idejama. Zatim se 1920. godine vratio u domovinu, novoosnovanu državu Jugoslaviju. Priključio se Komunističkoj partiji. Nekoliko puta je hapšen i proveo je nekoliko godina u zatvoru. Godine 1937. dolazi na čelo Komunističke partije Jugoslavije. Godine 1941. postao je glavni organizator pokreta otpora, a kasnije Vrhovni komandant partizanskih snaga. Poslije rata postao je predsjednik Jugoslavije i vladao je u totalitarnom duhu do svoje smrti, 1980. godine.

❓ Šta se MacLeanu dopalo kod Tita? Šta mu se nije dopalo? Zašto je Tito ostavio dobar utisak na MacLeana prilikom prvoga susreta? (Kakva je bila njegova komunistička reputacija?) Šta je pokvarilo njihove odnose? Da li se Tito, prema tvome mišljenju, ponašao nekorektno prema svojim britanskim saveznicima? Titovi simpatizeri cijene njegovo 'drsko' ponašanje prilikom posljednjeg susreta s MacLeanom, jer u njemu vide potvrdu postojano nezavisnog duha Jugoslavije. Šta ti misliš o tome? Da li su Britanci željeli uspostavu odnosa zasnovanu na ravnopravnosti, ili su u tom savezništvu htjeli dominirati?

► **Sl. 1. Josip Broz Tito, vođa partizanskog narodnooslobodilačkog pokreta, i general Draža Mihailović, komandant Jugoslavenske vojske u otadžbini (četnici).**

Beograd, Narodna biblioteka Srbije, Zbirka plakata

🔑 Pijevod: „100.000 zlatnih rajhsmaraka! 100.000 zlatnih rajhsmaraka bit će dodijeljeno onome ko uhvati komunističkog lidera Tita živog ili mrtvog.“ „Nagrada 100.000 zlatnih rajhsmaraka! 100.000 zlatnih rajhsmaraka bit će dodijeljeno onome ko uhvati banditskog vođu Dražu Mihailovića živog ili mrtvog.“

I-2. Pavelićev fotograf svjedoči o njegovoj ličnosti 1961. godine

„Bila je prava muka fotografski portretirati Pavelića, jer je na svim slikama ispadao onakav kakav je doista i bio: mrk i s poznatim razbojničkim izrazom. Te se fotografije, naravno, nisu dopadale njegovoj supruzi 'faraonki Mari', tako da su se po njenom izričitom nalogu snimanja opetovala u nedogled. (...) Napokon, ona je pronašla rješenje kako da njen muž izgleda blaže pred fotografijama: zahtijevala je da mu pričaju viceve dok pozira.“

Vojinović, str. 16.

Ante Pavelić rođen je u Bradini (Bosna i Hercegovina) 1889. godine. Po profesiji je bio pravnik. U mladosti stupio je u Stranku prava. Poslije zavođenja diktature u Jugoslaviji 1929. godine, Pavelić je emigrirao i zajedno sa svojim ustaškim pokretom snažno se zalagao za zbacivanje diktatorskog režima i ukidanje države Jugoslavije. Pavelić je zadobio simpatije fašističkih vođa, ponajviše Mussolinija, koji je vjerovao da pomažući Pavelića može pripojiti Italiji obalne dijelove Hrvatske. Poslije sloma Jugoslavije, Mussolini i Hitler omogućili su Paveliću da stvori marionetsku Nezavisnu državu Hrvatsku (nadalje: NDH). Na samom kraju Drugoga svjetskog rata Pavelić je pobjegao u inostranstvo (Argentina, Španija). Umro je 1959. godine.

Pažljivo osmotrite fotografiju. Da li je fotograf rekao istinu? Da li je na osnovu fotografija moguće išta saznati o karakteru fotografirane ličnosti? Šta nam o Paveliću kao ličnosti govori činjenica da nije umio da se smije? (On je o sebi vječito mislio kao o smrtno ozbiljnom vođi?) Fotograf je dao svjedočenje dugo vremena poslije Pavelićevog pada; da li bi to svjedočenje bilo drukčije da ga je fotograf dao u vrijeme dok je Pavelić bio na vlasti? Šta fotograf hoće da kaže o Paveliću kad govori o odnosima između njega i njegove žene? Može li trač biti historijski izvor?

► Sl. 2. Ante Pavelić

www.pavelicpapers.com

Razmisli o pitanjima koja se odnose na svjedočenje Pavelićevog fotografa (tekst I-2).

I-3. Opisi Mehmeta Shehua i Envera Hoxhe

„Nekoliko dana kasnije, MacLean se vratio i u posjetu, prvu od mnogih, došao nam je Glavni štab LNÇ-a² čija su dva vodeća člana bili Mehmet

2 LNÇ – Levizija Nacional Clirimtare (Pokret nacionalnog oslobodjenja) – organizacija kojom su se za vrijeme II. svjetskog rata u Albaniji rukovodili komunisti. LNÇ je organizirao najveći oružani otpor u zemlji. Pošto je za vrijeme i poslije rata eliminirao sve druge političke grupe, proglasio se jedinim zaslužnim za oslobodjenje Albanije i zahvaljujući tome je poslije rata postao vodećom silom u zemlji.

Shehu³ i Enver Hoxha.⁴ Mehmet Shehu bio je nizak, mišićav, smeđokos, bolesno žute boje lica, tridesetogodišnjak koji se rijetko smijao, izuzev kad bi vidio nesreću drugih. Dobro je govorio engleski, bio je veoma sposoban i imao je neuporedivo više vojnih znanja od većine drugih Albanaca.

Enver Hoxha je bio sasvim drukčiji – visok čovjek s previše mesa i mlitavog stiska ruke. Nije bio vojnik, iako je imao vojnih pretenzija, ali je bio društveniji od Shehua i s nama je razgovarao na tečnom francuskom. Moguće je da nas nije volio, ali je bar skrivao svoja osjećanja, dok ste kod Shehua mogli osjetiti neprijateljstvo. Hoxha je imao 35 godina. Školovao se u srednjoj školi u Đirokastru, u *lycée* u Korču i na univerzitetu u Monpegeu, u Francuskoj, koji je bio prinuđen da napusti, jer nije položio ispite. Otišao je u Brisel i Pariz studirati pravo. Nije diplomirao.

Vratio se u Albaniju i postao učitelj francuskog jezika u državnoj gimnaziji u Tirani; kasnije je, i dalje kao učitelj francuskog, prebačen u Korču. Uvijek smo ga znali kao 'profesora Enver Hoxhu' – vjerovatno je tu titulu uzeo s obzirom na svoj nastavnički staž. Napustio je predavački posao 1940. godine i počeo voditi duhansku radnju, koja je postala komunistička ćelija i mjesto gde su se sastajali antidržavni elementi; poslije osnivanja Komunističke partije Albanije 1941. postao je generalni sekretar Centralnog komiteta Partije i na tom položaju je vjerovatno bio i kad smo ga mi prvi put sreli.“

Smiley⁵, str. 56

? Kakve razlike uočavaš između dvojice gore opisanih vođa? Misliš li da su razlike u njihovim karakteristikama bile važne za njihov uspjeh? Kako autor daje čitaocu nagovještaj o svojim osjećanjima prema Shehuu i Hoxhi?

I-4. Engleski špijun o Iuliu Maniu (Juliju Maniu), vođi političke opozicije u Rumuniji

„Maniu je (...) bio jedan od najmanje bombastičnih heroja koje je jedna zemlja ikad dala – pošten, mudar, prečesto u pravu i savršeno lišen pomodne ratne visokoparnosti.

Krhke građe, inteligentnih očiju, obučen dosta formalno, više je ličio na provincijskog biležnika, nego što je odgovarao popularnoj predstavi o vođi pokreta otpora. Godine 1938. morao je imati 68 godina, ali je izgledao mlađe (...)

Od početka je sebi i svojoj partiji postavio visoke standarde ponašanja. Preduzete su mjere da se preduhitre antisemitske demonstracije. Ohrabrivao je strana ulaganja i mada su neke njegove kolege nesumnjivo napunile vlastite džepove, ne može se ni zamisliti da je sâm Maniu uzimao bilo kakvo mito. On i njegovi bliski saradnici – ljudi kao Ion Michalche (Jon Mihalče) i ekonomist Madgaru – spadaju među najistaknutije Rumune dvadesetog stoljeća.“

Porter, str. 18., 20.

I-5. Metaksasova poruka urednicima i izdavačima svih grčkih novina (30. oktobar 1940.)

„Turska nije saveznik Njemačke, kao što je to bila 1916., nego je saveznik Britanije.

Bugarska, naravno, i sada kao i onda kalkulira, ali se, u svakom slučaju, u ovom trenutku i bar za sada, ne usuđuje pokrenuti. Vrijeme, međutim, ne radi za sile Osovine. Ono radi za protivnike zemalja Osovine. Na kraju, za Njemačku bi, u svakom slučaju, bilo moguće pobijediti samo ako bi ostvarila svjetsku dominaciju. Ali, u Denkerku se konačno pokazalo da svjetska

3 Mehmet Šehu (Shehu) je rođen 10. januara 1913. u Korusu (Çorush, južna Albanija). U periodu od 1937. do 1939. učestvovao je u Španskom građanskom ratu kao boric Garibaldijeve međunarodne brigade. Od 1944. do 1945. je bio član Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja (privremena vlada). Nakon oslobođenja Shehu je smatran desnom rukom Envera Hodže i favoriziran je kao 'drugi čovjek' Albanije. Postoje tvrdnje da se Shehu 1981. suprotstavio Enver Hodžinoj politici izolacije zbog čega je proglašen jugoslavenskim špijunom. Sedamnaestog decembra 1981. pronađen je mrtav u svojoj spavaćoj sobi, s metkom u glavi. Nakon njegove smrti, govorilo se da Shehu nije bio samo agent Jugoslavenske tajne službe nego i agent CIA i KGB-a.

4 Enver Hodža (Hoxha) je rođen u Đirokastru (Gjirokastëru) 16. oktobra 1908. Od 1930. do 1936 nalazio se u Parizu a potom u Briselu, gdje je studirao i radio. 1936. se vraća u Albaniju i radi kao nastavnik u Tirani a potom u liceju /*lycée*/ u Korči . 1939. biva otpušten s obrazloženjem da je 'državni neprijatelj'. Osmog novembra 1941. godine kada je osnovana Komunistička partija Albanije, on postaje prvi sekretar Centralnog komiteta partije i politički komesar u Armiji narodnog oslobođenja (LNÇ). Godine 1944. došao je na mjesto premijera i kao diktator vladao je Albanijom sve do 11. aprila 1985. kada je preminuo.

5 David Smiley (Dejvid Smiley) bio je kapetan britanske vojske i kao dobrovoljac pridružio se Egzekutivi za specijalne operacije (Special Operations Executive) na Balkanu, a posebno u Albaniji. On daje živ opis Drugoga svjetskog rata i svojih zvaničnih kontakata sa komunistima, a zatim i rojalistima u organizovanju albanskog antifašističkog otpora.

dominacija Njemačke nije moguća. [...] Već sada, poslije nepravdnog napada Italije, politika koju slijedim je Venizelosova politika vječnog sjećanja. Jer, to je politika izjednačavanja grčke politike sa sudbinom one sile za koju je, kad je o Grčkoj riječ, okean uvijek bio morska površina koja spaja, a ne granica koja razdvaja. [...]

Za Grčku je Engleska prirodni saveznik; Engleska je višestruko dokazala da je branitelj Grčke, a u pojedinim trenucima i njen jedini branitelj. Pobjeda neće i ne može biti ničija do njena. Bit će to pobjeda anglosaksonskog svijeta; i pošto do tog datuma nije uspjela postignuti konačni rezultat, Njemačka će biti osuđena da bude smrvljena njegovim rukama. Zato se od ovoga trenutka ne smije vjerovati da za sile Osovine na horizontu nema oblaka, čak ni u smjeru Istoka, a Istok je uvijek mjesto tajne. Uvijek je bilo tako, ali je on danas više nego ikad ranije pun neočekivanih događaja i tajni. Zato ćemo na kraju mi trijumfirati. [...]

Postoje trenuci kad narod, ako hoće da ostane veliki narod, sebi duguje da bude kadar boriti se čak i bez ikakve nade u pobjedu. Samo zato što je to ono što treba da učini.“

Metaxas, str. 525.-526.

Key Na dan 28. oktobra 1940. Italija je Grčkoj postavila ultimatum. Joannis Metaxas (Ioannis Metaxas), grčki premijer i diktator od 4. augusta 1936., odmah je odgovorio „OXI“ (NE) i dan „OXI“ ostao je drugi grčki nacionalni praznik, iako je Metaxasova diktatura i danas nepopularna. Na dan 30. oktobra, dok su italijanske trupe i dalje napredovale, a italijanski avioni bombardovali, Metaxas se obratio urednicima i izdavačima svih grčkih novina, koje su bile pod cenzurom. Metaxas je umro 29. januara 1941., dok su grčke trupe bile duboko u Albaniji, i nije doživio da vidi njemačku invaziju 6. aprila.

? Daj komentar posljednjeg paragrafa. Šta je Metaxas želio postignuti?

► Sl. 3. Lutrijski kupon za prikupljanje novca za porodice vojnika koji se bore na albanskom frontu protiv Italijana 1940.-1941.

IEEE, *To epos tou '40. Laiki Eikonografia*, 166

Key Prijevod: „Grci, naši vojnici heroji, idući stopama Leonide, povjerali su vama odbranu unutarnjeg fronta. Jedno od sredstava te odbrane je VELIKA RATNA LUTRIJA. Polovina prihoda od ove nove lutrije ići će na osiguravanje sredstava za zimu, zimske odjeće, javnih kuhinja, medicinske njege, itd. za djecu i vremenšne roditelje naših boraca. Druga polovina nudi velike nagrade kupcima lutrijskog kupona, koji svakog mjeseca mogu dobiti i do 10.000.000 drahmi. Prva nagrada = 2.500.000 drahmi. Na raspolaganju su i poklonbonovi od 200, 100 i 50 drahmi.“

I-6. Hitlerova naredba br. 26 (3. april 1941.)

Saradnja sa saveznicima na Balkanu:

1. Zadaci država jugoistočne Evrope u vojnom pohodu protiv Jugoslavije određeni su sljedećim političkim ciljevima:

Mađarska, koja će dobiti Banat, morat će i okupirati taj region, ali se obavezala da će pružiti dodatnu pomoć u uništavanju neprijatelja. Bugarska će dobiti

natrag Makedoniju i zbog toga će se najvjerojatnije, i bez posebnog pritiska s njemačke strane, usredotočiti na napad na taj region. Bugari će, dodatno, uz pomoć jedne njemačke tenkovske divizije, biti zaduženi da pruže podršku protiv Turske. Za tu operaciju Bugarska će također morati pozvati u pomoć tri divizije postavljene na grčku granicu. Rumunija će, u vlastitom interesu, kao i u interesu Njemačke, ograničiti svoj zadatak na čuvanje jugoslavenske i ruske granice. Šef njemačke vojne misije mora postići da se spremnost za pružanje odbrane od Rusije proširi i da rumunske snage raspoređene oko Temišvara budu poslone dalje na istok kako se ne bi ugrozila veza između mađarske Druge armije i njemačkih snaga. Najzad, obostrani pokret mađarskih i njemačkih jedinica mora omogućiti da se bez teškoća pređe rumunsko-mađarska granica.

2. Za vojnu kooperaciju i organizaciju Komande za predstojeću operaciju na snazi će biti sljedeća uputstva: Objedinjeno rukovođenje vojnim pohodom, tamo gdje je riječ o operativnom postavljanju ciljeva za italijanske i mađarske snage, ostat će u području moje odgovornosti. Ono se mora odvijati u duhu koji uzima u obzir osjećanja saveznika i omogućava glavarima italijanske i mađarske države da se pred svojim narodima i njihovim vojnim snagama pojave kao nezavisne vojne vođe. [...]

Hitlers Weisungen für die Kriegsführung, str. 108.-109.

I-7. Ion Antonescu⁶ o „jevrejskom pitanju“

17. septembar 1940.

Propaganda, štampa i radio moraju raditi u savršenoj harmoniji, kako na unutrašnjem, tako i na spoljnom planu. Akcija mora biti jedinstvena i problemi se moraju izbjeći.

Na spoljnom planu treba obznaniti da je naša jedina uporišna tačka iz perspektive spoljne politike: Osovina. General Antonescu neće voditi politiku svojih prethodnika; general Antonescu je izabrao vlastiti put kojim će ići. Rumunska politika je stoprocentno uz Osovinu. Ostvarit ćemo lojalnu, potpunu korektnost u odnosu na sile Osovine...

6 Ion Antonescu (Jon Antonesku), 1882.-1946., vojno lice i političar. Zauzimao je važne položaje u rumunskoj vojsci. Premijer (4. septembar 1940. – 23. august 1944.). Šef države (1940.-1944.). Saveznik Hitlerove Njemačke. Osuđen i strijeljan, kao ratni zločinac (1946.).

7 Mihail I. (1921.-), kralj Rumunije (1927.-1930.; 1940.-1947.). Na dan 23. augusta 1944., uz podršku političke opozicije, uhapsio je Iona Antonescua i objavio da je rat protiv Ujedinjenih nacija završen. Godine 1947. kralj je, pod prijetnjom, primoran da abdicira, a Rumunija je proglašena narodnom republikom.

Jevrejsko pitanje predstavlja vitalni problem. Pokušat ću civiliziranim sredstvima Jevreje postepeno ukloniti iz rumunskih ekonomskih struktura. Svi Jevreji koji su u zemlju došli potajno i ustolili se poslije unije, u bilo kojemu obliku i pod kojim god izgovorom, bit će pozvani da likvidiraju svoje poslove i napuste zemlju. Ignorirati jevrejsko pitanje ili ga prikrivati prividnim rješenjima, značilo bi izdati samu suštinu našeg rumunstva. Mada nasilnost gesta ili riječi ne rješava ovaj problem, već degradira onoga koji gest čini ili riječ izgovara, general Antonescu preuzeo je odgovornost da taj problem riješi metodično i postupno, kako ne bi izazvao neravnotežu u privrednom životu Rumunije. Uklanjanje stranog elementa uvjetovano je postavljanjem domaćih snaga na njegovo mjesto.

Evreii din România între anii 1940.-1944., tom. II, dok. 44

Ovo su direktive za štampu, radio i telegrafске agencije. Specifikacije su načinjene s obzirom na „jevrejsko pitanje“. Na taj način nastavljen je politička cenzura u štampi, koju je uveo prethodni režim.

Ko je, iz Antonescuove perspektive, 1940. bio glavni saveznik Rumunije? Šta su, prema Antonescuovom mišljenju, bila sredstva za rješavanje „jevrejskog pitanja“? Usporedi situaciju u Rumuniji sa situacijom u drugim državama u isto vrijeme. Da li misliš da je „jevrejsko pitanje“ zaista predstavljalo vitalni problem za Rumuniju 1940. godine (u vrijeme kada je izgubila 1/3 svoje teritorije i bila na putu da bude uvučena u rat)?

I-8. Proglas kralja Mihaila⁷ građanima njegove zemlje (23. august 1944.)

Rumuni,

u najtežim trenucima naše historije odlučio sam zajedno sa svojim narodom, da postoji samo jedan put da se zemlja spasi potpune katastrofe, a to je da napustimo savez sa silama Osovine i smjesta prekinemo rat protiv saveznika.

Rumuni, nova vlada nacionalnog jedinstva dobila je zadatak da ispuni odlučnu volju ove zemlje da zaključi mir sa Ujedinjenim nacijama. Rumunija je prihvatila primirje koje su joj ponudili Sovjetski savez, Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države. Od ovoga trenutka, svaka borba ili neprijateljstvo prema sovjetskoj vojsci, mora prestati, kao i rat protiv Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država. Molim vas da prihvatate vojnike tih vojski s povjerenjem. Ovi narodi garantovali su našoj zemlji nezavisnost i nemiješanje u naše unutarnje poslove. Oni su shvatili nepravdu bečkog diktata, kojim nam je oduzeta Transilvanija...

Rumuni, diktatura je okončana, a s njom se okončava i svekoliko ugnjetavanje. Ova nova vlada označava početak nove ere, u kojoj će prava i slobode svih građana ove zemlje biti garantirani i poštovani.

Historia României între 1918-1944 (culegere), str. 261.

? Šta su glavne tačke novog programa rada rumunske vlade? Kako se gleda na prethodnu vladu? Kralj Mihail je najprije podržavao profašističkog vođu Antonescua – zašto je promijenio mišljenje? Da li je stvarno tako mislio ili je samo bio oportunist? Usporedi to s nekim drugim primjerima vođa koji su promijenili svoju političku orijentaciju.

I-9. Komunistička ideologija LNÇ, u tumačenju Sejfulla Malëshova (Sejfula Malješova)⁸

„Albanski narod, boreći se protiv okupatora i reakcionarnih klanova, odnedavno se politički obrazovao, stekao je svijest o svojim interesima i shvatio da nema drugog ispravnog puta izuzev onoga koji vodi narodnoj demokratiji. Priroda budućeg režima u Albaniji i narodni demokratski pokret direktno su povezani sa aktivnostima i doprinosom našeg naroda u današnjem ratu.

Danas, u bitkama narodnooslobodilačkog rata, odlučuje se sudbina sutrašnje Albanije. Činjenica da je

većina Albanaca okupljena oko nacionalnog antifašističkog oslobodilačkog fronta; činjenica da smo organizovali slobodne izbore u najrazvijenijim regionima i održali Kongres uz prisustvo predstavnika iz svih krajeva Albanije; činjenica da danas imamo Antifašističko vijeće, koje reprezentuje političku snagu naroda albanske države; činjenica da danas imamo vojsku sastavljenu od brigada i divizija, armiju ljudi sposobnih oduprijeti se njemačkim divizijama i reakcionarnim bandama i da ih unište – sve to daje garanciju za trijumf demokratskoga narodnog režima u Albaniji. (...) Naš narod, zajedno s čitavim progresivnim svijetom, neće dopustiti drugima, koji su ga do danas tlačili i eksploatizirali, da ubere žetvu njegove krvi. Ono što se do sada dogodilo neće se ponoviti; narod ubijaju, a drugi, koji rade protivno njegovom interesu, zaposjedaju vodeće položaje.“

Bashkimi, jun 1944.

🔑 Sejfula Malješova bio je jedan od najistaknutijih vođa albanskog antifašističkog otpora. Komunistička ideologija LNÇ, izložena u ovom izvoru, promovira njihov manifest za vođenje zemlje poslije rata. Manifest predstavlja situaciju tako da sve druge grupe izgledaju kao kolaboracionističke i izdajničke. Čitajući ovaj članak, može se steći realističan utisak o komunističkoj propagandi za vrijeme rata.

? Analiziraj jezik u ovom odlomku. Koji se elementi ovoga članka mogu smatrati propagandom?

I-10. Letak Oblasnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije za Makedoniju, upućen makedonskom narodu

Novembar 1941.

... Bugarske vlasti počinile su masakre u Kumanovu, bilo je 7-8 mrtvih, među njima su i žene. (...) Naši građani su opkoljeni i okupirani i narod je prisilje dani ma boraviti u kući; u Prilepu (i u nekim drugim mjestima) stotine ljudi su uhapšene, pljuvane, batinane

⁸ Sejfulla Malëshova (Sejfula Malješova) rodio se 1900. u mjestu Malješove (Malëshovë) u blizini mjesta Permeta (Përmet). U 24. godini počeo je pisati poeziju i prve članke. Kasnije je otišao u Moskvu kao član Kominterne. Veoma je aktivno sudjelovao u Drugome svjetskom ratu. Poslije rata imenovan je za predsjednika Udruženja pisaca, a kasnije za ministra obrazovanja u Albaniji. Preveo je Geteova, Nekrasovljeva etc. djela. Komunistički režim ga je zbog liberalnih političkih pogleda uhapsio i poslao na robiju u trajanju od 20 godina. Sejfula Malješova umro je u Fieriju, gdje je bio poslan u egzil.

na ulici. Na ulicama se često se moglo vidjeti kako bugarska fašistička policija vodi u zatvor poštene Makedonci – najbolje sinove makedonskog naroda. Ko čini sve to? Jesu li to Bugari? Ne. Bugarski narod nema nikakve veze s tim; to čine izdajnici bugarskog naroda, koji se prodaju za šaku prljavoga fašističkog srebra. Ti izdajnici čine sve što je u njihovoj moći da budu poslušnici monstrumu Hitleru i da navedu nas Makedonci da zamrzimo Bugare, Ruse, Srbe i druge slavenske narode, i da udarimo na njih. Krvolok Hitler hoće da uništi slavenske narode i pretvori ih u feudalno roblje – roblje koje će orati i kopati zemlju za njemačke grofove i barone. Bezuman, Hitler urla da 4-5 miliona Slavena treba nestati, kako bi tamo gdje su oni bili zaorao njemački plug, i to je razlog što je krenuo protiv sovjetske Rusije, zemlje socijalizma,

zaštitnika svih obespravljenih ljudi, posebno malog slavenskog naroda.

Danas je herojska borba sovjetskog naroda borba svih slavenskih naroda protiv zajedničkog zla. Njihova pobjeda je i naša pobjeda, pobjeda koja će okončati ropstvo, glad i strah koji je donio fašizam.

Izvori za Osloboditelna vojna i Revolucija vo Makedonija, 1941.-1945., str. 28.-29.

? Šta su bili ciljevi ovoga letka? Kakav je stav Oblasnog komiteta Komunističke partije Makedonije prema bugarskom narodu? Objasni ulogu SSSR-a u borbi makedonskog naroda. Usporedi jezik ovoga dokumenta s jezikom prethodnih.

? Opća pitanja za potpoglavlje Ia.

Da li izvori realistično prikazuju političke vođe? Kakve sličnosti možeš uočiti u opisima različitih vođa? Kakve razlike možeš uočiti u opisima različitih vođa?

Pronađi opise vođa u svojoj zemlji iz istog perioda. Možeš li utvrditi sličnosti među njima? Pronađi neke drukčije opise istih vođa. Šta misliš, zbog čega je ista ličnost opisana na različite načine? Šta možeš zaključiti o propagandnim slikama – šta one pokazuju? Šta je trebalo da one kažu ljudima? Pokušaj to uraditi za svaki izvor: koju je ideologiju on podržavao?

Zašto je propaganda bila tako važna za vrijeme rata? Možeš li odrediti glavne ideološke i političke konflikte u svakoj zemlji? Možeš li uočiti zajedničke trendove u svim zemljama?

Ib. Vojske i vojnici

I-11. Američki izvještaj o aktivnostima albanskog pokreta otpora

„Balisti⁹ izbjegavaju da se bore i protiv Italijana, i protiv Nijemaca. Njihova osnovna politika u ranim danima bila je 'neka saveznici biju naše bitke.' Sada, kada je LNÇ¹⁰ osnažio svoje pozicije do te mjere da izgleda sasvim moguće da na kraju rata bude dominantan u zemlji, balisti postaju nervozni i pozivaju Nijemce

da biju njihove bitke, pokušavajući zbrisati LNÇ a da pri tom sami uopće ne uđu u borbu. Šta god da se dogodi, izgleda da su balistička gospoda, kako ih zove LNÇ, riješena da se ne upuste u istinsku borbu. Oni će vjerovatno tu i tamo obaviti poneku rafiniranu likvidaciju i izvesti poneko elegantno ubistvo, i bit će ljudi koji će to nazvati građanskim ratom, ali oni neće ustati i boriti se. Bar svi znaci ukazuju u tom smjeru.“

Costa, str. 166.

9 Balist: član Balli Kombetar.

10 LNÇ – Levizija Nacional Clirimtare (Pokret nacionalnog oslobođenja), pod rukovodstvom komunista.

 Ovaj izvod predstavlja dio zvaničnog izvještaja od 23. decembra 1943. koji je američki predstavnik Kancelarije za strateške poslove (Office of Strategic Services) i Specijalnu egzekutivu (Special Executive) poslao u komandnu centralu izvještavajući o aktivnostima albanskog pokreta otpora. Izvod omogućava da se stekne utisak o ratnoj strategiji svake grupe i daje komparativnu perspektivu.

I-12. Predstavници saveznika na Balkanu o strategiji gerile u Albaniji

„Balli Kombetar zapravo kaže: ‘Hajde da se organizujemo odmah, a da se borimo kasnije.’

Ili, kako navodi još jedan izvještaj: ‘Krenut ćemo u akciju kad se Britanci iskrcaju u Draču.’

LNÇ zapravo kaže: ‘Organizujemo se odmah i borimo se odmah. Nastavimo borbu sve dok se saveznički vojnik ne pojavi na tlu Albanije.’“

Costa, str. 167

 Ovo je izvod iz izvještaja o gerilskom ratu i ratnim strategijama Balli Kombetar¹¹ i LNÇ tokom 1943.godine; pisali su ih predstavnici saveznika na Balkanu.

 Slažeš li se sa taktikom koja je opisana u gornjim izvorima? Da li ‘male nacije’ zaista treba da ostanu po strani dok se velike sile bore? Objasni svoj stav.

I-13. Hrvatski vojni izaslanik u Sofiji o situaciji u Makedoniji

„[...] Odnosi između Bugara i Nijemaca su dobri. Prije nekog vremena, u jednom noćnom klubu u Skoplju, došlo je do incidenta političke prirode i tom prilikom intervenirao je jedan njemački oficir. U tom klubu je orkestar svirao makedonsku himnu, a jedan bugarski niži oficir je zapljeskao. Na to mu je prišao oficir s višim činom i upitao ga zašto je pljeskao. A on je odgovorio: ‘Sve što je makedonsko istovremeno je i bugarsko’. Kad je to čuo, bugarski oficir ga je ošamario. Taj događaj su primijetili neki njemački oficiri koji su sjedili u istom klubu, pa su upitali bugarskog oficira zašto je ošamario svog kolegu, ali ovaj nije odgovorio, nego je napustio klub. Njemački oficiri su pošli za njim i napolju ga istukli. Taj incident izazvao je nezadovoljstvo kod svakoga ko je bio tamo i ko voli Makedoniju [...]”

Dokumenti za borbata ot makedonskiot narod za samostojnost i nacionalna država, str. 308.-389.

 Ovaj tekst dio je šireg izvještaja o situaciji u okupiranoj Makedoniji, koji je hrvatski vojni izaslanik u Sofiji podnio Ministarstvu obrane Nezavisne države Hrvatske /NDH/ISC/. Ta unekoliko bizarna priča pokazuje neke aspekte odnosa između bugarskog i njemačkog vojnog osoblja u Vardarskoj Makedoniji, koja je u to vrijeme zvanično bila bugarska teritorija.

 Opiši odnose između njemačkog i bugarskog vojnog osoblja u Vardarskoj Makedoniji.

11 Balli Kombetar (Nacionalni front) bio je politička i vojna organizacija u Albaniji tokom Drugoga svjetskog rata, čiji je cilj bio da poslije oslobođenja uspostavi republiku. Pripadnici ove organizacije borili su se protiv okupatora, ali su povremeno sarađivali s Nijemcima ne bi li uništili komuniste. Komunistička propaganda je to iskoristila da diskredituje organizaciju Bali Kombetar među Albancima.

► **Sl. 4. Zamjenjivanje njemačke vojske bugarskom vojskom poslije fašističke okupacije jugoslavenske Makedonije (april 1941.).**

I-14. Proglas Nacionalnog oslobodilačkog fronta (EAM) – Komitet Sterea Ellada

PROGLAS

Narodu Rumelije

Braćo,

Maska je pala i pokazalo se pravo lice organizacije EDES. Jedinice te organizacije kukavički su s leđa napale naše snage u Epiru i bez povoda zarobile više članova Nacionalnog oslobodilačkog fronta. Njihov cilj je jasan: da u saradnji sa svojim njemačkim partnerima [...] rasture Nacionalni oslobodilački front, pionirsku organizaciju grčkog naroda, koja se bori za oslobođenje Grčke.

Braćo,

Znali smo šta je organizacija EDES, znali smo da sarađuju sa izdajničkim nitkovima [...] Znali smo šta je njihov cilj: masakrirati Grčku, slomiti nacionalni oslobodilački pokret, podjarmiti grčki narod i uvesti diktatorski režim. Sve smo to znali. No, učinili smo sve što je u našoj moći da u što većoj mjeri sačuvamo jedinstvo, jer je to bilo u interesu grčkog naroda – jer je to tražila borba za slobodu. Ali, sada, kad organizacija EDES otvoreno sarađuje s Nijemcima [...]; sada kad oni preduzimaju zajedničke operacije protiv grčkog naroda s ciljem da ga pokolju i da ga razjedine u njegovoj borbi za slobodu, objavljujemo u ime grčkog naroda da ćemo ih SLOMITI i onemogućiti im

da nanesu štetu divovskom poduhvatu koji je grčki narod preduzeo da bi izvojevao slobodu, poduhvatu koji je hranio i koji još uvijek hrani svojom krvlju.

Braćo,

imajte bezrezervnu vjeru u EAM-ELAS!

Stupajte u njegove redove!

Samo je EAM iznikao iz naroda i bori se za narod.

Pozivamo sve ljude koje je nepatriotska organizacija EDES zavela s pravog puta da otvore oči i da nam se priključe u našoj svetoj borbi za SLOBODU. Živio EAM. Živio ELAS.

Smrt okupatorima, izdajcima i ubicama vlastite nacije.

KOMITET EAM za STEREA HELLAS

Fleischer, *Stemma kai svastika*, 2, str. 229.

I-15. Proglas Nacionalne demokratske grčke unije (EDES) 1943.

NACIONALNA DEMOKRATSKA GRČKA UNIJA [EDES]

PROGLAS

Komunistička partija, koja je žrtvovala ovu zemlju, koja je prepredeno i podmuklo uzurpirala njene svete tradicije, koja je bez potrebe samo uvećavala broj žrtava, koja je na sve strane organizovala ubistva i terorističke napade, koja je opljačkala dobre građane, koja je eksploatizirala sve i svakoga, sada je prešla sve granice uvrjedljivog i bestidnog ponašanja i usuđuje se optužiti EDES govoreći da se on sastoji od germanofila, agenata Gestapoa i ubica!!! [...] EDES stoji suviše visoko da bi ta bijedna kleveta mogla stići do njega i dotaći ga.

U EDES-ovim redovima je sva vojnička slava moderne Grčke, sve moralne političke ličnosti i svaki progresivan element u ovoj zemlji. Zastava EDES-a je narodna socijalistička demokratija i tu zastavu on drži visoko i čvrsto i držat će je tako dok narodna socijalistička demokratija ne bude ustanovljena i ne postane izvor sreće za sve Grke. EDES je veliki bakljonoša istinskoga patriotskog duha. Njegovi počeci i njegova duga tradicija, kao i lična historija njegovih članova, čine ga zakletim neprijateljem svih neprijatelja Grčke i krvožednih vukova iz Sofije. [...] Grčki demokrati i patrioti! Ostanite što dalje

od izdajnika i klevetnika. Što dalje od onih koji denunciraju okrvavljeni sjeverni Epir i nastavljaju flertovanje s bugarskim medvjedima. Što dalje od neprijatelja vašeg mira i sreće. Jednom riječju, što dalje od Komunističke partije. Pridružite se EDES-u, Nojevoj barki čistote i nadmoći. Pridružite se EDES-u, snažnom talasu plime istinske narodne snage.

EDES

Fleischer, *Stemma kai svastika*, 2, str. 230.

🔑 Početkom juna 1941. čitava Grčka bila je pod trojnom njemačkom, italijanskom i bugarskom okupacijom. Nijemci su nametnuli surov okupacioni režim, pljačkajući poljoprivredu zemlje, njenu industriju, i zahtijevajući od Grčke da plaća troškove okupacije. U zimu 1941.-1942. nastupila je razorna glad koja je uzela desetine hiljada žrtava. Komunistička partija je u septembru 1941. preduzela organizovanje Nacionalnoga oslobodilačkog fronta (EAM). On je imao dva proklamirana cilja: organizovanje otpora i slobodan izbor oblika vladavine poslije eventualnog oslobođenja Grčke. U ustanovljavanju EAM-a sudjelovale su i druge male zemljoradničke i socijalističke grupe. Vojni ogranak (ELAS) formiran je ubrzo potom. Nesposobnost tradicionalnog 'političkog svijeta' da ponudi vodstvo produžila se pod okupacijom. Politička praznina, stvorena za vrijeme Metaksasove diktature, sada se povećala zbog činjenice da je veliki dio liberalnog vodstva otišao u izgnanstvo. Komunisti, marginalna snaga u međuratnom periodu, požurili su ispuniti ovaj vakuum. Nudili su viziju bolje i pravednije budućnosti. Osim toga, pošto su preživjeli ranija proganjanja, posebno pod Metaksasovom diktaturom, stekli su iskustvo i sposobnost operiranja u ilegali. Iako su partijske vođe držale pod čvrstom rukom vodstvo kako EAM-a tako i ELAS-a, najveći dio vojnika nije pripadao komunistima. Pojavio se i niz nekomunističkih grupa otpora, među kojima je najznačajnija bila Nacionalna demokratska grčka unija (EDES), koju su stvorili grčki liberalni oficiri. Godine 1943. velika planinska područja bila su pod kontrolom snaga otpora.

? Usporedi dva prethodna izvora. Koje su ideologije zastupljene u ovim proglasima? Kakvim se argumentima oni koriste? Misliš li da je opredjeljivanje za određenu stranu bilo samo pitanje ideologije? Dalije za većinsko stanovništvo (s obzirom na prosječan nivo obrazovanja ljudi u to vrijeme) bilo lako opredjeliti se za jednu stranu?

► **Sl. 5. Fotografija partizana (muškaraca i žena) s lijevog krila otpora u Grčkoj.**

Atina, Muzej rata; Britanska zbirka (*Historia*, tom 16, str. 16)

🔑 Snage ELAS-a u maršu. EAM/ELAS ojačan je velikim brojem Grka koji su željeli pružiti otpor okupatorima. Tokom čitave okupacije zemlje od strane sila Osovine, on je bio najvažniji protivnik okupacionih snaga u Grčkoj.

I-16. Osnovi programa Osvobodilne fronte (OF, Oslobodilački front slovenačkog naroda)

1. novembar, 1941.

1. Mora se voditi nemilosrdna oružana borba protiv neprijatelja.
2. Ta aktivnost predstavlja osnov oslobađanja i ujedinjavanja svih Slovenaca.
3. Smatrajući zajednicu jugoslavenskih naroda prirodnom i historijskom, Osvobodilna fronta (OF) ne priznaje slom Jugoslavije. Ona će uložiti sve svoje napore u borbi za razumijevanje i jedinstvo svih jugoslavenskih naroda. U isto vrijeme, ona teži

ujedinjenju svih slavenskih naroda pod vodstvom velikog ruskog naroda, na temelju prava na samoopredjeljenje svakog naroda. (...)

5. Sve grupe koje sudjeluju u Osvobodilnoj fronti saglasile su se biti lojalne jedna drugoj. (...)

7. Poslije oslobođenja, Osvobodilna fronta će uvesti narodnu demokratiju. Sva pitanja koja izlaze iz okvira nacionalnog oslobođenja bit će riješena na demokratski način. (...)

Repe, *Sodobna zgodovina*, str. 187

Ubrzo pošto su Njemačka, Italija i Mađarska okupirale Sloveniju u aprilu 1941., Komunistička partija Slovenije (KPS) organizovala je antiimperijalistički front, čiji je cilj bio oslobođenje Slovenije uz pomoć Sovjetskog saveza. Takva organizacija nije se proširila na ostale dijelove Jugoslavije. Pored KPS, ostale osnivačke grupe „Sokol“ i razne lijevo i liberalno orijentirane grupe humanističke inteligencije. Poslije njemačkog napada na Sovjetski savez (22. jun 1941.) organizacija je preimenovana u Osvobodilna fronta slovenskega naroda (OF). U ljeto 1941. OF je pozvao na oružani otpor protiv okupatora. Partizanima se priključio veliki broj ljudi različitih uvjerenja. U jesen 1941. OF je sastavio izjavu o idealima, nazvanu „Osnovni ciljevi OF“. Iako je OF uključivao političke grupe različitih ideologija, kontrolu je imala KPS. Osim oslobođenja, cilj KPS bila je revolucija, a to je odbilo mnoge ljude i izazvalo građanski rat na dijelovima slovenačke teritorije. Ali, ukupno uzev, većina Slovenaca podržavala je OF, koji je prišao Antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), i sudjelovao u formuliranju principa na kojima će počivati nova federalna Jugoslavija. Oktobra 1944. na kongresu OF, kojem su prisustvovali delegati iz čitave Slovenije, izabran je Komitet nacionalnog oslobođenja. Godinu dana kasnije, on je preimenovan u Skupštinu i obrazovao je dio privremene vlade. OF, kao dio narodnog fronta Jugoslavije, osvojio je vlast na prvim poslijeratnim izborima 1945. godine.

Razmisli o tački 7. Da li je ona ostvarena?

I-17. Iz dnevnika jugoslavenskog partizanskog komandanta

„Pre nekoliko noći došlo je do borbe sa oko 500 četnika iz odreda Draže Mihailovića. Razbijeni su i oko 140 zarobljeno. Naši su likvidirali četnike u Požezi. U toj borbi su naši partizani imali strahovite žrtve. Poginuo je komandant bataljona drug Kapelan, dva komandira četa i mnogo partizana. (...) Dogodilo se to da umesto borbe protiv fašističkih razbojnika vodimo borbu sa braćom; umesto da prolivamo neprijateljsku krv, mi se međusobno krvimo. Umesto da ljudi Draže Mihailovića presreću neprijateljske kamione i otimaju, oni presreću naše kamione i otimaju ono što je srpski narod odvajao od svojih usta i davao za narodnu borbu; umesto da presreću Nemce i Nemce ubijaju, oni presreću naše ljude i ubijaju iz zasede.“

Dudić, str. 240.

I-18. Iz zapisnika sa sastanka D. Mihailovića i predstavnika njemačke komande u Srbiji u selu Divci

11. novembar, 1941.

„Draža Mihailović – Kao vojnik ne stidim se što sam nacionalista. U tom svojstvu želim jedino da služim narodu. Pritom se nisam stavio na stranu onih koji žele da isteraju Nemce. Ali, neću da dozvolim, uzimajući u obzir slabe nemačke snage koje su u zemlji, da Srbija postane komunistička. Vodila se borba sa pojedinim oficirima i podoficirima, ali to je ipak bio samo manji broj. Naša dužnost je kao vojnika da se ne predamo dogod možemo izdržati. Stoga nam se ne može prebaciti zašto se ne predajemo.“

... Borba protiv okupatora bila je nužno zlo kako narodne mase ne bi prešle na stranu komunista. Meni je kao vojniku situacija više nego jasna. Nikad se ne bih upuštao u prepade da nije došlo do komunističkih prepada i da Nemci nisu predavali gradove i sela.“

Branko Petranović, Momčilo Zečević, str. 529.

I-19. Iz instrukcija Draže Mihailovića majoru Đorđu Lašiću i kapetanu Pavlu Đurišiću

20. decembar, 1941.

„... Ciljevi naših odreda jesu:

- 1) Borba za slobodu celokupnog našeg naroda pod skiptrom njegovog Veličanstva Kralja Petra II.
- 2) Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije-Crne Gore-Bosne i Hercegovine-Srema-Banata i Bačke.
- 3) Borba za uključenje u naš državni život i svih još neoslobođenih, slovenačkih teritorija pod Italijanima i Nemcima (Trst-Gorica-Istra i Koruška), kao i Bugarske, severne Albanije sa Skadrom.
- 4) Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata...

Sa komunistima – partizanima ne može biti nikakove saradnje, jer se oni bore protiv dinastije i za ostvarenje socijalne revolucije... Postupak: sa Arnautima, Muslimanima i ustašama prema njihovim zaslugama za njihova gnusna nedela prema našem življu tj. iste treba prepustiti „Narodnom sudu“ – prema Hrvatima koji su pod okupacijom Italijana postupiti prema njihovom držanju u danom trenutku.“

Zbornik dokumenata i podataka o NOR naroda Jugoslavije, XIV, knjiga 1, dok. br. 34

🔑 Ova dva dokumenta su pokušaj da se osvijetli uloga i stav četnika i njihov odnos prema partizanima i Nijemcima. Četnike je predvodio pukovnik poražene Jugoslavenske vojske, Dragoljub Mihailović. U ljeto 1941. četnici i partizani saradivali i zajedno su uspjeli osloboditi neke gradove u zapadnoj i centralnoj Srbiji. Od samog početka ustanka, partizani i Mihailovićevi četnici borili su se za kontrolu nad gradovima koje su oslobodili. Početkom novembra 1941. godine sukob između dva pokreta prerastao je u otvoreni građanski rat. Obje vojske tvrdile su da su jedini istinski borci protiv okupacionih snaga i da njihovi protivnici saraduju s okupatorom. Do konferencije u Teheranu saveznici su gledali na četnike kao na svoje saveznike i tek poslije toga počeli su davati izvjesnu pomoć partizanima.

? Kako je Mihailović objasnio njemačkom komandantu napade četnika na Nijemce u prvim mjesecima okupacije? Prema tvome mišljenju, da li je on zaista smatrao partizane većom opasnošću od Nijemaca? Obratite pažnju na stavove i predrasude prema drugim narodima u izvoru. I-19. Koji dijelovi uputstva su zapravo poziv da se čine ratni zločini?

► Sl. 6. Srpski plakati

Nikolić, str. 37

🔑 I Srbija je u antikomunističkom frontu.

I-20. Saradnja između ustaša i četnika

Svjedočenje Sava Pređe

„Ustaške vlasti su, pod pritiskom Nijemaca, počele revidirati politiku prema srpskom stanovništvu u Bosni i Hercegovini. Njemačkom okupatoru je bilo

važno da ima mir da bi mogao eksploatirati prirodna bogatstva i koristiti ih za front. (...) Pavelićeva vlada donijela je niz mjera. Uvela je u Hrvatski državni sabor od predstavnika Srba, u koji su ušli istaknutiji Srbi, (...) osnovala Hrvatsku pravoslavnu crkvu i pozvala u domobranstvo pojedina godišta srpskih mladića, itd. (...) Ustaško rukovodstvo prihvatilo je politiku sporazumijevanja sa četnicima.

Prve pregovore i sporazume vlasti NDH napravile su s četničkim komandama na Ozrenu i Trebavi. Tim sporazumima četnici su priznali NDH i izrazili odanost Poglavniku. Prekinuta su sva neprijateljstva prema vojnim i građanskim vlastima NDH, koje će biti uspostavljene na cijeloj teritoriji gdje se nalaze četnički odredi. S ciljem vođenja zajedničke borbe protiv partizana, četnici zadržavaju svoje vojne formacije, naoružanje i komande, a u akcijama protiv partizana snabdijevaju ih vojne jedinice NDH. Ranjeni četnici će se liječiti u bolnicama oružanih snaga NDH.“

Sarajevo u revoluciji (ur. Albahari i dr.),
tom 3, str. 101.-102.

Iako su snage Nezavisne države Hrvatske bile u ratu s predstavnicima srpskih ultranacionalista (četnici), što je za posljedicu imalo veliki broj žrtava među nevinim civilima, tokom vremena (1942.), a pod njemačkim pritiskom, hrvatski i srpski nacionalisti povezali su se kako bi vodili zajedničku borbu protiv komunisti.

Šta je navelo neprijatelje (četnike i ustaše) na saradnju? Prema tvome mišljenju, da li je do nje došlo samo zbog njemačkoga pritiska?

I-21. Početak ustanka u Bosni

Svjedočenje Žarka Zgonjanina¹²

„Dok smo bili u zanosu oko stvaranja prve partizanske grupe i zadovoljni što posao ide dobro, situacija se

na čitavoj Kozari¹³ naglo izmijenila i između 28. i 30. jula¹⁴ pojavili su se samoprolašeni kuriri i pronosili vijesti da je ustanak počeo i da se sve mora dići na noge. Ustanici s dubičkog sreza,¹⁵ vjerojatno samoinicijativno, napali su žandarmerijsku stanicu na Knežici i likvidirali je. To je otprilike centar Kozare, te se pronio glas po Kozari da je ustanak počeo. (...) Dogovorili smo se da preporučimo narodu da se vrati kućama dok mi ne pitamo rukovodstvo¹⁶ šta treba raditi. Neki su pristali, neki nisu. Odmah sam se uputio ka Lešljanima znajući da je Šoša¹⁷ tamo. (...) Šoši sam rekao kakvo je stanje i pitao da li ima nove direktive. Šoša mi je odgovorio da ni on ne zna šta se dešava. Narod se masovno diže i puca na sve strane.“

Kozara u Narodnooslobodilačkom ratu
(ur. Žarko Zgonjanin i dr.), tom 1, str. 349.

Poslije Drugoga svjetskog rata komunističke vlasti su tvrdile da je pobuna počela kao ustanak koji je podstakla jedino Komunistička partija. Međutim, ovaj izvor pokazuje da je ustanak podstaknut i nagonom za preživljavanjem.

Zašto su partizanske vođe sa Kozare savjetovali narodu da se vrati svojim kućama i ostane ondje, dok se s rukovodstvom ne obave konsultacije šta da se radi? Zašto je bilo važno da oni (komunisti) organizuju pobunu? Kako i zašto se ponekad tumačenje historijskih događaja razlikuje od događaja samih?

12 Žarko Zgonjanin, bosanski Srbin, rođen je 1916. godine u blizini Prijedora (sjeverozapadna Bosna). Bio je jedan od organizatora ustanka 1941. godine na Kozari i u Bosanskoj krajini. Poslije Drugoga svjetskog rata bio je jedan od čelnika državne policije u Bosni i Hercegovini. Umro je u Zagrebu 1970.

13 Planina u sjeverozapadnoj Bosni.

14 1941.

15 Grad u sjeverozapadnoj Bosni.

16 Komunističko vodstvo.

17 Slavni partizanski heroj sa Kozare.

I-22. Nastanak SS „Handžar“ divizije¹⁸ kao vrhunac muslimanske kolaboracije u Bosni¹⁹

Svjedočenje Džemala Bijedića²⁰

„To je period kada neprijatelj vodi propagandno-mobilizatorsku akciju u Sarajevu s ciljem formiranja XIII. SS, nazvane „Handžar“ divizija. Zato je u Sarajevo došao njemački, i ko zna čiji još agent, palestinski veliki muftija El Huseini, koji je uspostavio kontakt sa reakcionarnom grupom Muslimana. Imali smo obavještenja o čemu se raspravljalo na tim sastancima, jer im je prisustvovao i čovjek koji je držao vezu s nama. El Huseini je insistirao na tome da Muslimani daju svoj doprinos pobjedi Njemačke i nastojao da se formira posebna SS jedinica, već spomenuta „Handžar“ divizija, a zatim još jedna. Najreakcionarniji dio Muslimana, koji se opredjelio za NDH, odnosno Njemačku, računao je da ta jedinica može poslužiti kao snaga kojom će Muslimani moći kalkulirati u ovom ili onom momentu. Zloupotrebljavajući izuzetno težak položaj muhadžira, neprijatelj je uspio u ovu SS diviziju uvući dobar dio njih. Formirajući „Handžar“ diviziju po brojnosti i ustrojstvu njemačkih jedinica, nacisti su je poslali na prethodnu obuku u Francusku i Njemačku, da bi početkom 1944. godine došla najprije u Srem, a zatim u istočnu Bosnu, gdje je izvršila brojne zločine. Bila je sastavljena od jednog broja okrvavljenih ustaša i ološa, podržavana od najreakcionarnijih muslimanskih, fašistički orijentiranih krugova. Iz kakvih sredina su vrbovani pripadnici ove divizije, najbolje govore sačuvani podaci vojnih i političkih organa Trećeg rajha u tzv. NDH. Naime, prilikom vrbovanja 'dobrovoljaca' u muslimansku SS diviziju, svakoj porodici iz koje je bio bar jedan 'dobrovoljac', bilo je 'zagarantirano' snabdijevanje prehrambenim artiklima i novcem, koliko su dobivali i vojnici Trećeg rajha. Međutim, to nikada nije zaživjelo u praksi, jer je rodbina – žene, roditelji ili djeca, da bi to ostvarila, morala ispuniti određene formulare, a oni to nisu mogli učiniti, jer su bili 'nepismeni.'“

Sarajevo u revoluciji (ur. Albahari i dr.),
tom 3, str. 398.-399.

18 Handžar je naziv za dugu sablju koja je korištena u osmanlijskom periodu.

19 Za vrijeme Drugoga svjetskog rata Bosna je bila dio Nezavisne države Hrvatske.

20 Džemal Bijedić rođen je 1917. u Mostaru. Bio je član jugoslavenske Komunističke partije od 1939. i učesnik komunističkog partizanskog pokreta od 1941. Za vrijeme i poslije Drugoga svjetskog rata bio je jedna od ključnih figura u političkoj hijerarhiji. Iako je bio bosanski musliman, otvoreno je pisao o primjerima muslimanske kolaboracije sa nacistima (recimo, o muslimanskoj SS „Handžar“ diviziji). Poginuo je 1977. u avionu koji se srušio u blizini Kreševa (Bosna i Hercegovina). U vrijeme svoje smrti bio je jedan od vodećih jugoslavenskih političara.

Šta su, prema tvome mišljenju, bili motivi za pristupanje SS-u? Vjeruješ li da porodice dobrovoljaca nisu primile hranu i novac, koji su im bili obećani, iz razloga koji su navedeni u tekstu?

I-23. Darko Stuparić piše o formiranju prve partizanske jedinice u blizini Siska (Hrvatska) u junu 1941.

„U dvorištu kuće obitelji Lasić u Žabnu te se večeri okupilo oko desetak komunista i skojevaca. Prošli su stotinjak metara od sela i pod jednim hrastom održali sastanak. Dogovarali su se do ponoći. Članovi partijskih organizacija iz obližnjih sela razišli su se zatim zbog zadataka koje su trebali izvršiti iste noći. Capo i Marijan ostali su sami pod hrastom, rasprostrli šatorska krila i legli. Bila je to njihova prva partizanska noć. Bili su prvi jugoslavenski partizani.“ U prvim danima partizanskog ratovanja „...svih je zanimalo koliko će trajati rat. Odnosno dokle ćemo ratovati, imamo li šanse da dignemo ustanak itd. (...) Neki su pitali: 'Ako se zavučem u štagalj i ako budem ondje pet-šest tjedana, hoće li sve ovo završiti?' Takvima smo odgovarali da će teško završiti tako brzo, da je za nas najvažnije da se oružjem odupremo, da je to zasad naša odluka, ali da će takvu odluku donijeti cijela partija.“

Dedijer, str. 397.

Kako je izgledala partizanska realnost u prvim danima pokreta otpora? Šta misliš o želji za skrivanjem u štaglju?

I-24. Svjedočenja o raspoloženju u Ohridu prilikom ulaska Nijemaca, Italijana, Bugara i partizana tokom Drugoga svjetskog rata

Ulazak Nijemaca u Ohrid, 10. aprila 1941.

„U četvrtak uveče, oko pet sati, sva zvona počela su zvoniti jer su tad počele stizati njemačke jedinice. [...] Neki ljudi čekali su ih u centru, a Panto Rilkoski nudio im je hljeb, so i vodu. Oni su se plašili da je sve otrovano, pa je Panto morao prvi da proba. Kasnije ih je jedan srpski pomorski oficir odveo do mornarice i predao ih je. Znao je njemački i vjerovatno je bio Hrvat. Pošto su prošetali gradom, sjeli su da ručaju, a jeli su hranu iz konzerve... Radnje su bile zatvorene. Radile su samo dvije kafane, ali tamo nisu služili ni piće, ni kafu, ni čaj, jer nije bilo šećera...“

Ulazak Italijana, 11. aprila 1941.

„U noći između petka i subote italijanske jedinice došle su s kolima punim vojnika i oružja... Italijani su bili prilično gladni i tražili su od naroda jaja i piliće, kupovali su hljeb i slično. Djeca su im prodavala hranu, a za uzvrat su dobijala novac – lire i albanske leje.“

Ulazak Bugara, 12. maja 1941.

„Dvanaestog maja u pet po podne stigla je najprije bugarska policija. Primio ih je predsjednik općine, Ilija Kocareski. Petnaest dana kasnije došao je i ostatak bugarskih trupa. Njemački general Lindeman održao je govor koji je preveden i u kojem je rekao da je predao grad Bugarima jer je on njihov i da oni treba upravljaju njime. Onda je govorio bugarski general, koji je rekao da smo mi bili robovi srpskog naroda i izrazio zahvalnost njemačkoj oslobodilačkoj vojsci. Eto, tako su se u Ohridu promijenili gospodari tri puta za mjesec dana...“

Ulazak partizana 15. oktobra 1944.

„Petnaestog oktobra (1944.), u nedjelju ujutro došli su partizani. Narod je znao da dolaze. Došli su jašući na konjima. Narod im je priredio veličanstven doček. Bilo je mnogo ljudi, mladih i starih. [...] Sljedećeg dana došlo je još partizana. Među njima su bile žene naoružane bombama, mašinkama, redenicima, obučene u pantalone, što je bila prilična novost...“

Mitreski, str. 230.-232., 280.

? Šta su sličnosti, a šta razlike između ovih opisa? Je li moguće razaznati autorov stav prema različitim vojskama koje su dolazile u Ohrid?

► Sl. 7. Bošnjaci u ustaškim jedinicama

Krišto, str. 257

🔑 Ustaše su posvećivale posebnu pažnju bosanskim muslimanima. Pavelić je objašnjavao da su cifre od 7,5 miliona Srba i samo 2,5 miliona Hrvata netačne; ima 5,5 miliona „katolika i muslimana Hrvata“. Kako bi pridobili muslimane za svoju stranu, zvali su ih „cvijeće hrvatskog naroda“. Bosanski muslimani formirali su zasebne jedinice u ustaškim snagama. Razlikovali su se od drugih jedinica po „fesu“, tradicionalnoj muslimanskoj kapi.

I-25. Iskaz jednog djeteta o rivalstvu političkih grupa u Albaniji

„Sljedeća smicalica, koju su isprobali. Bila je da partizani preobučeni u njemačke uniforme, dođu k nama i kleveću komuniste, da vide hoćemo li se složiti s njima. Njemački simpatizeri izvodili su istu smicalicu sa svima u Arzi. I tri frakcije izvodile su istu smicalicu sa svima u Arzi. Muškarci koji su dolazili u kuće uvijek su bili iz nekog drugog dijela zemlje i u Arzi ih niko nije poznao. Na taj način otkrivali su kako su se ljudi odnosili prema svakoj od frakcija.“

Hysolli, str. 58.

? Kako su frakcije pokušavale otkriti ko ih zaista podržava, a ko ne? Šta ti ovaj odlomak govori o svakodnevnom životu civila? Prema tvome mišljenju, šta je mogao biti najbolji način da se odgovori na pitanja o različitim vojskama/frakcijama?

? Opća pitanja za potpoglavlje Ib.

Napravi tabelu sa tri kolone. U prvu upiši okupacione snage, u drugu komunističke snage, a u posljednju antikomunističke snage iz svakog od izvora. Opiši odnose između komunističkih i antikomunističkih snaga koje su operirale u istoj zemlji. Napravi listu snagā koje su postojale u vašoj zemlji. Saznaj više o njihovim vođama i ciljevima. Kako su organizovane partizanske snage? Kakve su teškoće imale? Snage otpora nisu se borile samo za slobodu nego i za neke druge ciljeve. Koji su to ciljevi bili?

I-26. Cirkularno pismo centralnog vijeća LNÇ svim regionalnim komitetima u Albaniji (9. septembra 1943.)

„U slučaju savezničkog iskrcavanja, Vijeće nacionalnog oslobođenja mora biti istinska snaga. Oni moraju mobilizirati čitav narod oko sebe i ne smiju dozvoliti da druge snage, kao Bali Kombetar, izvrše ikakav uticaj na narod. (...) Od ovoga trenutka snage Nacionalnog oslobođenja moraju se dokazati na svakom mjestu i kad dođe do iskrcavanja, moraju da se kroz Vijeća nacionalnog oslobođenja predstave saveznicima kao jedina snaga albanskog naroda. (...) Upravljanje Albanijom mora u cijelosti biti u rukama oslobodilačkih vijeća.“

Smiley, str. 89

? Šta se ovim pismom savjetuje ljudima, kako da se ponašaju u slučaju savezničkog iskrcavanja u Albaniji? Kako pokušavaju preduhitriti afirmaciju drugih političkih snaga? Kakav je bio odnos LNÇ prema rivalskim političkim grupama u Albaniji? Da li je konačni, pa čak i glavni cilj pokreta otpora bio doći na vlast?

Ic. Odnosi sa dvjema koalicijama i sa susjednim zemljama

I-27. Novinski izvještaj o vojnom udaru i zbacivanju prosovinske vlade Kraljevine Jugoslavije. Udar se odigrao 27. marta 1941., poslije pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu

„Idući iz periferijskih ulica povorke su se slivale jedna u drugu i rasle u moćnu reku. U povorci su bili izmešani radnici, nameštenici, omladina, građani, seljaci i žene. Na čelu povorke su nošene državne zastave... Celo vre-

me narod je demonstrirao svoje raspoloženje. Vikalo se : 'Živela narodna vlada!', 'Živela narodna vojska!', 'Vojska s narodom!', 'Tražimo demokratska narodna prava!', 'Amnestija za političke osuđenike!' (...) Na Slaviji su govorili predstavnici omladine i radnika i g. dr Dragoljub Jovanović.²¹ Svi su izrazili radost što je ranija vlada smenjena i želju Beograda da se ne stane na pola puta, da se sačuva mir i nezavisnost narodna. (...) Pred spomenikom Vuka Karadžića održano je nekoliko

21 Dr. Dragoljub Jovanović (1895.-1977.), univerzitetski profesor, bio je vođa lijevog krila Seljačke stranke. Poslije Drugoga svjetskog rata, Titov režim osudio ga je na dugogodišnji zatvor zbog njegovih opozicionih aktivnosti.

govora. Pored ostalih govornika govorio je profesor univerziteta dr Sima Milošević. Narodi Jugoslavije, po rječima g. Miloševića, žele da očuvaju narodnu nezavisnost, slobodu i da izvojuju demokratska prava“.

Politika, 28. mart 1941.

I-28. Izvještaj vrhovnog rabina Jugoslavije, dr. Isaka Alkalaja Jugoslavenskoj vladi u izgnanstvu o događajima u Jugoslaviji od kraja marta do kraja juna 1941. godine

„Toga dana (26. marta – M.R.) došlo je do nereda po svim srednjim školama istovremeno...

Kroz sva odeljenja orilo se: 'bolje rat nego pakt, bolje grob nego rob'... raspuštene su sve škole a uveče je došlo do demonstracija na Kalemegdanu i Slaviji. Grčki konzulat je bio prepun mladih ljudi između 17 i 20 godina koji su hteli da se prebace u Grčku i tamo bore kao dobrovoljci. (...)

Čim se čulo za preokret, sve su ulice okićene zastavama a mnoge i cvećem. Već u šest sati ujutru (27. marta – M.R.) ulice su bile prepune sveta, seljaka u svečanom ruhu koji su neprestano pristizali iz okolnih sela, radnika, intelektualaca, đaka i građana, staro i mlado, sve je to bilo izašlo da da oduška svojoj radosti, sve se to uzajamno grlilo, plakalo, pevalo i klicalo. Toga dana pozdrav je bio 'živeo Kralj, živela Jugoslavija' (...) Englesko, američko, rusko i grčko poslanstvo bili su prosto opsednuti. Pojedine grupe išle su od poslanstva do poslanstva, prodirale u dvorišta i igrale kola dočekivane od do suza tronutih šefova i osoblja delegacija. (...) Obrazovane su povorke sa zastavama jugoslovenskim i savezničkim na čelu i išle prema centru, kličući Kralju, Otadžbini i vojsci, vičući protiv Hitlera i njegovih plaćenika. (...) Oko podne došlo je do velikih demonstracija pred Nemačkim saobraćajnim birooom. Jedan čovek stao je na prozor držeći veliku Hitlerovu sliku i zapalio jedan njen ugao. Slika je polako gorela a frenetično pljeskanje onih dole prolamalo se i dopiralo čak do drugih krajeva varoši. Zatim su dvojica izvukli nemačku zastavu sa kukastim krstom i zubima je rastrgli“.

Tokovi historije, 1-2/1997., str. 181.-182.

? Kakva je bila reakcija stanovništva na potpisivanje Trojnog pakta od strane jugoslavenske vlade i na vojni puč koji je uslijedio? Koji detalj otkriva da su demonstranti bili svjesni da ti događaji mogu uzrokovati napad Njemačke na Jugoslaviju?

► Sl. 8. 27. mart 1941. Masovne demonstracije protiv sila Osovine u Beogradu

Branko Petranović, Nikola Žutić, 27. mart 1941.

key Hitlerova bijesna reakcija na vojni udar koji je organizovala grupa jugoslavenskih oficira reagujući na pristupanje jugoslavenske vlade Trojnom paktu 25. marta ispoljila se u napadu na jugoslavensku prijestolnicu 6. aprila 1941. i u uništenju prve jugoslavenske države.

I-29. Iz memoara Konstantina Kacarova,²² poznatog bugarskog advokata, o prvoj godini Drugoga svjetskog rata

„U toj fazi 'drôle de guerre', u Bugarskoj se rat, bar na površini, jedva osjećao, u političkom kao i u vojnom smislu. Unutrašnja situacija počivala je na carskom autoritetu, a on je opet počivao na vojsci očišćenoj od oficira koji se bave politikom i na ministrima koji nisu članovi nijedne partije.

22 Konstantin Kacarov rođen je 1898. u Sofiji. Bio je profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Sofiji (1931.-1953.). Nepravедno je osuđen 1953. Oslobođen je, jer je kasnije utvrđeno da je njegova presuda bila pogreška pravosuđa. Poslije obaranja presude, emigrirao je u Švicarsku.

Spoljna politika zemlje bila je politika čekanja, politika kursa 'proći neopaženo.' (...) Bugarska je bila neutralna. Ta riječ imala je posebno privlačnu snaguzu Bugare. Vodili smo tri rata i propatili dvije nacionalne katastrofe, koje su sahranile nacionalne ideale kojima se inspirirala naša generacija. Bugari nisu vjerovali da će ratom ili učešćem u velikom međunarodnom savezu popraviti svoje životne uvjete. Tipičan primjer izgubljene vjere Bugara da ih u to vrijeme sreća čeka u međunarodnoj politici daje slijedeći vic, veoma popularan u to vrijeme: Pižo sretne seoskog učitelja i pita ga: 'Učitelju, ovoga puta ćemo ostati neutralni, zar ne?' 'Ne, ne,' odgovara učitelj, koji je specijalist za međunarodnu politiku, 'ovog puta Bugarska neće biti njemačka saveznica. Sada idemo s Engleskom!' 'Odlično! Nek' jednom i Engleska zaradi batine!'"

Kacarov, str. 547.-548.

? Zašto je većina Bugara htjela izbjegnuti novi rat? Da li su očekivali da će im novi svjetski sukob donijeti ikakvu dobrobit?

I-30. Poznati bugarski novinar Danail Krapčev o optužbi da Bugarska ne pruža otpor njemačkoj vojsci

Zašto nisu zaustavili njemačku vojsku?

„Neke zemlje kritikuju Bugarsku što je dozvolila njemačkoj vojsci, svome savezniku u svjetskom ratu, da prođe kroz njenu teritoriju. Moramo naglasiti da su te zemlje Velike sile. Mi, Bugari, imamo sva prava da ih pitamo: zašto oni, koji kritikuju Bugarsku što je dozvolila njemačkoj vojsci da prođe kroz njenu teritoriju, nisu zaustavili istu tu vojsku u njenom maršu prošle ili prethodne godine? (...) Zašto nisu došli u donji tok Dunava da zaustave Nijemce, nego hoće da sedam miliona Bugara, koji su bili njemački saveznici u svjetskom ratu, spriječi Nijemce da pređu veliku rijeku? Na kraju krajeva, ne bi trebalo zaboraviti da je Bugarska žrtva Versajskog ugovora, koji je za nju počeo u Bukureštu, a završio u Neiju. Zašto bi sedmomilionske nacije bile obavezne zaustaviti juriš osamdeset miliona Nijemaca, koji hrle stvoriti novu Evropu? I Bugarska i Njemačka su žrtve pobjednika u

ratu koji se vodio prije dvije decenije i mi čekamo da pobijedi pravda (...)"

Novine 'Zora', Sofija, 6. mart 1941.

Krapčev, str. 210.-211.

? Šta su autorovi argumenti? Jesu li oni uvjerljivi? Šta je Krapčevljev stav prema Njemačkoj i Nijemcima?

I-31. Isti bugarski novinar Danail Krapčev komentira brzu pobjedu Njemačke nad Jugoslavijom u aprilu 1941. godine

„Srušena je zemlja koja je 1885. napala Kneževinu Bugarsku, jer se južna Bugarska priključila sjevernoj. Srušena je zemlja koja je 1913. perfidno odbacila saveznički sporazum između Bugarske i Srbije i izazvala rat među saveznicama (Drugi balkanski rat). Srušena je zemlja koja je na mirovnim pregovorima u Bukureštu htjela dobiti Carevo selo, kao i da 'polomimo zube u Sofiji', kako je izjavio srpski predstavnik Spalajković. Srušena je zemlja koja je Grčkoj dala domovinu Ćirila i Metodija. Srušena je zemlja koja je podstakla atentat na austrijskog princa prijestolonasljednika, izazivajući time svjetski rat. Srušena je zemlja koja je doprinijela da Bugarska bude izbačena iz egejskog regiona. Kažemo zemlja, a ne srpski narod, jer narod nije kriv; kriva je njihova vladajuća inteligencija, koja je oduvijek mrzila Bugarsku..."

Ne samo što je ta zemlja potlačila više od milion Bugara odvajajući ih od nas i pokušavajući da uzme njihova srca, duše i maternji jezik, nego je i iznutra potkopavala Bugarsku...

Isus Hrist je ustao iz mrtvih! Od sada će građani Bugarske disati slobodnije. Radujmo se!"

Krapčev, str. 145.-146.

? Šta je Krapčevljev razlog za sreću povodom ovoga događaja? Da li se njegova sreća odnosi na čitavu Jugoslaviju ili samo na njen dio? Zašto? Šta taj članak govori o svome autoru?

► **Sl. 9. Rumunske novine: kralj Mihail, general Antonescu, Mussolini, Hitler (1941.)**

„Universul”, br. 130., 15. maj 1942.

► **Sl. 10. Rumunske novine: kralj Mihail i generalisimus Staljin (1945)**

„Universul”, 26. oktobar 1944.

❓ Uporedi ovu fotografiju sa prethodnom. Šta je tvoje mišljenje o rumunskoj vojsci i o političarima koji mijenjaju stranu? Da li misliš da je novo 'drugarstvo' iskreno? Objasni svoj odgovor.

I-32. Izvod iz Memoara (18. 10. 1941) ondašnjeg premijera Emmanouil Tsouderos (Emanuil Cuderos) – nekadašnjeg bankara, poznatog po liberalnim pogledima i suprotstavljanju Metaksasovom režimu – u zvaničnoj vladi Grčke u Kairu; upućeno Britancima

„... Povratak Kralja i njegove porodice u našu zemlju pitanje je časti, jer je on slijedio ispravnu i hrabru politiku, ali i zato što je to u najboljem interesu nas samih i naših saveznika. Svako dovođenje režima u pitanje, do kojeg bi moglo doći poslije rata, bacilo bi Grčku u sukobe i anarhiju bez kraja. Ako se naši prijatelji raduju poslijeratnoj Grčkoj, sposobnoj da nastavi provoditi svoju spoljnu politiku i koristan politički uticaj na Mediteranu i na Balkanu, oni moraju već sada pripremiti teren koji će onemogućiti da se u Grčkoj dogode takve anomalije.“

Fleischer, tom 1, str. 181.

❓ Kako Cuderos pokušava uvjeriti saveznike da je povratak kralja u njihovom najboljem interesu? Šta ti misliš o njegovim argumentima?

I-33. Poruka britanskog Ministarstva inostranih poslova britanskom ministru u Kairu 14. 8. 1944.

„Ono što bi bolje poslužilo našim interesima bila bi predaja Nijemaca u trenutku kada naše snage budu spremne ući u Grčku, pod uvjetom da oni predaju i sveukupno njemačko oružje i zalihe, tako da to ne padne u ruke EAM-a, i da nema nikakvog jaza iz kojeg bi EAM moga izvući korist.

Za to bi bilo više izgleda ako bi se materijal mogao predati u lukama koje su nama lako dostupne. Naravno, feldmaršal za Bliski istok razmatra razne puteve i načine i uzet će u obzir gornja razmatranja.“

latridis, str. 227.

Njemačka je započela invaziju na Grčku u aprilu 1941. i grčke, kao i britanske trupe brzo su savladane. Tri dana prije pada Atine 23. aprila, general Colakoglu (Tsolakoglou) bez saglasnosti vlade sklopio je s Nijemcima sporazum o primirju. Kralj i njegova vlada povukli su se na Bliski istok. U Grčkoj je ustanovljena kolaboracionistička vlada. U martu 1944. EAM je formirao Politički komitet nacionalnog oslobođenja, koji je trebalo da upravlja Grčkom i koji je predstavljao direktnu prijetnju vladi u egzilu. Novi premijer vlade u egzilu Jorgos Papandreu je, pod britanskom egidom, započeo formiranje vlade nacionalnog jedinstva. Na kraju je dao EAM-u pet sporednih ministarstava u novoj vladi. Papandreuova vlada vratila se u oslobođenu Atinu u oktobru 1944., praćena nevelikim britanskim snagama. Papandreu nije dao prvenstvo zahtjevima za kažnjavanje kolaboracionista. Ali, glavni problem ležao je u demobiliziranju gerilskih vojski i njihovom zamjenjivanju nacionalnom vojskom. EAM-ov kandidat se povukao iz kabineta i nekoliko dana kasnije, 3. decembra 1944., EAM je organizovao masovne demonstracije. Policija je pucala i ubila petnaestak ljudi. Jedinice ELAS-a napale su policijske stanice. U Atini su vođene žestoke ulične borbe između ELAS-ovih jedinica, na jednoj, i britanskih i vladinih snaga, na drugoj strani. Na kraju su britanske trupe odnijele prevagu u borbi.

Kakvog se jaza plašilo britansko Ministarstvo inostranih poslova? Zbog čega?

I-34. Brigadni general Myers (Majers), komandant britanske vojne misije u Grčkoj, procjenjuje uticaj otpora nacistima na sveukupni tok rata

„Ubrzo poslije okupacije, Grčka je za neprijatelja postala područje od znatne strateške važnosti. Ne samo da je zemlja cijedena kako bi dala maksimum lokalnih proizvoda nego su i njene luke, pogotovo Pirej, korištene koliko za snabdijevanje neprijateljskih ostrvskih zračnih baza u istočnom Mediteranu, toliko i da se vojne potrepštine doture preko mora do sjeverne Afrike. U jesen 1942., baš kad smo probili liniju kod El Alamejna, srušen je vijadukt kod Gorgopotamosa i jedini željeznički put do Atine presječen je na šest kritičnih sedmica²³ tokom kojih neprijatelj nije bio u mogućnosti koristiti Pirej za ojačavanje svojih trupa u sjevernoj Africi tako malim rezervama kao što je već bio slučaj u južnoj Grčkoj. Široko rasprostranjene sabotaze komunikacijā u junu i julu 1943. privremeno su odsjikle dvije njemačke divizije od glavnog fronta na Siciliji. To je znatno doprinijelo sveukupnom planu, uspješnom iskrcavanju i zauzimanju ostrva. Procjenjuje se da su između 1941. i 1944. andartes²⁴ nanijeli neprijatelju gubitke od preko dvadeset pet hiljada. Poznato je da je preko sto pedeset lokomotiva oštećeno ili uništeno. Podignuto je u zrak preko stotinu mostova. Preko dvije stotine pedeset brodova od oko šezdeset osam hiljada tona potopljeno je ili oštećeno sabotazom. Tokom 1943. akcije andartesa zaustavile su trinaest italijanskih divizija u Grčkoj. Poslije italijanske kapitulacije, Nijemci su bili prinuđeni tamo držati šest divizija. Da je neprijatelj oslabio svoju okupacionu armiju prije nego što je u planinama izbio građanski rat, ozbiljno bi rizikovao da Grci podignu svenarodni ustanak.“

Myers, str. 280.-281.

Zašto je Grčka bila od strateškog značaja za Nijemce? U čemu je značaj uništenja vijadukta kod Gorgopotamosa?

23 Rušenje željezničkog vijadukta kod Gorgopotamosa u novembru 1942., preko kojeg je prelazila željeznička pruga Solun-Atina, bilo je jedna od najspektakularnijih akcija pružanja otpora u okupiranoj Evropi. Izveli su ga gerilci, članovi ELAS-a i EDES-a i saboteri koje je padobranima spustila u Grčku Britanska egzekutiva za specijalne operacije.

24 • Partizani.

► **Sl. 11. Fotografija iz rumunskih novina: drugarstvo između rumunske vojske i Crvene armije – oficiri na frontu**

„Universul”, Bukurešt, 6. oktobra 1944.

? Koje je godine mogla biti snimljena ova fotografija? Objasni svoj odgovor.

I-35. Tretman engleskih zarobljenika u Rumuniji (1944.)

„Antonescu je obavijestio Chasa (Čas) da će nas zaštititi od Nijemaca, iako ja ovamo dolazim kao neprijatelj. Nisu morali da izmišljaju za Nijemce nikakav izgovor što nas uzimaju u zaštitu i zahvaljujući tome će nam profesor Mihail Antonescu (Mihail Antonesku) pomoći da napišemo svoje izjave. Ni u kojemu slučaju ne smijemo priznati da smo poslani radi sabotaže nafte, jer bi takav čin protiv strateške sirovine pružio Nijemcima validan argument da nas preuzmu... Eto, tako je najbliži Hitlerov saveznik – kvistling – uhvatio tri britanska padobranca, zatim im ponudio svoju zaštitu i poslao vlastitog ministra spoljnih poslova da ih pouči kako da se ponašaju kad ih Nijemci budu ispitivali. Koliko bi ljudi kod kuće – naviklih da o ratu prosuđuju u najopćijim i manje dvosmislenim crtama – mogli i pomisliti da je tako nešto moguće?”

Porter, str. 161

🔑 Ovaj izvještaj napisao je Ivor Porter (Ajvor Porter), engleski obavještajac poslan u Rumuniju sa zadatkom da uspostavi vezu sa Iulium Maniuom,²⁵ vođom demokratske opozicije. Tretman kojem su bili podvrgnuti zarobljenici pokazuje stav Antonescuove vlade, koja je usprkos zvaničnim izjavama vjernosti Njemačkoj, nastojala da zadobije simpatije sila unutar savezničkih snaga.

? Čime se, prema tvome mišljenju, objašnjava neuobičajen tretman ratnih zarobljenika?

I-36. Iz zapisnika o razgovoru između J. B. Tita i V. Churchilla u Napulju 12. augusta 1944.

„(...) MARŠAL TITO je rekao da što se tiče Srba on nije u svađi s njima, već samo s Mihailovićevo grupom koja je okrenula puške protiv partizana u najkritičnijem trenutku.

MINISTAR PREDSEDNIK je rekao da je pravo rješenje za Jugoslaviju demokratski sistem koji bi se oslanjao na seljake, dok bi uvjeti na seljačkim imanjima postepeno postajali sve bolji.

MARŠAL TITO je rekao da, kao što je nekoliko puta javno izjavio, ne želi uvesti komunistički sistem u Jugoslaviji, ako ne zbog drugoga onda zbog toga jer se očekuje da će većina evropskih zemalja nakon rata živjeti u demokratskom sistemu od čega se Jugoslavija ne bi smjela razlikovati.”

Tito-Churchill: Strogo tajno, str. 277

? Da li je Tito bio iskren prema Churchillu?

25 Iuliu Maniu (Juliju Maniju), 1873.-1953., rumunski političar. Istaknuti lider rumunskog nacionalnog pokreta u Transilvaniji za vrijeme Austrougarske monarhije. U međuratnom periodu Maniju je bio jedna od glavnih političkih figura i postojano je promovirao demokratske ideje. Bio je lider demokratske političke opozicije za vrijeme Antonescuove vlade. Komunisti su ga osudili i zatvorili (1947.). Maniju je umro u zatvoru u Sighetu.

I-37. Naredba italijanskog kralja Vitorija Emanuelea III. od 3. maja 1941. o aneksiji Ljubljanske provincije Italiji

KRALJEVA NAREDBA OD 3. MAJA 1941. – XIX, BR. 291

Osnivanje Ljubljanske provincije

VITTORIO EMANUEL III

(...) Član 2. Naredbom Kralja izdatom na prijedlog Dučea i ministra inostranih poslova, Ljubljanska provincija će – zbog kompaktnoga slovenačkog stanovništva – uživati autonomni status, čime će se uzeti u obzir etničke karakteristike stanovništva, geografski položaj zemlje i njene posebne lokalne potrebe.

Član 3. Administrativna vlast bit će u rukama Visokog komesara imenovanog Kraljevom naredbom, na prijedlog Dučea, premijera, kao i ministra unutrašnjih poslova.

Član 4. Visokom komesaru pomagat će vijeće sastavljeno od četrnaest članova izabranih iz produktivnih grupa slovenačkog stanovništva.

Član 5. Za stanovnike Ljubljanske provincije neće biti obavezne vojne službe.

Član 6. Nastava u osnovnim školama održavat će se na slovenačkom jeziku. Na sekundarnom i tercijarnom nivou školovanja, postojat će izborna nastava italijanskog jezika. Sve zvanične odluke izdavat će se na oba jezika. (...)

Ferenc, str. 33.

Italijanske trupe okupirale su zapadne i južne dijelove Slovenije. Poslije kratkotrajne vojne administracije, italijanski okupatori transformirali su svoje okupirane teritorije u takozvanu Ljubljansku provinciju (Provinzia di Ljubliana). Njome je upravljao visoki komesar. Nekoliko dana poslije okupacije, vlast je preuzelo slovenačko tijelo pod imenom Nacionalni savjet, ali je ono trajalo

samo nekoliko mjeseci i nije imalo nikakvu stvarnu moć. Pravno, Ljubljanska provincija bila je jedna od italijanskih provincija. Dobila je autonomni status, koji se manifestirao u različitoj tituli njenog upravitelja ('visoki komesar' umjesto 'prefekt', kako je titula glasila u Italiji), u dvojezičnosti, u formalnoj koadministraciji, tj. učešću savjetodavnog vijeća za Ljubljansku provinciju, čiji su članovi bili Slovenci, i najzad u činjenici da slovenački građani nisu morali služiti vojsku. Poslije italijanske kapitulacije, nekadašnju italijansku okupacionu teritoriju preuzeli su Nijemci

Komentiraj član 4.

I-38. Anegdota Ivana Venedikova, poznatog bugarskog arheologa, o njegovim odnosima s Nijemcima u Makedoniji

„Utom trenutku Stamen Mihajlov doveo je njemačkog vojnika, arheologa. Bio je tipičan Nijemac, plav, visok, u uniformi; nalazio se sa svojom jedinicom u Skoplju. Imao je oko 35 godina i specijalnost mu je bila prehistorijsko doba...

Posljednji put kad sam ga vidio, Lange mi je ispričao vic o nama, Bugarima:

'Priča se da vas ima dvanaest miliona', rekao je.

'Ne, samo šest.'

'Ne, dvanaest, šest miliona je s nama, a drugih šest – sa Sovjetskim savezom', rekao mi je.

To me je rastužilo, ali ništa nisam rekao. Je li moguće da je on u pravu?

Venedikov, str. 238-239.

Šta je skriveni njemački prigovor? Na osnovu čega je upućen?

Opća pitanja za potpoglavlje Ic.

Koji su činioци uticali na odluku o stvaranju određenih koalicija? Zašto su politički akteri mijenjali koalicije? Da li su aktivnosti određenih aktera bile u skladu s njihovim proklamacijama s početka rata?

Id. Vjerske organizacije

I-39. Poslanica arhiepiskopa Janjine (Grčka) svim kršćanima pod njegovom nadležnošću (10. 9. 1943)²⁶

Kršćanima naše zemlje
Devetog ovoga mjeseca vojnu upravu nad Epirom preuzele su njemačke okupacione vlasti. Nosioci te vlasti objavili su da njemačka vojska preuzima mjere da zaštiti miroljubivo stanovništvo koje poštuje zakon, ali da pripadnike gerile smatra neprijateljima ne samo njemačke vojske, nego i miroljubivih građana, koji će snositi posljedice strogog kažnjavanja, jer će biti neophodno preduzeti oštre mjere, prema krivima i prema nevinima bez razlike. Koristimo ovu priliku da se još jednom obratimo našem kršćanskom narodu i da ga podsjetimo koliko su kritična ova vremena i da uputimo očinsku opomenu i savjetujemo ga da se uzdrži od svakog nezakonitog čina i da uvjerimo naivnije među njima da se uzdrže od kooperacije sa gerilom i pomaganja gerili, kako bi se preduhitrila pogibelj nevinih ljudi. U potpunosti shvatamo nemir u dušama svih, ali u ime naše pastirske dužnosti, u ime nježne ljubavi za naše stado, u ime čitavog života provedenog u zaštiti stada koje nam je povjereno i u službi njemu, pozivamo sve da stave na stranu lični interes u korist općeg dobra, u korist velikog broja nevinih ljudi koji su izloženi nebrojenim opasnostima, i pozivamo na razboritost, na potpuno razumijevanje težine okolnosti i na strpljenje. Očekujemo i nadamo se da će ovaj naš krajnji poziv naići na dužnu pažnju i da će biti uvažen.

S usrdnim molitvama Bogu

Janjina, 10. septembar 1943.

Spiridon, arhiepiskop Janjine

Fleischer, tom 2, str. 222.

? Šta je janjinski mitropolit savjetovao kršćanima koji su bili pod njegovom nadležnošću? Šta su bili motivi za davanje takvog savjeta? Da li se iz te poslanice može vidjeti je li janjinski mitropolit odobravao akcije njemačkih vlasti ili ne?

I-40. Pismo arhiepiskopa Damaskina i drugih uglednih Grka Ginteru fon Altenburgu, njemačkom ambasadoru u Grčkoj

*Arhiepiskop Damaskin i drugi ugledni Grci
Ginteru fon Altenburgu, opunomoćeniku Rajha u
Grčkoj*

Atina, 24. mart 1943.

Vaša ekselencijo,

Mi, doljepotpisani, ne tražimo ovim pismom da se na bilo koji način umiješamo u pitanja generalne taktike njemačkih vlasti u ovoj zemlji ili bilo gdje drugdje, nego samo želimo da Vam iznesemo izvjesna razmišljanja u vezi s pitanjima koja su posljednjih dana uznemiravala i uzbunjivala čitavo društvo, u uvjerenju da ćete ih ispitati u duhu istinske dobre volje i još dubljeg razumijevanja. Pitanje o kojem je riječ odnosi se na protjerivanje jevrejske zajednice grčke nacionalnosti iz Soluna, zajednice koja je veoma dugo u cijelosti bila zakonom integrirana u institucije ove zemlje i ne samo što nikada nije davala razloga za pritužbe od strane ijednog Grka, nego je, naprotiv, uvijek davala primjer ozbiljne i kooperativne solidarnosti s njima, a u trenucima krize dokazala da je kadra da sebe pokrene i žrtvuje za dobrobit svoje zemlje. (...)

Treba napomenuti i to da se mentalitet Jevreja u Grčkoj razlikuje od mentaliteta Jevreja u Njemačkoj i da oni čak ne znaju ni jezik svojih jednovjernih u Poljskoj, kuda ih šalju da žive.

Uzimajući sve to u obzir i imajući u vidu da su naši odnosi s jevrejskom zajednicom tokom čitave grčke historije uvijek bili harmonični i prijateljski – od dubinā antike preko vremena Aleksandra Velikog i njegovih nasljednika, tokom svih epoha tolerantnoga grčkog kršćanstva, sve do našeg današnjeg života kao nacije – vjerujemo da Vaša ekselencija, imajući veliku moć da regulira prilike u našoj zemlji tokom sadašnjeg rata, neće oklijevati da prihvati naš zahtjev i odluči da se protjerivanje jevrejske zajednice iz Grčke obustavi, bar privremeno, dok se pitanje Jevreja u Grčkoj ne prouči u svjetlosti posebnog i temeljnog istraživanja.

(...)

26 Vidi i izvore III-6 i III-7

Vaša ekscelencijo,

U ime istih onih uzvišenih ideja koje su grčki duh i visoka kultura Vaše zemlje podigli toliko visoko da su oni postali lozinka univerzalnog prestiža i trajnog autoriteta, molimo Vas da obustava protjerivanja naših jevrejskih sugrađana, koju tražimo, bude provedena što prije, i uvjeravamo Vas da će čitav grčki narod na dužan način visoko cijeniti veličanstveni historijski gest koji ćete načiniti.

Dokumenti o historiji grčkih Jevreja, str. 264-265

Pravoslavna crkva, koja je tokom čitave okupacije ostala aktivna u Atini, igrala je važnu ulogu u vjerskim i političkim događajima tokom tog perioda i nastojala pomoći Jevrejima da pobjegnu ili se sakriju, te tako – i prežive. Kad su počele prve deportacije Jevreja, arhiepiskop Damaskin organizovao je sastanak vodećih akademskih građana, sudija i pravnika, kao i predsjednika i sekretara sindikata i profesionalnih udruženja. Napisane su peticije kvislinškoj vladi i opunomoćeniku Rajha, a potpisali su ih Damaskin i 21 javna ličnost, izražavajući užasavanje grčkog naroda zbog deportacija i zahtijevajući da se s njima smjesta prestane.

Kako su autori ovoga pisma pisali o jevrejskoj zajednici u Grčkoj? Šta su tražili od ambasadora da uradi? Da li su ugledne javne ličnosti dovele sebe u opasnost potpisujući ovo pismo (imaj u vidu njemačku antisemitsku politiku kao i brutalnost samog režima)? Zašto su, prema vašem mišljenju, autori pisma naglasili da se „... mentalitet Jevreja u Grčkoj razlikuje od mentaliteta Jevreja u Njemačkoj...“?

I-41. Katolička crkva Albanije o italijanskoj invaziji na Albaniju

„Od historijskog dana 7. aprila 1939. Albanija je imala sretnu sudbinu. Zahvaljujući velikom Dučeu, njegovoj ekscelenciji Benitu Mussoliniju, spasiocu Albanije, i u

skladu sa voljom koju je izrazio albanski narod preko Ustavotvorne skupštine 12. aprila 1939. godine, Albanci i njihov bratski italijanski narod ujedinjeni su u svojoj sudbini, koja je prirodno predodređena od drevnih dana. Pod blistavom krunom Savoje i pod njegovim veličanstvom Viktorom Emanuelom III., velikim kraljem i trostrukim pobjednikom, postali su jedno, kao dio Rimske imperije. Od tog sretnog vremena Albanci su slobodni da bez straha izražavaju svoja osjećanja i težnje u svim stvarima, što nisu smjeli od vremena njihovog legendarnog vođe Đorđa Kastriota Skenderbega.“

„Hully i Dritës“, (Zvijezda svjetlosti), decembar 1940., str. 601.

Ovo je izvod iz članka objavljenog u časopisu *Zvijezda svjetlosti* („Hully i Dritës“), koji je bio zvanični organ katoličke crkve i jedan od najuglednijih časopisa u Albaniji.

I-42. Sarajevski Bošnjaci o situaciji u Bosni i Hercegovini (koja je u to vrijeme bila dio Nezavisne države Hrvatske)

„U tom krugu pojavila se 12.10.1941. Rezolucija koju je potpisalo oko sto sarajevskih Muslimana sačinjena na prijedlog glavnog odbora 'El Hidaje',²⁷ društva muslimanskog sveštenstva. Rezolucija konstatuje teško stanje Muslimana u Bosni i Hercegovini, osuđuje nasilja prema Srbima i Jevrejima, odbacuje odgovornost Muslimana za počinjena zlodjela i istovremeno osuđuje one Muslimane – 'neodgovorne elemente', koji su sudjelovali u nasiljima. Potpisnici Rezolucije formulirali su na kraju zahtjeve, među kojima su najvažniji: uspostavljanje 'sigurnosti života, časti, imovine i vjere za sve građane u državi bez ma kakvih razlika', kao i da ubuduće spriječe 'ma kakve akcije koje će po svojoj naravi izazivatipobune i krvoprolića u narodu.“

Redžić, str. 16.

27 El Hidaja je bila ključna islamska organizacija u Bosni i Hercegovini.

Neki predstavnici bosanskih muslimana bili su zgroženi zločinima koje su vlasti NDH počinile nad srpskim i jevrejskim stanovništvom u Bosni i Hercegovini tokom 1941. U oktobru 1941. izdali su rezoluciju u kojoj su iznijeli svoje stavove.

I-43. Mislimanske duhovne ličnosti i formiranje muslimanskih SS-divizija 1943.

„U tom pogledu naročito su bili aktivni imami Mustafa Malkoč i Halim Malkoč, koji su pred džamijama držali propagandne govore i pozivali vojne obveznike Muslimane da se jave u 13. SS-diviziju. Vrbovano ljudstvo prebačeno je najprije i Njemačku, a zatim upućeno u južnu Francusku, gdje je bilo podvrgnuto posebnoj disciplini, vojnoj obuci i političkom vaspitanju.

Glavni cilj vaspitne nastave bio je da se kod pripadnika ove divizije razvije fatalistička predanost islamu i ratnim ciljevima Trećeg rajha, među kojima je oslobođenje svih Muslimana, naročito muslimanskog Bliskog istoka, od posebnog značaja. Nosioci vaspitanja vojnog sastava 13. SS-divizije bile su mlade muftije, koje su prethodno sticale panislamsko obrazovanje u specijalnoj školi koju je osnovao veliki jerusalimski muftija El Huseini u Berlinu.“

Redžić, str. 16

Uporedi ova dva izvora. Po čemu se razlikuju akcije različitih članova muslimanskog vjerskog duhovnog vodstva? Možeš li naći slične primjere u svojoj zemlji?

I-44. Govor rumunskog patrijarha Nikodima, održan na Pravnom fakultetu u Bukureštu 1942. godine

„Preostala je još jedna jedina stvar koju trebamo imati na umu. Naši neprijatelji su i neprijatelji krsta, neprijateljski raspoloženi prema civilizaciji zasnovanoj na neopisivoj mucu i žrtvovanju, na svetom evanđelju i na nauci u njegovoj službi. Boljševici hule na Boga i bore se da unište križ i sve

što je podignuto njegovom snagom, prevrću zemlju naših praotaca i prekopavaju grobove²⁸. (...) Sa dubokim korijenima u prošlosti punoj krvi, branimo ovo naslijeđe, koje pripada i čitavom civiliziranom svijetu. Borimo se za sveti križ i za sveto evanđelje i molimo se Bogu i našem gospodu Isusu Kristu.“

„Universul“, 79/2. mart 1942., str. 4.

I-45. Članak iz novina: Sestrinske crkve. Velike perspektive pravoslavlja, od Mihaila Burlacu (Mihai Burlacu)

„Čim je stao rat na Istoku, pao je crni veo koji je razdvajao dvije susjedne bratske pravoslavne crkve – onaj veo što je stajao između naše starije sestre, Patrijaršije Ruske pravoslavne crkve, i I u riječima upućenim okrugu, njegova svetost Nikodim, patrijarh Rumunske pravoslavne crkve izrazio je poštovanje Ruskoj pravoslavnoj patrijaršiji, našoj starijoj sestri: 'Nedavno se njegova svetost Aleksej, arhiepiskop lenjingradski i novgorodski... obratio pravoslavnim vjernicima naše voljene zemlje bratskim riječima podsticaja i okrepljujućeg hrabrenja za nade našeg voljenog naroda i za dobrobit naše svete crkve. Te misli naše starije sestre u Isusu Kristu izazivaju u nama veliku radost. Naša je živa želja da je vidimo obnovljenu i ojačanu, zajedno s našom starijom sestrom u Bogu, svetom pravoslavnom crkvom Saveza sovjetskih socijalističkih republika; u duhu kršćanske i bratske ljubavi, najbližu vezu.' (...) Ali, velike i nove perspektive otvaraju se pravoslavlju u budućnosti. Teolozi i svećenstvo svih pravoslavnih crkava na Balkanu ozbiljno su se pripremali čekajući novi vaseljenski sabor. Ali vaseljenskog sabora ne može biti bez učešća starije sestre, Ruske pravoslavne patrijaršije. Naši teolozi preduzeli su ozbiljna izučavanja i istraživanja u vezi sa anglikanskom crkvom, poredeći je sa drugim pravoslavnim sestrinskim crkvama. Ali, nisu mogli doći do konačnog zaključka bez ekumenskog razumijevanja svih pravoslavnih crkava. Zato je i s našeg vjerskog stanovišta objašnjivo što je anglikanska crkva toplom molitvom i pobožnim poštovanjem pozdravila trenutak ponovnog bratskog ujedinjenja dva kršćanska pravoslavna naroda.“

„Universul“, 29/28. 10. 1944.

28 Tvrđnja se odnosi na okupaciju Besarabije i Bukovine od strane Sovjetskog saveza u ljeto 1940. godine.

 Po čemu se razlikuju ova dva teksta? Šta možeš zaključiti iz ove dvije izjave patrijarha Nikodima o spoljnim pritiscima? Da li se, prema tvome mišljenju, stav prema boljševicima promijenio? Ako jest, šta je mogao biti razlog za tu promjenu?²⁹ Objasni svoj odgovor.

I-46. Hapšenje patrijarha Gavrila od strane Gestapoa u manastiru Ostrog, 23. aprila 1941.

„Posle kapitulacije jugoslovenske vojske 16. aprila, ja sam još ostao u Ostrogu. Imao sam nameru da se vratim što pre u Patrijaršiju u Beograd. No to nije bilo lako izvodljivo. Putevi su bili razoreni, a benzina nije bilo, niti je bilo mogućnosti da se ma sa koje strane nabavi. Okupator je takoreći sve puteve, ionako slabe, upropastio sa svojim blindiranim kolima i tenkovima. Čekao sam koliko toliko pogodan momenat za moj povratak. Nešto pre 6 časova izjutra, 23. aprila, zakucao je Milutin³⁰ na moja vrata. To me je jako iznenadilo. Odmah sam pomislio da se nešto desilo. Tako je i bilo. Samo što je Milutin ušao u moju sobu, saopštio mi je: 'Vaša Svetosti, Nemci su došli i traže vas'. Bio je uznemiren i vrlo uzbuđen. Videći to njegovo neraspoloženje, ja mu rekoh: 'Budite, molim vas, prisebni i nemojte da klonete duhom. Vama se neće ništa dogoditi, jer vi nemate nikakve krivice. Nemci mene traže'. Tek što sam završio rečenicu, upadoše bez kucanja četiri Nemca u vojničkim uniformama, sa crnim košuljama, ispisanim inicijalima na rukavima i reverima od bluze SD, što znači: Politička policija GESTAPO... (...) Potpukovnik je izjavio sledeće: 'Vi ste optuženi, kao glavni ratni zločinac, za ulazak Jugoslavije u rat protivu sila Osovine. Na osnovu toga imam naređenje Vrhovnog komandanta vojne i civilne sile firera Adolfa Hitlera, da vas saslušam za vaše zločinačke postupke i da ih posle toga sprovedem višem vojnom sudu radi izricanja pravedne kazne, koju predviđa vojni zakon. Vaša se krivica sastoji u ovome:

vi ste bili šef grčko-srpske Crkve u Jugoslaviji. Vaše je zvanje Patrijarh srpski. Umesto da gledate vašu Crkvu i vaše potčinjeno sveštenstvo i svoje verne kao glava Crkve, vi ste odstupili od svega i ušli u čistu politiku, da sa toga terena dejstvujete u vašem narodu i da ga razdražite sa vašim stavom da bude kompaktna u svome revoltu protivu sila Osovine. Naročito otkako je potpisan bio Pakt 25. marta, kojim je Jugoslavija svojom slobodnom voljom i bez presije od strane sila Osovine, pristupila Trojnom paktu. (...) Sve što ste radili našlo je plodnoga zemljišta kod vaših vernika, da se podaju revoltu i pripreme vojni puč. (...) Vi ste lično gurnuli Jugoslaviju u rat i oborili zakonito Kraljevsko namesništvo i njegovu Vladu. (...) Čim je izbio rat 1939. godine, vi ste učestali svoje posete srpskom narodu i u svojim govorima podizali ste u masama ratoborno raspoloženje koje se sastojalo u tome: da treba dati svaki otpor silama Osovine, kao neprijateljima jugoslovenske države.“

Memoari patrijarha srpskog Gavrila, str. 291., 299., 300.

Patrijarh Srpske pravoslavne crkve Gavrilo (Dožić, patrijarh od 1938. do 1950) interniran je na početku rata u manastir Ostrog u Crnoj Gori, kao protivnik politike sila Osovine i pristupanja Jugoslavije silama Osovine. Poslije dugotrajnih mučenja, prebačen je u Sarajevo, a zatim u zatvor Gestapoa u Beogradu. Njemačke okupacione vlasti su ga zatim internirale u manastir Rakovica u blizini Beograda, a kasnije u manastir Vojlovica. Tamo je, pod nadzorom i u potpunoj izolaciji, ostao do septembra 1944., kada je, zajedno sa vladikom Nikolajem Velimirovićem, prebačen u koncentracioni logor Dahau, u kojem je proveo nekoliko mjeseci. Iako je bio protivnik novoga komunističkog režima, vratio se u zemlju 1946. godine i pokušao pomoći u obnovi ratom uništene zemlje i ponovnom ustanovljenju gotovo potpuno uništene crkvene organizacije u nekim područjima (posebno na teritorijama koje su bile u sastavu Nezavisne države Hrvatske).

²⁹ Jedan od razloga mogao je biti promjena stava boljševičkog režima prema ruskoj crkvi u periodu između dva teksta. Poslije progona tridesetih i ranih četrdesetih godina, ruska crkva je 1943. ponovo legalizovana. Ta promjena Staljinove politike mogla je i rumunskoj crkvi dati nadu da je moguće živjeti sa boljševicima. Više o tome vidi u: Pospiclovsky, *The Russian Church under the Soviet Regime*, tom I.

³⁰ Stalni patrijarhov pratilac.

 Kako je patrijarh reagovao kad mu je rečeno da ga traže Nijemci? Za šta je bio optužen? Usporedi vjeru patrijarha Gavrila sa vjerom nadbiskupa Stepinca (slijedeća dva izvora).

I-47. Stepinčev poziv katoličkom svećenstvu da podrži NDH, 28. april 1941.

„Časovi su ovo, u kojima ne govori više jezik, nego krv svojom tajanstvenom povezanošću sa zemljom u kojoj smo ugledali svjetlo Božje i s narodom iz kojega smo nikli. Je li potrebno isticati da je i u našim grudima življe zakucalo srce? (...) I tko nam može zamjeriti, ako i mi kao duhovni pastiri dajemo svoj prinos narodnom veselju i zanosu, kad se puni dubokog ganuća i tople zahvalnosti obraćamo Božjem Veličanstvu?... Govoreći vam dakle kao predstavnik Crkve i pastir duša molim vas i pozivam da svim silama nastojite i radite oko toga da naša Hrvatska bude Božja zemlja, jer će samo tako moći izvršiti dvije bitne zadaće, koje kao država imade da izvrši u korist članova... Odazovite se stoga spremno ovom mom pozivu na uzvišeni rad oko čuvanja i uznapređenja NDH.

Živojinović, Lučić, str. 554.-556.

Stepinčevo pismo Paveliću, od 14. maja 1941.

„Poglavniče!

Upravo sam dobio vijest da su u Glini ustaše streljale 260 Srba bez ikakve istrage ili suda. Znam da su Srbi u ovih dvadeset godina svoje vladavine počinili ozbiljne zločine. Ali ipak nalazim da je moja biskupska dužnost da dignem glas i kažem da katolički moral to ne dozvoljava; zato vas molim da preduzmete najhitnije mjere na čitavoj teritoriji NDH da nijedan Srbin ne bude ubijen dok njegova krivica ne bude

dokazana tako da bude očigledno da on zaslužuje smrt. Inače ne možemo računati na blagoslov neba, bez kojeg smo prokleti. Nadam se da nećete zamjeriti zbog mojih otvorenih riječi.“³¹

Krišto, str. 134.-135.

Jedan dio visokog katoličkog svećenstva u Hrvatskoj, u kojem je zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac imao istaknut položaj, podržao je u početku osnivanje Nezavisne države Hrvatske. No, kratko vrijeme poslije njenog ustanovljenja, nadbiskup Stepinac pisao je u nekoliko navrata pisma ustaškim zvaničnicima, u kojima je zvanično protestovao protiv zločina ustaškog režima, a kasnije ih je otvoreno osuđivao u svojim propovijedima. Slične promjene raspoloženja pa čak i stava prema ustaškom režimu bile su karakteristične ne samo za Stepinca i većinu katoličkog svećenstva, nego i za najveći dio stanovništva Hrvatske u to vrijeme. Međutim, iako je osudio neke aspekte ustaškog režima, Stepinac, kao radikalni antikomunist, nije se distancirao od NDH, jer je partizane (preciznije rečeno: komuniste) smatrao najvećim neprijateljima. Poslije rata, komunističke vlasti su ga kao kolaboracionistu osudile na šesnaest godina zatvora i prinudni rad. Tokom zatočeništva, Sveta stolica počastvovala ga je titulom kardinala, na šta je Jugoslavija reagovala prekidom diplomatskih odnosa. Stepinac je umro 1960. u progonstvu. Papa Jovan Pavle II. beatifikovao ga je 1998.³²

Protiv čega je protestirao Stepinac? Na koji se način obratio Paveliću? Analiziraj jezik kojim se on služi.

31 • Prevedeno s engleskog prijevoda.

32 U komunističkoj Jugoslaviji, historiografsko predstavljanje Stepinca, zasnovano na presudama suda koji je sudio za kolaboraciju, bilo je isključivo negativno i nikakva otvorena javna debata u vezi s tim stvarima nije bila dozvoljena. Padom komunizma, dominantno historiografsko predstavljanje Stepinca u Hrvatskoj promijenilo se do te mjere da ga sada generalno prikazuju u pozitivnoj svjetlosti, kao pravедnika i mučenika i kao žrtvu historijskih okolnosti (taj način predstavljanja preovladava u historijskim udžbenicima). Između ove dvije krajnosti, postoji niz historičara koji uzimaju u obzir njegove zasluge (spašavanje Jevreja, protesti slati vlastima), ali i njegove greške (činjenica da se nikada nije potpuno distancirao od NDH). U svojoj knjizi *Hrvatska povijest* ugledni hrvatski historičar Ivo Goldštajn konstatuje između ostalog da Stepinčeva greška „... u tim složenim ratnim događajima može biti samo moralna i politička, i da nije smio biti suđen za zločin“ (Ivo Goldštajn, *Hrvatska povijest*, Zagreb 2003., str. 309). Srpska historiografija nije promijenila svoj odnos prema Stepincu, smatrajući ga odgovornim za saradnja s ustaškim režimom.

I-48. Otac Zlatko Svirić³³ o pokrštavanju pravoslavnih Srba u katoličanstvo

„Jednog lijepog srpanjskog dana prije podne nađoše se pred župskim uredom jedno tridesetak postarijih ljudi, i sve pravoslavci, iz već ranije spomenutih sela moje župe. Bili su smrknuti, deprimirani, puni straha, brige i neizvjesnosti, što me se jako neugodno dojmilo. 'Što je braćo moja, ljudi moji, koje dobro vas vodi u tolikom broju dovdje?', zapitao sam glasno, da predusretmem to loše i tmurno raspoloženje, a da s druge strane i samome sebi olakšam. 'Nikakvo dobro, oče, fra Zlate', povikaše svi kao u jedan glas. 'Eto, hoće na silu da mijenjamo vjeru pod stare dane. Tko je to vidio i čuo danas u dvadesetom stoljeću!?'... Govorili su to kroz duboke uzdahe i suze koje su im se kotrljale niz obraze. Uviđam da ih golema nevolja i strašan udes pritišću. Sjetivši se da nitko od njih nije od jutros ništa ni prezalogajio ni popio, pozvao sam ih da sjednemo u debelu hladovinu i rekao momku da donese nešto za mezu, rakije i vina. Za to vrijeme sam intenzivno razmišljao i donio odluku – ovim ljudima se mora pomoći. Krivotvorit ću 'krsne listove'. Nekako mi je u tom momentu laknulo. Zadobio sam opet svoj mir i samouvjerenost. (...) Kada smo se malo potkrijepili jelom i pićem, i kada je ona njihova napetost prilično popustila, obratio sam se direktno Lazaru, da su me i ostali mogli čuti:

'Odgovori mi, Lazare, jesi li ti rođen kao Srbin pravoslavne vjere?

'Jesam oče fra Zlatko.' (...)

'A da li živiš kao takav?'

'Jeste, bogami, fra Zlatko.'

'E, onda ćeš i umrijeti kao takav, Lazare. Nećeš mijenjati vjeru dok sam ja živ ovdje, a tako ni ostali!' Ljudi podigoše glave. Svi pogledi se upriješe u mene. No, odmah se pojavi sumnja, pa i strah. Obasuše me pitanjima. Šta sada da rade? Razumljivo, bojali su se. Objasnio sam im svoju odluku. U župskom uredu imao

sam nažalost samo nekoliko formulara 'krsnih listova'. Rekao sam im da ću ih sutra nabaviti za sve. Ušao sam u kuću i odmah za neke počeo popunjavati. Prvo za Lazara."

Cvitković, str. 113.-114. (fusnota br. 48)

"Dio visokog katoličkog klera podržao je, na početku, stvaranje NDH. Među njima je bio i zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac. Stepinac, koji je bio proglašen i za vrhovnoga vojnog svećenika oružanih snaga NDH je, 4. maja 1941., naredio da se u čast proglašenja NDH, održi svečana služba Božija (Te deum) po svim parohijskim crkvama, na koju je trebalo pozvati mjesne vlasti i narod. Jedan od načina na koje su ustaške vlasti htjele „riješiti“ srpsko pitanje bio je pokrštavanje u katoličanstvo.³⁴ Mada Pavelićeva NDH nije formalno podržavala pokrštavanje, faktički svakako jest, jer je pokrštavanje bilo uobičajena praksa u crkvenim općinama. Nadbiskup Stepinac se u svojim izjavama distancirao od prinudnog pokrštavanja, pa je čak protestirao protiv te prakse, ali niz historičara i dalje smatra da je upitno je li učinio sve što je mogao da to spriječi. Pokrštavanje je vršeno sa objašnjenjem da je to način da se Srbi spase ustaškog terora. Međutim, mada su pripadnici vjerskih manjina mogli pokrštavanjem da spase svoj život, većina nije rado prihvatila ovu „velikodušnost“. Kao što se vidi u ovom navodu, neki svećenici u crkvenim općinama protivili su se politici pokrštavanja u katolicizam.

Šta misliš o akciji oca Zlatka? Zašto je on pokušao spasiti te ljude?

Opća pitanja za potpoglavlje I d.

Opiši stavove vjerskih vođa prema okupacionim silama, partizanskoj vojsci i antikomunističkoj vojsci. Kakve sličnosti i razlike u izjavama vođa vjerskih organizacija možeš naći? Jesu li svećenici smjeli, ili su čak bili obavezni zauzimati određenu stranu tokom rata?

33 Rimokatolički svećenik.

34 Druga dva načina bili su deportacija i eksterminacija.

DRUGO POGLAVLJE

Život u vrijeme rata

Ovo poglavlje jasno pokazuje univerzalnost ljudske patnje za vrijeme Drugoga svjetskog rata.

Glad, siromaštvo i neizvjesnost bili su dio svakodnevnog života većine civila u ovom području; razlike su često bile samo na nivou značenja. Ipak, teško je reći je li život bio teži u gradu ili na selu.

U pokušajima da prikazemo svakodnevni život pripadnika pokreta otpora nastojali smo, između ostaloga, istaknuti kako se tokom ovoga vremena mijenjao status žene. Pokret otpora spremno je prihvatio jednakost žena i muškaraca, mada će vrijeme pokazati da je stvarna promjena bila daleko manje sveobuhvatna nego što je to naglašavano u svrhu propagande; poslije rata, stvari su se vratile u poznatu patrijarhalnu rutinu i zato je naš diskurs o jednakosti polova većinom deklarativan.

Pred kraj poglavlja predstavili smo neke izvore koji se bave sasvim očiglednim promjenama u kulturi i obrazovanju i koji na neobičan način usložnjavaju sliku o eliti moći u ono vrijeme.

Ila. Siromaštvo, neizvjesnost

II-1. Ograničavanje potrošnje hljeba u Rumuniji tokom rata (1942.)

„U pogledu ograničavanja potrošnje žita, državni podsekretarijat za snabdijevanje vojske i civilnog stanovništva obavještava javnost da će, počev od dana koji će biti naknadno oglašen, hljeb u glavnom gradu biti dijeljen samo na osnovu karata za snabdijevanje, i to samo za pet dana u sedmici. Tokom druga dva dana treba jesti kukuruznu kašu i zbog toga se treba na vrijeme snabdjeti potrebnim kukuruznim brašnom koje se može naći u svakoj pekari ili u svakoj radnji u kojoj se dijeli hljeb.

„Universul“, 5. 1. 1942., str. 1.

II-2. Ograničavanje potrošnje hljeba u Rumuniji tokom rata (1944.)

Uredbom prefektуре za srez Brašov, br. 26/1944., potrošnja hljeba za srez i za grad Brašov uređuje se na sljedeći način:

- dani kad se troši crni hljeb: utorak, četvrtak i subota
  - dani kad se troši bijeli hljeb: nedjelja
  - dani kad se troši kukuruzno brašno: srijeda
  - dani kad se troši krompir: ponedjeljak i petak.
- Stanovništvo se mora pridržavati gore izrečenog.

Svaki prekršaj bit će kažnjen u skladu sa zakonskim propisima.

Nacionalni arhiv – Odsjek za okrug Brašov, fond Gradske vijećnice općine Bod, dokument 74/1944., str. 83.

? U čemu je razlika između dva perioda o kojima govore tekstovi? Kakva su moguća objašnjenja za ove promjene, ako ih ima? Ovaj primjer odnosi se na Rumuniju. Jesu li ti poznati slični primjeri iz tvoje zemlje?

► Sl. 12. Ograničavanje potrošnje kruha u Istanbulu

Cumhuriyet Ansiklopedisi, tom 2 (1941-1960)

🔑 U Istanbulu je ograničavanje potrošnje hljeba počelo 14. januara 1942. U maju je za osobe iznad sedam godina dnevno sljedovanje iznosilo 150 g po osobi.

? Kako objašnjavate činjenicu da je potrošnja hljeba ograničavana u Turskoj, iako Turska nije sudjelovala u Drugome svjetskom ratu?

II-3. Grčki seljak opisuje italijanske okupatore

„[Italijani i njihovi vlaški kolaboranti] neprestano su išli gore-dolje, kopilad, gore-dolje, jeli su naše kokoši, pili naše vino, uzimali jaja i uživali! I tjerali su nas da ih na našim magarcima vodimo kud god požele. Nas je to dovodilo do ludila. I govorili smo: 'Zar se niko neće pojaviti, pa da napravimo novi Kolokotronisov [borac za grčku revoluciju] vod – revoluciju?'“

Van Bouschoten, str. 80.

? Opiši seljakova osjećanja. Da li bi se i ti isto osjećao da si bio na njegovom mjestu?

II-4. Ivan D. Stančov, bugarski diplomat, o životu svoje porodice za vrijeme rata:

„Moja porodica provela je tri zanimljiva i aktivna mjeseca boreći se protiv stjenica i u nastojanju da preživi na pečurkama, borovnicama, mladoj koprivi i supi od repe. Sistem kupona bio je nemilosrdan; ne samo što je bilo nemoguće naći meso, nego niko nije smio ni ubiti životinju.

Možete zamisliti kolika je bila radost kad je svećenikovo tele slomilo nogu pa je moralo biti ubijeno. Moji su uspjeti kupiti odrezak. Jeli smo pomalo, da što duže traje. Iako je, iz neobjašnjivih razloga, u Sofiji, kao i u selima, so potpuno iščezla sa tržišta, uspjeti su da održe meso jestivim čitavih sedmicu dana: stavili su ga na cementni pod i pokrili vlažnom tkaninom, čiji su krajevi potopljeni u lavabo napunjen hladnom vodom. Tako su, u vrelim julskim danima, mogli postići neprestano isparavanje.“

Stančov, str. 145

? U kakvim uvjetima živi porodica još uvijek visokog službenika bugarske države? Ako su to bili uvjeti u kojima je živjela elita, možeš li zamisliti u kakvim su uvjetima živjeli „obični ljudi“?

II-5. Iz povjerljivog izvještaja br. 162, koji je američki generalni konzul u Istanbulu Samuel Honaker (Semjuel Honaker) poslao državnom sekretaru SAD Cordelu Hullu (Kordel Hal) o osjećanjima bugarske javnosti, septembra 1942.

Istanbul, 4. novembar 1942.

„Svi su počeli osjećati nedostatak hrane, odjeće i drvâ i uglja za ogrjev. Sistem kupona snabdijevao je malom količinom hrane gotovo svakoga, ali to zapravo nije bilo dovoljno ni za koga. Ljudi su stajali u dugim redovima pred prodavnicama hrane. Bugari su još bili jedinstveni u želji da po svaku cijenu zadrže 'nove teritorije'. Ali, bilo je nekih kritičkih glasova koji su govorili da će prava Bugarska, dakle ona bez okupiranih teritorija, sada morati da brine o namirnicama i za stanovništvo na novim teritorijama, posebno u Trakiji i nekim dijelovima Makedonije. Bugarska vlada također je snabdijevala brašnom bugarska sela unutar grčke granice, u oblastima sjeverozapadno od Soluna. Pričalo se da se preko 300.000 ljudi u tim oblastima izjasnilo da su Bugari, samo da bi dobili brašno. Naravno, to je bila samo propaganda. Niko ne treba da očekuje da će Bugarska odustati od okupiranih teritorija ukoliko ne bude natjerana na to.“

България – своенравният съюзник на Третия райх, Sofija 1992., str. 90.-91.

? Zašto su se Grci izjašnjavali kao Bugari? Misliš li da im je bilo lako to činiti, ako se uzme u obzir nedavna historija tog regiona?

► SI. 13. Redovi ispred radnje u Ljubljani za vrijeme rata

► **Sl. 14. Redovi za meso u Zagrebu**

❓ Šta možeš zaključiti o životu u Zagrebu i Ljubljani za vrijeme rata? Postoji li slična fotografija iz tvoje zemlje? Nedostatak svega i svačega, posebno prehrambenih namirnica, i raspodjela potrepština preko kupona i obveznica bili su svakodnevna pojava tokom rata.

II-6. Tražimo sramne trake za crnoberzijance (izvod iz srpskih novina)³⁵

„Mi ovde iznosimo otvoreno i bez obzira sve slučajeve nedozvoljene spekulacije i crnoberzijanske pljačke moleći sve od reda da nas i državu pomognu u toj akciji socijalnog spasa. Neka nam svaki svestan građanin dostavi svaki takav slučaj da ga objavimo, da udarimo sramni žig svakom takvom zločincu na ma kakvom položaju on bio. Pozivamo isto tako sve odreda da nam upute predloge o merama kojima bi se efikasno mogla voditi borba protivu ove rak rane našega društva. Danas objavljujemo prijedlog jednog našeg čitaoca u vezi s objavljivanjem lista kažnjenih špekulanata, koje donosi dnevna štampa. Ovaj naš čitalac misli da to nije dovoljno već da treba ostati kakav vidljiv trag ovih zločina. I kad već ne može usijanim gvožđem da im se utisne sraman žig, on predlaže da se uvede da svi kažnjeni špekulanti moraju nositi sramnu traku, na kojoj će pisati: 'narodna izjelica' ili 'crnoberzijanac' ili pak špekulant s narodnom bedom'.

'SRPSKI NAROD' sa svoje strane smatra da je ovaj predlog sasvim umesan i obraća se Vladi narodnog spasa da ga prihvati i sprovede, jer je dala rječ i obavezu da će čuvati i spasavati narod od sviju nevolja i nedaća, od komunističkih bandita po šumama kao i od razbojnika sa Terazija.“

„Srpski narod“, 3. jun 1942.

❓ Komentiraj zahtev za uvođenjem sramnih traka za crnoberzijance. Da li se slažeš s tim prijedlogom? Možeš li naći isti (ili bar sličan) stav u svojoj zemlji?

► **Sl 15. Turska karikatura**

TOMBUL TEYZE VURGUNCU KARŞIŞINDA:
Tombul Teyzenin kocası – Nafile bakma kancuğım, onun torbalan seninki gibi Allah vergisi dağılıl.

Karikatur, 24 Eylül 1942 (Sözcü, Ankara, Türkiye)

„Karikatur“, 24. septembar 1942.

🔑 Prijevod: Debela teta sreće se sa profiterom. Njen muž kaže: „Nije važno, draga! Njegove sike nisu bogom dane kao tvoje!“

35 „Srpski narod“: beogradske zvanične dnevne novine kolaboracionističke Vlade narodnog spasa generala Milana Nedića.

II-7. Teškoće preživljavanja... Kako bi došlo do hrane, gradsko stanovništvo moralo je prodati praktično sve za šta je moglo naći kupca

„Stanovnici gradova bili su prinuđeni da prodaju bukvalno sve što je moglo da nađe kupca, kako bi došli do hrane: „Prodavali su iz kuće sve što je seljak hteo da uzme u zamenu za malo hrane. Prvo je odlazilo zlato i nakit, a zatim i stvari iz kuće: nameštaj, posteljina, garderoba. Svet je po gradovima ogoleo, obosio i ostao bez ičega. A seljaci kao seljaci. Uzimaju im razne vojske, uzima okupator, pa ono što je spasio od njih i od svojih usta odvojio, nastojao je da što bolje naplati. Naši seljaci su sa gladnim nevoljnicima bili nemilosrdni i zbog onoga većitog antagonizma između gospode i seljaka. Grad je od njega uvek samo uzimao, a nikada mu nije ništa davao. Mislio je, došli su njegovih pet minuta, te da sve naplati.“

Nikolić, str. 113.

 Kako procjenjuješ ponašanje seljaka prema stanovnicima gradova? Da li ti je poznat sličan materijal u književnosti ili na filmu? Da li autor, prema tvom mišljenju, ima predrasude prema seljacima?

II-8. Neizvjesnost civilnog života tokom rata u Albaniji

„Ovaj čovjek kaže da su juče došli Nijemci. Uzeli su ćebad, hranu, pet pilića i dvije koze. Istjerali su ljude iz kuća pod izgovorom da vrše pretres, pa su u kućama podmetnuli požar. Mnogi seljani pobjegli su da se sakriju, rekao je, 'jer su se plašili da bi mogli biti odvedeni u zarobljeništvo.' Gari je preko prevodilaca ispitivao seljane: 'Da li znate, jesu li Nijemci imali ikakav razlog za odmazdu? Jeste li prije toga vidjeli mnogo Nijemaca ili njihovih akcija?' Jedan uzbuđeni seljak bez prestanka je govorio, dok ga Stefa nije blago potapšala po ruci zaustavljajući bujicu njegovih riječi. 'Kaže da ne zna zašto su upali

u njegovo selo, ali čak ako su sve i uzeli, zašto su morali paliti kuće? Sad nemaju gdje živjeti, a zima je blizu.“

Mangerich, str. 136

Ovaj pasus prikazuje život u Albaniji tokom rata i otkriva nesigurnost i neizvjesnost preživljavanja. Riječ je o izvještaju očevidaca, američkih medicinskih sestara koje su se u novembru 1943. slučajno avionom spustile u Albaniju i poslije dvomjesečnog putovanja stigle do savezničkih linija.

Da li bi rekao da je u tvojoj zemlji život za vrijeme rata bio teži na selu nego u gradu? Objasni svoj stav. Šta su, prema tvome mišljenju, 'obični ljudi' osjećali u takvim situacijama – strah, gnjev, ili nešto treće?

II-9. Građani Beograda gaje povrće (tekst objavljen u beogradskim novinama septembra 1942.)

„'Varoški zemljoradnici', oni koji su od neplodnih dvorišta, pustih gradilišta i raznih dečijih igrališta načinili sebi bašte, uveliko beru plodove svog truda. Dok drugi danas čekaju na pijacama, novi baštovani ponosno se šepure po svežem zelenilu, grickaju po ceo dan paradajz i čeprkaju po novim lejama. Kroz lep napor oni su pokazali šta može da se uradi sa malo dobre volje i strpljenja. Ovih dana Beogradska opština uputila je na teren i naročite komisije, koje se blagovremeno interesuju šta je sve zasejano po baštama. Stručnjaci dele i praktične savete, koji mogu da koriste za iduću sezonu uz bogato iskustvo stečeno u dosadašnjem radu. Objavljen je i apel da svaki obrađivač odvaja i čuva seme povrća za novu setvu na svome terenu. Po simpatičnim bašticama, u dekoru varoških palača, nekoliko koraka od asfalta, vidi se život koji smo navikli da vidimo samo kad smo negde na selu, daleko od gradske buke...“

„Novo vreme“, 25. septembar 1942.

🔑 Teška situacija u snabdijevanju stanovništva Srbije adekvatnom hranom, posebno u velikim gradovima, preovlađivala je tokom svih ratnih godina. Zbog borbi između okupacionih snaga i pobunjenika, zbog novih granica, oštećenih komunikacija i zabrane slobodnog prometa robe i ljudi, gradovi su bili odsječeni od poljoprivredne unutrašnjosti. Tržišni prehrambeni proizvodi (hljeb, meso, mast) bili su strogo racionalizirani i u vrlo malim količinama prodavani su u zamjenu za kupone za snabdijevanje ili potrošačke karte. Ipak, osnovni proizvodi mogli su se kupiti na „crnoj berzi“, po mnogo višoj cijeni od uobičajene. Kako bi se gradskom stanovništvu pomoglo da preživi nestašice, podsticano je gajenje povrća na svim upotrebljivim površinama.

? Postoji li sličan primjer u tvojoj zemlji?

► **Sl. 16. Žrtve gladi u Grčkoj za vrijeme tragične zime 1941./42.**

Atina, Nacionalni historijski muzej (Historia, tom 16, str. 59.)

🔑 Gotovo potpuna nestašica hrane, posebno u Atini i drugim velikim gradovima, dovela je do toga da ogromna većina stanovništva bude dramatično neuhranjena i da svakog dana mnoštvo ljudi umre od gladi.

36 Tipično jevrejsko ime u Turskoj.

37 Tipično ermensko ime u Turskoj.

38 Tipično grčko ime u Turskoj.

39 Tipično tursko ime.

II-10. Faik Okte o turskom porezu na prihod

„Na Izmenovu sugestiju, poreski obveznici klasificirani su u dvije odvojene liste, listu M za muslimane, i listu G za nemuslimanske manjine (*Gayrimuslim*). Kasnije su dodate još dvije kategorije, E za strance (*ecnebi*) i D za *Donme*, pripadnike sabatajske sekte jevrejskih konvertita u islam. [...] Porezi su morali biti plaćeni u gotovom novcu u roku od dvije sedmice. Dozvoljeno je bilo prekoračenje od dodatnih petnaest dana, ali s penalima koji su prvobitnu sumu uvećavali za jedan i dva procenta, zavisno od slučaja. Ako porez ni poslije trideset dana ne bi bio plaćen, konfiscirana je cjelokupna imovina poreskog obveznika i njegovoga prvoga srodnika, a on sam bio bi slat u logor za prinudni rad. Nikakav prigovor na visinu poreza nije bio moguć. Imovina onih koji nisu mogli da plate prodavana je na javnoj rasprodaji.“

Okte, str. 19., 25.

II-11. Ova priča raširila se među ljudima za vrijeme prikupljanja poreza na imovinu. Veoma je zanimljiva jer otkriva 'konkurenciju među manjinama' kao svojstvo ovoga oporezivanja

„Pošto su izdate liste poreza na imovinu, Solomon ode u kafe i počeo da se raspituje: Mišone,³⁶ koliko si ti dao? Deset hiljada pet stotina i pedeset lira i dvadeset kurusa. Lijep novac... lijep novac... Kirkore,³⁷ koliko si ti platio? Dvadeset hiljada pet stotina i petnaest lira i trideset kurusa.

Jani,³⁸ koliko si ti dao? Dvadeset devet hiljada sedam stotina i petnaest lira i četrdeset kurusa.

Lijep novac... lijep novac... Ahmet Bej,³⁹ koliko si ti dao? Pedeset lira i deset kurusa. Solomon podiže ruke prema nebu i reče: O, veliki Ataturče, kako si samo lijepo rekao: 'Sretan je čovjek koji se može nazvati Turčinom.'“

Aktar, str. 185

🔑 Iako je bila neutralna, Turska se ipak borila s problemima sličnim onima koje su poznavale zemlje koje su bile u ratu. Turske vlasti suočavale su se s ozbiljnim finansijskim teškoćama izazvanim teškim ekonomskim uvjetima, neobuzdanom inflacijom, oskudicom u hrani i drugim potrepštinama. Zato je vlada u posljednjim mjesecima 1942. uvela niz drastičnih povećanja poreza. Najgori među njima, Varlik Vergisi, ili porez na imovinu, odnosio se na one koji su imali

imovinu i za koje se vjerovalo da, zahvaljujući ratnim prilikama, ostvaruju velike profite. Ovaj porez reguliran je tako da najteže pogodi lako pristupačnu imovinu gradskih trgovaca, među kojima mnogi nisu bili muslimani, i koji su, činilo se, jedini imali spremnu gotovinu koju su mogli isporučiti za hitne nacionalne potrebe. Faik Okte, koji je bio odgovoran za administriranje poreza, napisao je 1949. knjigu o tome, pod naslovom „Tragedija turskog poreza na imovinu“.

Opća pitanja za potpoglavlje IIa

Kakvi su bili životni uvjeti u zemljama u ratu? Kakve su bile reakcije ljudi na te uvjete? Da li su svi podjednako podnosili posljedice rata? Ako nisu, ko je patio najviše?

IIb. Civili

II-12. Prijetnja njemačkih vlasti Beograđanima

Stanovništvu Beograda

Od strane nemačke oružane sile sve češće su žalbe da civilno stanovništvo u odnosu s nemačkim oficirima i vojnicima ne pokazuje njima dužnu pažnju i poštovanje. Naročito se sve više primećuje da jedan veliki deo stanovništva u pešačkom saobraćaju ne pokazuje nimalo sklonosti da se ukloni, nego često na drzak način preprečuje put. Krajskomandantura upozorava stanovništvo da će se ubuduće protiv istupa ove vrste postupiti sa svom strogošću.

Beograd, maja 1941. g.
Krajskomandantura

Božović, str. 129.

? Šta je razljutilo njemačke vlasti u Beogradu? Komentiraj njihovu prijetnju.

► Sl. 17. Njemački propagandni plakat

Nikolić, str. 2

Njemački neprijatelji (komunisti, Britanci i Jevreji) „zaveli su“ lažnim obećanjima srpskog seljaka i naveli ga da napada njemačkog vojnika s leđa. Ogroman njemački vojnik rastjeruje uljeze svojom pojavom, oprašta „zavedenom“ srpskom seljaku i uzima ga u zaštitu.

II-13. Dolaskom rata, civilna industrija je militarizirana i rad se morao obavljati pod specifičnim, restriktivnim uvjetima. Rad u Rumuniji u vrijeme rata:

Dekret o radnom režimu za vrijeme rata (2. oktobar 1941.)

Član 2. Suspenduju se svi godišnji odmori, odobreni članom 49 i 89 zakona o radnim ugovorima od 5. aprila 1929., sa svim daljim modifikacijama (...)

Član 4. U svim industrijskim preduzećima u kojima se radi kontinuirano (u tri sukcesivne smjene) radno vrijeme bit će 8 sati dnevno ili 56 sati sedmično; u svim drugim industrijskim preduzećima, normalno radno vrijeme bit će 10 sati dnevno ili 60 sati sedmično.

Vojni komandanti u militariziranim preduzećima, vojni upravljači i direktori vojnih preduzeća, u saglasnosti s inspektorima rada, a u onome što se smatra nemilitariziranim preduzećima inspektori rada mogu da odobre najduže na tri mjeseca da gore spomenuto trajanje radnog dana iznosi maksimalno do 12 sati dnevno ili 72 sata sedmično. Oni također mogu odobriti rad nedjeljom i zakonom određenim praznicima, ako potrebe proizvodnje nalažu takav režim. [...]

Član 31. Sljedeća djela smatraju se zločinom sabotaze i bit će kažnjena sa 5 do 20 godina zatvora:

a) Svaka – individualna ili kolektivna - obustava rada do koje je došlo bez prethodne saglasnosti vojnih komandanata militariziranog preduzeća [...] ili direktora vojnog establišmenta, a u onome što se smatra drukčijim preduzećima, bez prethodne saglasnosti inspektora rada [...];

b) uništavanje, kvarenje, podrivanje, falsificiranje, manjkava proizvodnja ili namjerne greške, manipuliranje ili rukovanje na pogrešan način ili bez kvalifikacija: mašinama, instalacijama, instrumentima za rad, materijalima, robom i proizvodima, djelomično ili parcijalno, bilo od strane zaposlenih ili od strane direktora.

Murgescu (coord.), str. 343.

Kako su te mjere uticale na svakodnevni život radnika za vrijeme rata? Da li ovi propisi dopuštaju ikakvo odstupanje od dekreta? Recimo, da li je moguće da osoba koja je napravila grešku na poslu bude optužena za sabotazu?

II-14. Izvještaj tajne policije lideru države Rumunije o stanju duha među stanovništvom i o nezadovoljstvu uvjetima života tokom rata. Stanje duha u mjesecu maju 1943. u izvještaju Tajne policije

REGIONALNI POLICIJSKI INSPEKTORAT PLOEȘTI

(...) Funkcioneri i njihove porodice jadno su obučeni, moraju ići na posao u staroj odjeći, koja im ponekad više ne odgovara ili nije u skladu sa njihovom pozicijom javnih funkcionera.

Također, mnogi od njih žive u kućama (ili namještenim sobama) u kojima vladaju ne higijenski uvjeti, što smanjuje njihovu radnu sposobnost i ugrožava njihovo zdravlje. Njihov moral također je veoma nizak, jer stvari sve više poskupljuju i oni su zabrinuti, pošto ne znaju kako osigurati potrepštine koje su njima i njihovim porodicama neophodne za preživljavanje.

Isto stanje duha vlada i među radnicima u fabrikama i među funkcionerima i radnicima kod C.F.R.⁴⁰ Ni funkcioneri ni radnici ne ispoljavaju svoje nezadovoljstvo javno, neki od njih zato što se boje da bi se mogli izložiti nevoljama, a drugi zato što razumiju teškoće kroz koje država danas prolazi. O ovim stvarima, o teškoj situaciji u kojoj žive, oni razgovaraju međusobno, nadajući se da će vlada uskoro preduzeti mjere da popravi tu situaciju.

QUAESTOR,
I. Ciurea

Mărturii documentare, u: „Revista Arhivelor“, 2/1969., str. 20-21.

Kakav je stav državnih službenika u odnosu na njihov svakodnevni život? Da li se njihovo nezadovoljstvo izražava javno? Zašto? Zašto se vlasti zanimaju za stanje duha državnih službenika?

► **Sl. 18. Vježbe civilne odbrane na Bajazitovom trgu u Istanbulu**

Cumhuriyet Ansiklopedisi, tom 2 (1941.-1960.)

II-15. Vojni izaslanik Nezavisne države Hrvatske u Sofiji izvještava⁴¹ o situaciji u Vardarskoj Makedoniji pod bugarskom vlašću

Prije nekoliko dana moj je prijatelj došao u Sofiju iz Skoplja, gdje je radio kao ovlašten upravnik električnog pogona. Njegovo ime je Albert Šritof. Pitao sam ga o situaciji u Skoplju i bugarskoj Makedoniji uopće i on mi je u nevezanom razgovoru rekao, između ostalog, i ovo:

„Unutrašnja situacija u dijelu Makedonije koji je dat Bugarskoj sasvim je nejasna. Deklarirani Makedonci pokazuju izvjesno nezadovoljstvo novim bugarskim režimom. I na strani Bugara, koji žive u Makedoniji, njih oko 30 odsto, nije oduševljeno bugarskom upravom, jer im ne omogućuje ista prava kao Bugarima u Bugarskoj. Naročito je snažno razočarenje primjetno

kod mlade inteligencije koja je studirala u Beogradu i u staroj Jugoslaviji bila zaposlena u državnoj službi. Ti ljudi nemaju vjere i bez posla su. Ima i onih kojima je bugarska država dala neku službu, ali su kasnije otpušteni i također su nezaposleni. Arnauti⁴² su također veoma nezadovoljni novim gospodarima i čeznu za Jugoslavijom. Na drugoj strani, Arnauti pod talijanskom okupacijom su zadovoljni, jer su im Talijani dali vlast. Turci (muslimani) imaju sličan stav kao i za vrijeme Jugoslavije, ali sada ispoljavaju anglofilska osjećanja. Trgovci Srbi i Jevreji prinuđeni su prodati svoju imovinu u roku od tri mjeseca i likvidirati svoje radnje, a onda će Srbi koji žive u bugarskoj Makedoniji vjerovatno biti uklonjeni odande. Prema nama, Hrvatima, Makedonci pokazuju posebno srdačan odnos.

(...) Sudeći po svemu, izgleda da u bugarskoj Makedoniji postoji jaka težnja ka oslobođenju i stvaranju autonomne Makedonije...

Potporučnik Adam Petrović, vojni izaslanik u Sofiji

Dokumenti za borbata na makedonskiot narod za samosvojnost i nacionalna država, II, str. 308.-309.

Da li je, prema tvome mišljenju, ovaj izvor pouzdan? Objasni svoj stav.

II-16. Situacija 1941. godine prema viđenju Oblasnog komiteta Jugoslavenske komunističke partije za Makedoniju

„Veliki dijelovi Makedonije već imaju bugarsku upravu, već su tamo postavljeni policajci, žandarmi, seoski načelnici, sekretari, računovođe, notari, poreski službenici, i reklo bi se da su svi iz Bugarske. Makedoncima se ne nude službenička mjesta. Oni čak nemaju pravo biti ni seoski načelnici. Svaki pošten Makedonac s pravom se pita: 'Kakva je to sloboda kad Šumadinca (Srbina) zamjenjuje Bugar, dok su Makedonci stavljeni u izolaciju?' Makedonska inteligencija u najboljem slučaju dobija službu u bugarskim selima, ali nikada u Makedoniji. Argumenti su isti kao oni kojima su se nekada služili Srbi – 'ne znate zvanični jezik ove države!'“

Terzioski, 309.

41 Riječ je o izvještaju upućenom Ministarstvu hrvatske obrane (domobranstvo) od 21. oktobra 1941.

42 Albanci.

 Kako se situacija u Makedoniji izmijenila tokom 1941. u pogledu administrativnih poslova (ako se uopće izmijenila)? Kakvo su objašnjenje vlasti davale za to?

II-17. Emil Satolo o svojoj ljubavi prema djevojci iz susjedstva

„Ispred kuće gdje smo stanovali (u Novoj Gradišci, gde je *Sattolo* išao u školu), prolazila je jedna djevojka svijetle kose. Išla je u osmi razred. Uvijek smo je nastojali vidjeti kad prođe, osobito ja. Sretali smo je i u parku. Bio sam zadovoljan samo da ju pogledam. Jednu večer, u decembru, ona priđe meni i kaže.

– Kolega, ako ideš kući, išla bih s tobom.

Ostao sam zapanjen od veselja. (...) Razgovarali smo o svemu, ali najviše o grozotama rata. Kad smo došli pred njenu kuću (...) Nevenka (tako se djevojka zvala) brzo kaže:

– Dođi sutra oko šest kod mene, a sada moram ići. I pruži mi ruku. Ja sam je s veseljem prihvatio. Osjetih mekoću, nježnost, kao i hladnoću njene ruke, a ugodan osjećaj mi prostruji tijelom. Jedva sam čekao sutrašnju večer. Došao sam. Pokucao na vrata, a ona je odmah otvorila.

– Zdravo kolega, kako si?

– Dobar večer, Nevenka. Nisam li prerano došao? (...) Stidljivo i pomalo nespretno uđem u sobu iz hodnika. Stol je bio uz prozor. Ponudi mi stolicu. Sjednem. Onda me ponudi likerom. Kucnuli smo čašama i nazdravili. Živio kolega! (...) Tražio sam razlog zbog kojeg me pozvala. Malo smo pričali o školi, profesorima i ratu. (...)

– Znaš kolega napredna ideja pobjeđuje i još malo, pa će biti ovdje.

IIc. Život vojnika

II-18. Odisej Elitis, dobitnik Nobelove nagrade za književnost (1979.), opisuje uobičajeno iskustvo grčkoga vojnika na albanskom frontu

„Sada smo znali da smo u blizini mjesta gdje ne postoje radni dani i praznici, bolesni ljudi i zdravi ljudi, siromašni i bogati. Jer je huka ispred nas i bura iza

– Kako ti to misliš?

– Pa Rusi su naša napredna ideja.

Sad mi je postalo jasno da ona želi mene uključiti u napredne, a ja sam želio nju. Nisam želio nikakvu ideju. (...) Želio sam govoriti o osjećajima, ali nju je zanimala samo politika.

Dogovorili smo se ponovo za sastanak. Mislio sam da je ona ipak zainteresirana za mene. Kako je trebalo proći par dana do slijedećeg sastanka pripremao sam se za to kako ću Nevenku odvratiti od politike. Pokušat ću joj objasniti političku situaciju, mislio sam. Govorit ću joj o namjeri da imam obitelj s puno djece. Mislio sam da kao žena o tome želi slušati.“

(Nije mu uspjelo.)

Emil Sattolo, str. 93.-94.

Za vrijeme rata, Emil Satolo bio je učenik srednje škole. Živio je u selu Puska, a u školu išao u Novoj Gradiški (Hrvatska). Satolo je odobravao osnivanje NDH i ustaški pokret, mada je kritikovao njegove zločinačke aspekte. U svakom slučaju, bio je protivnik partizana i komunista. U svojim memoarima piše, između ostalog, o svojoj ljubavi prema djevojci iz susjedstva.

Usporedi udvaranje u vrijeme rata i danas. Zašto je došlo do nesporazuma između djevojke i mladića? Jesu li mladićevi ciljevi i ideje bliski tvojima? A djevojčini? Koju je ideologiju ona podržavala i na čijoj je strani bila u ratu? Šta je podrazumijevala pod terminom „napredna ideja“? Zašto su Rusi smatrani predstavnicima „napredne ideje“?

planina stalno rasla, tako da smo na kraju mogli jasno razaznavati sporu i tešku topovsku kanonadu, suhe i brze mitraljeze.

I zato što smo sve češće nailazili na sporu kolonu ranjenih, koja je išla u drugom smjeru. Ljekari s trakama crvenog križa na nadlakticama spuštali bi nosila i pljunuli u ruke, dok im se u očima vidjelo da bi sve dali za cigaretu. Kad bi čuli kuda idemo, zatresli bi glavom

i počinjali pričati svoje priče o krvi i užasu. Ali, jedini glasovi koje smo mi slušali bili su oni drugi glasovi, koji su se dizali iz tmine, još oprljeni vatrom i sumporom iz dubina. 'Oi, oi, mana mou', 'Oi, oi, mana mou'. A ponekad, rjeđe, zvuk prigušenog disanja, kao hrkanje; oni koji su znali govorili su da je to čegrtaljka smrti. Ponekad su sa sobom vukli zarobljenike uhvaćene prije nekoliko sati u iznenadnim racijama naših patrola. Njihov dah zaudarao je na vino. Džepovi su im bili puni šećerlema i čokolada. A mi nismo imali ništa, iza nas su srušeni mostovi i nekoliko naših magaraca koji su nemoćno stajali u snijegu i skliskom blatu."

Elytis, str. 21.

Sl. 19. Litografija koja predstavlja drevnog ratnika iz bitke kod Maratona, borca iz grčkog rata za nezavisnost 1821. i 'evzonea' (modernog grčkog borca)

IEEE, To epos tou '40. Laiki Eikonografia, 167

II-19. Ivan Šibl, učesnik partizanskog pokreta u Hrvatskoj od početka, opisao je svoje iskustvo u svojim ratnim memoarima. Sljedeći tekst je opis prvih Šiblovih dana pošto je „otišao u šumu“ (popularan izraz za odlazak u partizane)

„Već sam napola partizan. Nemam doduše pušku, ali imam svrab i sav sam namazan žutom, smrdljivom mašču. (...) Osim toga, u mojem donjem rublju nađe se i gdjejoja uš ili, kako se po vojnički kaže, vaška – ta svim vojnicima svijeta najprivrženija domaća životinja. (...) O buhama i stijenicama ne vrijedi govoriti. To su zapravo sasvim pristojni kukci, koji se na tijelu izdovolje noću, a u rublje i odijelo uopće se ne zavlače.“

Šibl 2, str. 13.

Na koji način Šibl opisuje neudobnosti partizanskog života?

II-20. U svojim ratnim memoarima partizanski veterani često su poklanjali posebnu pažnju visokoj zastupljenosti žena u partizanskim odredima. U svojim memoarima, u poglavlju s podnaslovom „Žene ratnici“, Šibl piše:

„U četama naše brigade ima mnogo partizanki. To su većinom seljačke djevojke, Slavonke, Kozarčanke, sve još vrlo mlade. Pješače u našoj koloni, bore se na položaju, jurišaju na utvrđena uporišta neprijatelja; zajedno s ostalim borcima prve bojne linije podnose sve napore partizanskog života. (...) Sestre Milija i Danica Zlokapa su puškomitraljeskinje. Tek su nedavno došle u našu brigadu, no već su stari borci. Hrabru čovjeku je potrebno samo jedno ratno krštenje. Miliji je šesnaest, Danici osamnaest godina. (...) Na smjenu nose puškomitraljez i ranac municije i ne dopuštaju da im itko pomogne. (...)

U napadu na Sirač poginula je jedna od najhrabrijih djevojaka naše brigade i cijele Slavonije, Persa Bosanac. (...) Bila je tanka, vitka osamnaestogodišnja djevojka. Govorili su za nju: 'Persa se ne zna bojati'... U borbi na Javorovici, za vrijeme ožujске ofenzive, poslije cijelog dana jurišanja upala je među prvima u neprijateljske postave i tukla se s Nijemcima prsa o prsa sve dok nisu uništeni. (...) Pala je pod siračkom školom, u jednom od mnogih juriša na taj utvrđeni objekt. Persa je morala poginuti. Izlagala se mnogo, nije se znala bojati! (...) Na Javorovici je pokraj nje jurišala i Katica Hacman, Bilogorka. Bile su najbolje drugarice i uvijek su se držale jedna uz drugu. U posljednjem jurišu Katicu je zahvatio neprijateljski rafal i smrtno je ranio. (...)

U ratu i u surovim uvjetima života ljudi mogu lako postati grubi i bezosjećajni. Hoće li se ove djevojke-ratnice prometnuti u muškarace? Možda će ih ratne strahote u kojima su prisiljene sudjelovati lišiti divnih svojstava koja ženu čine ženom i kakva želimo osjetiti kod žena koje volimo!“

Šibl 2, str. 308.-311.

? Zašto je, prema tvome mišljenju, partizanima bilo važno da istaknu aktivnu ulogu žena? Zašto isto to nije bilo važno ustašama? Jesu li, prema tvome mišljenju, žene partizanke zaista bile jednake s muškarcima? (Šibl je naveo samo nekoliko istaknutih primjera.) Objasni značenje Šiblovoga završnog iskaza o ženama u ratu. Kako je on gledao na ulogu žena u ratu?

II-21. Žene u selima Grevene (Grčka) zahtijevaju više poštovanja i veće učešće u javnim poslovima pošto su sudjelovale u pokretu otpora

– Nastavnik: „Vidjeli biste žene bez vlastitog identiteta, kao lutke muškaraca, i onda bi one rekle: ‘E pa, ja sama jesam nešto, postoji nešto što umijem da uradim’; počele su da misle da možda zaslužuju više nego samo da kuhaju, peru i primaju naredbe. To je bilo prvo veliko buđenje ruralnih žena i ostavilo je na njih veliki utisak.“

– Seljanka I: „Sviđalo nam se to i privlačilo nas je, zato smo odlazile [na sastanke]. Prosto smo htjele da malo iziđemo iz tog kruga neprestanog primanja naredbi. Jer takvi su muškarci bili onda

– diktatura [sic], kako kažu...“

– Seljanka II: „Htjele smo prosto malo slobode kao žene, pravo da govorimo, da ne budemo podređene muškarcima... da samo radimo i dobijamo batine. Htjele smo malo slobode za nas same. Ovdje smo otišle u planine, nosile smo municiju na leđima, pravile kutije za puškomitraljeze, radile danonočno – postajale smo čak ljubavnice, iako smo bile supruge. A sve što smo željele bilo je da i mi doživimo nešto dobro. Malo slobode, a ne robovanje, kako vi to kažete – da možemo da otvorimo usta.“

Van Bouschoten, str. 101.-102.

? Kakve su motive žene imale kad su se priključivale pokretima otpora? Šta je tvoje mišljenje o njihovim motivima?

II-22. Ovu pjesmu komponovao je nepoznati autor za vrijeme Drugoga svjetskog rata; vjeruje se da je to makedonska narodna pjesma

MLADA PARTIZANKA

Mnogo sam radosna i sretna
što sam postala mlada partizanka
što sam postala mlada partizanka
Na planini Pelister.
Zbogom i oprosti mi, zemljo moja,
Ja idem u bitku, u bitku, u bitku
(...)

Tamo smo se zakleli
Da ćemo se boriti s fašistima
Da bismo stekli svoju slobodu
Za našu Makedoniju
Zbogom i oprosti mi.

Жените од Македонија во
Народноослободителната војна, str. 56.

? Objasni razloge za komponiranje ovakvih pjesama. Ima li u njima momenata propagande?

► Sl. 20. Heroine iz 1940.

IEEE, To epos tou '40. Laiki Eikonografia, str. 55.

🔑 Ova litografija predstavlja žene Epira za vrijeme grčko-italijanskog rata kako na leđima nose kutije s municijom kroz planinu Pindos na grčko-albanskoj granici.

► **Sl. 21. Partizanske novine: Džepne novine čete za vezu, Zadar (Hrvatska), 1944.**

Hrvatski historijski muzej

? Šta pokazuje ova karikatura? Kako su partizani gledali na svoj status u odnosu na druge antifašističke snage (koje su predstavljene zastavama)? Šta ti misliš, jesu li Velika Britanija, SAD i Sovjetski savez gledali na partizane kao na ravnopravne partnere?

II-23. Izdržljivost partizana za vrijeme kontinuiranih bitaka protiv Nijemaca i njihovih kolaboranata u Jugoslaviji

Svjedočenje Živka Rodića

„Gledao sam neprijateljske tenkove koji neće da pucaju na naše borce, nego hoće da ih gaze. To je

ravnica pa je tenkovima olakšano manevriranje, a našim borcima otežano povlačenje. Jedan od naših boraca bježao je ispred tenka i zaklanjao se oko plasta sijena da bi ga najposlije tenk zgazio prelazeći preko sijena. (...) Čitava brigada je nosila ranjenike na nosilima.(...)“

Obično smo noću napadali neprijatelja, a danju bi on napadao nas. Umor je bio toliki da se više nije moglo, pa se pomišljalo da bi najbolje bilo poginuti, jer je ponestalo snage. Nije u pitanju hrana, jer je bilo hrane, nije u pitanju ni hrabrost, jer više nije bilo straha, ali je umor teži od svega. Tada je komandir čete Petar Marin, krasan momak, hrabar i odvažan, poginuo isključivo zbog umora. Prosto je stojeći zaspao i tako je pogođen.“

Kozara u Narodnooslobodilačkom ratu
(ur. Žarko Zgonjanin i dr.), tom 1, str. 687.

? Pokušaj se staviti u položaj tih partizana. Možeš li i zamisliti da padaš u san stojeći?

II-24. Denčo Znepolski, čuveni bugarski gerilski komandant, o odnosima između žena i muškaraca u grupi i o neobičnim opskrbama koje su primili od Engleza

„I mi u gerilskom odredu Tran, kao i Srbi, bili smo vrlo strogi u pitanjima morala. Intimni odnosi nisu bili dozvoljeni, i u jedinici smo stvorili kult mladih žena, i čuvali smo ih od svakog nasilja. Ali, Srbi su bili još veći nekonformisti u revolucionarnoj situaciji, u kojoj su se nalazili. Prosto nije moglo biti drukčije!... Mnogo kasnije, kad su Englezi, u skladu sa odlukama konferencije Velike trojice u Teheranu, počeli da padobranima bacaju oružje i municiju za gerilce Trana i sve vrste potrepština za vlastitu vojnu misiju, bacili su nam i karte i kondome. I Srbi su dobili istu isporuku. U prvi mah, njihov bijes bio je neopisiv i ubrzo su došli kod mene i Vlade Tričkova (u to vrijeme ja sam već bio komandant gerilskog odreda Tran) psujući i prijeteći da će udariti na Engleze. Kad smo čuli šta je posrijedi, Vlado Tričkov, koji je bio vrlo učen i dobro informiran čovek, nasmijao se s razumijevanjem i sve im objasnio. Rekao je da svaki vojnik u engleskoj armiji od Prvoga svjetskog rata obavezno dobija to zaštitno sredstvo, kao što dobija

odjeću, cipele itd., i da smo mi u prvoj pošiljci dobili lične medicinske pakete, kondome i karte. Dodao je da smo razdijelili medicinske pakete i da smo ostavili na stranu ono što smo smatrali nepotrebnim, i to je sve. Uspio ih je smiriti, ali je Barko otišao u englesku misiju, bacio im paketiće i rekao sarkastično: 'Hvala, ali ovo nam nije potrebno! Mi smo vojnici!'"

Znepolski, str. 112.-113.

 Kakvi su bili odnosi između bugarske i srpske gerile? Kako jedni i drugi reagiraju na čudne pošiljke Engleza? Komentiraj Barkovu reakciju.

II-25. Oficir Viktor Budesku, učesnik događaja, o borbama na okuci Dona – Staljingrad.

„Ujutro 11. decembra Rusi su otpočeli kontraofanzivu na čitavom frontu. Slijedili su dani i noći kad vojnici nisu dobijali ni hljeb ni vodu zbog užasne neprijateljske paljbe iz topova i bacača. Danima su njihove ruke stezale puške sijući smrt u redovima neprijateljâ čija su mrtva tijela hrpimice prekrivala polja ispred njihovih položaja. Deset dana i deset noći vladala je neprestana napetost. Vodila se bjesomučna borba. Ukazivali su se znaci pobjede. Izgledalo je da će prestati brige komandanata i vojnika, koji su osmatrali sa svojih položaja ne bi li nekako zaustavili razobručenu pomamu ruske bujice. Ali, nije bilo tako. S novim i svježim snagama, dovedenim iz pozadine fronta, Rusi su ponovo napali, čak sa još većom pomamom. Zbog velikih gubitaka naš front više nije pružao otpor. Napustili smo položaj koji smo osvojili uz toliko mnogo žrtava i od tog trenutka počeo je užas našeg povlačenja u donsku stepu. Ali riječ stepa isuviše malo govori onome ko nikada nije prošao kroz nju u zimu i u ratnim uvjetima. Najprije, tu je mraz, mraz koji grize, a uz njega vjetar, koji strahovito bijesno puše. Nad tom pustarom često je ležala gusta i teška magla, koja kao da se spustila da zauvijek baci zemlju u ponor. A iznad svega, ta potpuna, apsolutna tišina pojačana mrzлом tišinom svega okolo, transformira stepu u okoliš suprotan životu, neprijateljski i nehuman.“

„Magazin historic“, oktobar 2002, str. 93.

 Bitke na okuci Dona – Staljingrad bile su među najstrašnijima za rumunske vojnike u Drugome svjetskom ratu, jer su se morali nositi kako s neprijateljem, tako i s ekstremnim klimatskim uvjetima.

 Kakav je stav vojnika na liniji fronta prema ratu? Da li oni razmišljaju o slavi i heroizmu? Jesu li sretni što se bore?

II-26. Neagu Đuvara (Neagu Djuvara), historičar i diplomata s karijerom, sjeća se (juna 2002.) perioda kad je sudjelovao u borbama na Istočnom frontu

„Kad sam se vratio na front, poslije oko deset dana provedenih u stacionaru za oporavak, desilo se da je Odesa pala, pa sam ja tako izbjegao najgori trenutak; jer tu su oni tako strašno poklani. Moj nekadašnji kolega iz Vojne akademije, koji je bio pukovnikov ađutant, rekao mi je da je vidio da je na pukovnikovoj listi, nekoliko dana prije pada Odesa, u našem puku, koji je prvobitno bio sastavljen od 1800 ljudi, a kasnije je primljeno još 1200 regruta, još bilo validno 92. Eto šta je značilo da je Antonescu zauzeo Odesu. To je ono što govorim na televiziji kad god imam priliku, jer je borba tamo bila potpuno apsurdna – Nijemci su nam rekli: 'Okružite Odesu' kako ruska vojska ne bi bila u stanju da se izvuče odande, ali nisu insistirali. Rumunski Glavni štab i Antonescu htjeli su zauzeti Odesu (izgleda da ta ideja nije bila baš Antonescuova, ali on je prihvatio), kako bismo im pokazali ko smo, koliko smo veliki; ali mi nismo imali sredstava da zauzmemo veliki grad. Moguće je poraziti ga do krajnjih granica... Kad smo preuzeli Odesu – to je bilo zato što su se Rusi povukli. Jednog lijepog jutra, mada su u okolini svakodnevno umirale hiljade ljudi, ušli su bez ikakvog otpora, jer u gradu niko nije ostao – svi koji su branili Odesu već su se nanovo ukrcali. Bila je to jedna od prvih Antonescuovih grešaka, ali mi, uglavnom mladići – reći ću vam iskreno – kad smo kretali u rat, pošli smo puni entuzijazma, s mišlju da izbrišemo sramotu posljednje godine kad smo bez ijednog

ispaljenog pucnja dali Besarabiju i Bukovinu, a onda i Transilvaniju, pa i Kvadrileter.“

Neagu Djuvara, Despre cucerirea Odessei,
<http://www.memoria.ro/index.php?option=articles/artid=381>

? Da li ovaj tekst odražava heroizam? Šta je bila cijena kojom je rumunska vojska platila svoju ambiciju da osvoji Odesu? Postoji li promjena perspektive u naratorovom stavu (između perioda rata i današnjice)? Usporedi perspektivu mladog čovjeka čije je srce ispunjeno heroizmom i, nasuprot tome, perspektivu zrelijeg čovjeka, koji analizira relativnu političku dobit, ali i ljudske gubitke.

► Sl. 22. Oni koji su pjevali ratu

Epopeja e Luftës Antifashiste
 Nacionalçlirimtare e Popullit Sqiptar, 1939-1944.

🔑 Ova slika Andona Lakurićija (AndonLakuriqi) pokazuje pojedince različite starosti, koji su pripadali partizanskim jedinicama u ratu.

? Usporedi sliku sa tekstem III-2.

II-27. Teškoće boraca da se prilagode civilnom životu

Svjedočenje Dragomira Radišića

„Praktično, 1. bataljon 11. krajiške kozarske brigade završava svoj ratni put kod Zidanog Mosta.⁴³ Tu smo zaustavljeni i vraćeni u Brestanicu. Bio je 12. maj 1945. Zadržali smo se dan-dva, a zatim krenuli u Sv. Nedjelju kod Zagreba, gdje smo ostali 15., 16. i 17. maja 1945. i proslavili dan konačnog oslobođenja naše zemlje. Rat je završen. Nastalo je pravo slobodarsko raspoloženje, ali rekao bih za kratko vrijeme. Počela se uvlačiti tuga. Nema više pokreta, nema borbe i ratnici su počeli prosto da boluju zato što nema borbi, što se ne tuku i što nemaju pokreta, akcije i borbe. Jer, činilo nam se da je najveća radost biti sa borcima, ići u borbu, a mi smo se sada našli u oslobođenom Šibeniku,⁴⁴ gdje je tekao sasvim drugi mirnodopski život na koji nismo navikli, odnosno zaboravili smo takav način života.“

Kozara u Narodnooslobodilačkom ratu
 (ur. Žarko Zgonjanin i dr.), tom 6, str. 399.

? Zašto vojnik kaže da se „pojavi tuga“? Da li misliš da su se svi vojnici isto osjećali? Da li znaš šta je PTSS (posttraumatski stresni sindrom)? Da li bi se složio da ovaj izvor otkriva i elemente fanatizma koji je uobičajeni rezultat rata? Objasni svoj stav.

► Sl. 23. Kolaž novina jugoslavenskih makedonskih vojnih jedinica iz 1944.

43 U Sloveniji

44 Grad u Hrvatskoj, na Jadranskom moru.

II-28. Strašna zabuna Zdravka Lazarića

„...Prešao sam u Osijek i tamo dočekaao pad grada u partizanske ruke početkom mjeseca travnja 1945. Malo zatim pozvan sam na vojničku komisiju za regrutaciju i primljen u vojsku. Moj drug Ivan Kosovel, došavši pred komisiju, od straha se zaboravio i podigavši ruku pozdravio sa 'Spremni' (ustaški pozdrav). Radi toga je proglašen 'umno nesposobnim' te malo kasnije zatvoren u Brodu, gdje je odležao 6-7 mjeseci. Uprkos tome slijedeće je godine primljen u oficirsku školu u Osijeku i promaknut u rezervnog poručnika.“

Prcela-Živić, str. 329.

 Partizanske jedinice bile su sastavljene isključivo od dobrovoljaca. Partizanska vojska je tek pred kraj rata otpočela s mobilizacijom. Mnogi mladi ljudi prisiljavani su pridružiti se partizanima. Jedan od njih bio je Zdravko Lazarić.

 Zašto se Lazarićev prijatelj toliko zbunio? Kako je on (makar podsvjesno) doživio promjenu vlasti? Kako ljudi inače reagiraju na (nasilnu) promjenu vlasti?

IId. Kultura i obrazovanje

II-29. Preporuke Školskog inspektorata bitoljskog okruga za učitelje

„1) Da se razvija bugarsko nacionalno osjećanje među učenicima i cjelokupnim stanovništvom, ili da se postigne nacionalno i državno jedinstvo tako što će se naglašavati prošlost i kultura bugarskoga naroda.

2) Stanovništvu, a posebno đacima treba objasniti da zbog dugotrajnog ropstva njihovo bugarsko nacionalno osjećanje i svijest o pripadanju bugarskoj naciji i državi nisu konsolidirani. Treba im naglasiti da su nacija i država neodvojive i da se za državu moraju dati žrtve, baš kao što su ranije davane za bugarsku naciju.

3) Treba objasniti da je u prošlosti u Makedoniji uništena svekolika kultura koja je mogla da ujedini bugarski narod. Bugarske knjige, škola, crkva, udruženja, spomenici, narodne svečanosti, posebno bugarska narodna pjesma, tradicija, mitovi, sve su to turske vlasti progonile. Zbog toga je kod dijelova stanovništva u Makedoniji došlo do gubljenja bugarskog osjećanja.

4) Naglasiti da je zbog takvih uvjeta izgubljeno svako znanje o prošlosti bugarskog naroda u Makedoniji, dok je u isto vrijeme slobodni dio bugarskog naroda postigao velike uspjehe u samoj Bugarskoj.

5) U nastavi treba pokloniti pažnju reakciji koja se protivi nacionalnom odgoju, a stoji u vezi sa nekim kriminalnim pojavama koje se javljaju u redovima neprijateljâ Bugarske. Treba objasniti razvoj vojne situacije na frontu i hraniti vjeru u uspješan završetak rata.“

Terzioski, str. 78

 Kao što je bugarska vlast podijelila jugoslavensku Makedoniju na dvije administrativne jedinice nazvane prema dva velika grada – Skoplju i Bitolju, tako je i obrazovni sistem obuhvatao bitoljski i skopski obrazovni okrug. Ovaj izvor pokazuje šta je Školski inspektorat bitoljskog okruga preporučio učiteljima kao glavne ciljeve koje treba ispuniti (tu, naravno, nije bilo velikih razlika u odnosu na druge obrazovne okruge).

 Kakve su preporuke date učiteljima u jugoslavenskoj Makedoniji? Znaš li šta se dogodilo sa osmanskim Makedonijom poslije balkanskih ratova i Prvoga svjetskog rata?

► **Sl. 24. „Partizanska škola“**

Epopeja e Luftës Antifashiste
Nacionalçlirimtare e Popullit Sqiptar, 1939.-1944.

🔑 Ova slika od S. Kapoa (S. Capo) nosi naziv Partizanska škola. Zanimljiva je jer ilustruje obrazovnu ulogu partizanskog rata. Oni koji umiju čitati i pisati podučavaju one koji to ne znaju.

II-30. Statut centralnog kulturnog kluba „Kliment Ohridski“ u Makedoniji

- „1) Ujediniti sve snage zainteresirane za konsolidaciju bugarskog nacionalnog bića među makedonskim stanovništvom;
2) stvoriti u narodu duboku svijest o bugarskoj državi i priznavanje bugarske države, cara i otadžbine;
3) raditi na zadatku ujedinjavanja svih Bugara kako bi se stvorila Velika Bugarska u njenim etničkim, historijskim i organskim granicama;
4) raditi na formiranju savršenog identiteta Bugara u Makedoniji i obrazovati omladinu u zdravom nacionalnom duhu; (...)

- 6) voditi računa o brzom inkorporiranju Makedonije u Bugarsku u svakom smislu riječi, s pozitivnim osjećanjima i postepeno;
7) raditi na ujedinjavanju svih klasa u jednu nacionalnu i ekonomsku cjelinu;
8) razviti ljubav prema svemu što je bugarsko: prema bugarskoj nacionalnoj historiji, bugarskom nacionalnom naslijeđu, čuvanju narodnih običaja i nacionalne suštine itd.“

Terzioski, str. 198.-199.

🔑 Poslije aneksije teritorije jugoslavenske Makedonije Bugarskoj, Uprava za nacionalnu propagandu organizovala je u svim većim gradovima mrežu takozvanih 'komiteta za kulturu'. Ta tijela trebalo je da služe kao korak ka formiranju 'narodnih univerziteta', tj. večernjih kurseva za širenje pismenosti, čitaonica itd. Ovi komiteti su vrlo brzo postali regularni element administrativnih jedinica na svim nivoima – u gradovima, općinama, većim okruzima itd. U Skoplju je formiran centralni kulturni klub – „Kliment Ohridski“. Gornji tekst pokazuje kako njegov statut definira ulogu kulturnih klubova u Makedoniji.

II-31. Pošto je proglasila svoju namjeru da stvori novi obrazovni sistem za rumunski narod, Antonescuova vlada preuzela je vodeću ulogu u promoviranju patriotske školske politike u kojoj kult heroja ima značajnu ulogu

Kult heroja u školama

„Da bi škola – na osnovu uzora iz života – bila kuća nacionalnog obrazovanja za djecu i omladinu, svaka školska jedinica mora biti snabdjevena fotografijama nastavnika heroja, uz koje će ići objašnjenje o njihovim ratnim zaslugama i o onome što su učinili za školu. Da bi se ilustrovala vjera i žrtva koju su dali seljani pali na bojnopolju, u svakoj školi sakupljat će se njihove slike i uz svaku fotografiju ići će objašnjenje kakvu su hrabrost oni pokazali u borbi. Također, da bi se ilustrovala vjera

i žrtva koju su pali seljani podnijeli za domovinu, sakupit će se njihove slike i uz svaku sliku bit će dato objašnjenje o hrabrosti koju je lice sa slike pokazalo u borbi. Na taj način, uvodeći heroje našeg naroda u škole i odajući im počast, ustanovit će se prva knjiga nacionalne historije za đake. Djela heroja neprestano će bdjeti nad svježću djece i imat će jedan od najjačih uticaja na njihov moral i nacionalno formiranje... Svako obdanište i osnovna škola odabrat će jedan sat sedmično za ovaj kult. Program časa posvećenog kultu heroja sastojat će se od sjećanja na borbe iz sela, i to korištenjem slijedećih sredstava:

Slike lokalnih heroja...

Opisi koje su dali seoski heroji koji su se vratili kući...

Mape koje se odnose na borbu protiv boljševizma (rad djece)...

Aleja heroja: na jednoj strani školskog dvorišta posaditi stabla koja će nositi imena heroja. Ta stabla će oblikovati lug ili aleju lokalnih heroja, koju će održavati grupa dece. U svakoj školi postojat će raspeće u znak sjećanja na seoske heroje. Posjete grobljima heroja i održavanje grobalja."

„Universul“, 44/15. 2. 1942

? Prema Antonescuovom planu, šta su ciljevi školskog obrazovanja kako ih ocrtava ovaj navod? Šta je cilj 'kulta heroja'? Postoje li za učenike ikakvi uzori osim njihovih učitelja? Šta je tvoj stav prema 'kultu heroja' u školi i 'kultu heroja' uopće? Da li njihova borba odražava tvoja današnja vjerovanja? Postoje li danas u školama slični projekti?

II-32. Izvod iz udžbenika za osnovno obrazovanje, koji je objavio Nacionalni oslobodilački front (predvođen komunistima) u oslobođenim dijelovima Grčke

Ko je tvoj susjed?

Kiki se danas probudila s visokom temperaturom. Gušila se čitave noći. Grlo ju je boljelo.

Njena majka zamolila je susjeda koji će proći ulicom u kojoj je živio ljekar da svrati do njega i zamoli ga da dođe. [...]

Majka nema mira; čim čuje korake na asfaltu, trči do prozora. Kada li će stići ljekar? Ljekar je na kraju došao, pregledao dijete i rekao:

– Morate dobro voditi računa o djetetu, gospođo. Imate li još djece? Morate ih razdvojiti, jer je bolest razna. Nabavite ovaj lijek što prije možete, u roku od četvrt sata.

Čim je ljekar otišao, majka je zgrabila šal i torbu i otrčala u apoteku. [...]

– Tasija Joanidu, pozva apotekar, preparat je gotov i košta 55 drahmi.

Majka otvara tašnu. Ima samo 35 drahmi. Šta da radi? Prilazi tezgi

– Mogu li da vam sada dam sve što imam i da uzmem lijek? Ostalo ću vam poslati tokom poslijepodneva

– Ni govora, gospođo. Da li se vi to pravite ludi? Nabavite novac, pa ćete dobiti lijek.

Majci je neprijatno, počinje da plače. Zakasnit ću. Mom djetetu je potreban ovaj lijek. Život joj je u opasnosti. Ali apotekar neće ni da čuje, a ljudi oko nje gledaju je sumnjičavo. Onda sa klupe ustaje radnik. Odjeven je siromašno, umornog je lica.

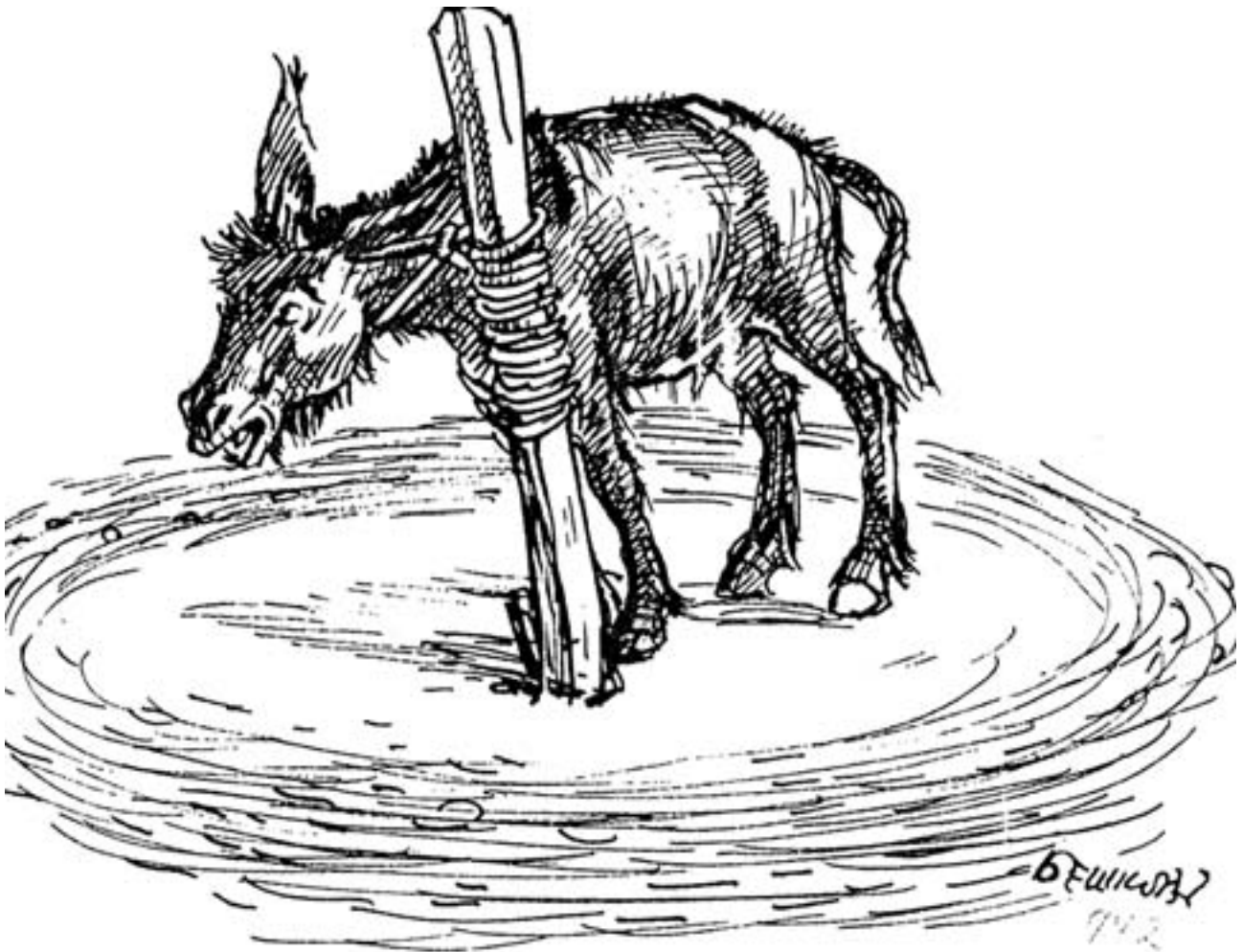
– Šta je bilo, gospođo? Nemojte tako. Mi smo samo ljudi. Evo, uzmite novac koji vam je potreban.

Majka se saginje da poljubi radnikovu ruku. Ali on žuri da se skromno vrati na svoju klupu.

Ta aetopoula, 97/98, anatyposi ASKI

? Kako je u ovom izboru predstavljen radnik? Šta je poenta ovakvog predstavljanja?

► Sl. 25. Ilija Beškov: Bez životnog prostora, 1942.

🔑 Ilija Beškov jedan je od najslavnijih bugarskih umjetnika, karikaturista i slikara.

? Kakvu poruku pokušava poslati ovom karikaturom?

II-33. Iz povjerljivog izvještaja br. 162, koji je američki generalni konzul u Istanbulu poslao državnom sekretaru SAD Cordelu Hullu, o propagandi u bugarskim školama

Istanbul, 4. novembar 1942.

Drugi izuzetno snažan činilac koji obrazuje javno mnjenje, pa odatle i osjećanja ljudi, jest nacional-socijalistička propaganda koja se provodi u školama. Ona se najčešće provodi kroz nastavu

bugarske geografije, historije i književnosti. Svaki bugarski pisac i nastavnik je propagandist bugarskog nacionalizma. Svi mladi Bugari, koji su završili osnovno obrazovanje s četrnaest godina, ili srednju školu s devetnaest, znaju napamet mapu Balkana i vrlo su dobro informirani o bugarskim pretenzijama na različite balkanske teritorije. Na zidovima svake škole stoje karte Bugarske iz različitih perioda njene historije i one su snažno utisnute u pamćenje svakog bugarskoga djeteta.

Tako su se teritorijalne pretenzije pretvorile u dio nacionalnih interesa.

One ne izražavaju samo mišljenje dinastije i vlade, nego i čitavog stanovništva. Na taj način, školsko obrazovanje uz nacionalizma u njegovim različitim oblicima dobilo je ogroman propagandistički značaj.

България – своенравният съюзник на Третия райх, str. 91

? Zašto je toliko važno provoditi propagandne programe u školama? Da li, prema tvome mišljenju, i danas postoji nešto slično u udžbenicima historije, geografije i književnosti? Objasni svoj stav.

► Sl. 26. Rumunska novinska fotografija: članak o ženskoj modi (1942.)

„Universul”, br. 30, 1. februar 1942.

? Da li misliš da je mnogo čitalaca bilo zainteresirano za ovaj članak u to vrijeme? Objasni svoj stav.

► Sl. 27. Scena iz filma Nevinost bez zaštite Dragoljuba Aleksića

Jugoslavenska kinoteka, Beograd

🔑 Film je ilegalno snimljen u Beogradu za vrijeme okupacije. Aleksić, cirkuski artist, nije imao iskustva u pravljenju filmova, a isto važi i za većinu njegovih saradnika. Ipak, cenzura je odobrila film i on je, s velikim uspjehom, kao jedini srpski film prikazivan na domaćem repertoaru, na kojem su prikazivani samo njemački filmovi i filmovi drugih zemalja Osovine.

II-34. Rumunska uredba za reguliranje obrazovanja Jevreja (11. oktobar 1940.)

Član 1. Jevreji su slobodni da u okviru privatnog obrazovanja organizuju vlastite osnovne i srednje škole.

Član 2. Jevrejske škole opisane u prethodnom članu mogu zapošljavati samo jevrejske nastavnike i upisivati samo jevrejske đake.

Član 3. Oni čija su oba roditelja Jevreji ili čiji je otac Jevrej, bez obzira koje vjere, ne mogu raditi kao nastavnici ili administrativno osoblje i ne mogu biti prihvaćeni kao đaci ili studenti u rumunskim osnovnim i srednjim školama, niti u visokim školama, bilo državnim ili privatnim, a ni u školama drugih kršćanskih etničkih zajednica. Izuzetno i u pojedinim slučajevima, Ministarstvo nacionalnog obrazovanja, kulture i umjetnosti može odobriti onima koji su rođeni od jevrejskog oca koji je prešao u kršćanstvo i majke kršćanke drukčijeg etničkog

porijekla da rade u privatnim i profesionalnim kršćanskim školama ako su kršteni u kršćansku vjeru do druge godine života. Vanbračna djeca imat će pravni status svoje majke. [...]

Član 5. Ministarstvo nacionalnog obrazovanja, kulture i umjetnosti otpustit će i ukloniti sve one koji odgovaraju odredbama člana 3 ove uredbe.

Evreii din România între anii 1940./1944., tom I: Legislație antievreică, str. 70-71.

❓ Na koji su način učenici Jevreji diskriminirani u odnosu na druge učenike? Jesu li slični stavovi prema Jevrejima ili bilo kojoj drugoj etničkoj ili religioznoj grupi prisutni i danas?

II-35. Promjene u školskim programima u Albaniji za vrijeme italijanske okupacije

„Ministarstvo obrazovanja počelo je ostvarivati širok izdavački program za objavljivanje visokoškolskih tekstova. Kao što se zna, jedva da su postojali ikakvi tekstovi za visoke škole i umjesto udžbenika korišten je sistem hvatanja bilješki. Zato je Ministarstvo obrazovanja razmotrilo ovaj problem i može se reći da će do početka iduće školske godine veliki broj tekstova biti spreman za upotrebu. Danas niz pisaca i prevodilaca radi na tome. Prvi tekst nedavno je objavljen i nosi naslov „Doktrina fašizma“ od Benita Mussolinija; predgovor za škole napisao je Salvatore Valituti (Salvatore Valituti), a knjigu je preveo profesor Kole Shiroka (Kolja Široka).“

Publikacije Ministarstva obrazovanja, „Tomori“, 6. august 1940., 2

❓ Komentiraj naslov prvoga teksta prevedenog i objavljenog za upotrebu u visokim školama u Albaniji. Koja doktrina je imala središnje mjesto u albanskom obrazovnom sistemu?

► Sl. 28. Najava filmskog programa u beogradskim bioskopima sredinom septembra 1942.

„Novo vreme“, Beograd, 16. septembar 1942.

🔑 Naslovi ukazuju na to da je riječ o njemačkim, italijanskim i mađarskim filmovima. Na početku okupacije Srbije, aprila 1941., svi bioskopi i filmska distribucijska preduzeća stavljeni su pod striktnu 'komesarsku upravu' i uvedena je cenzura, dok su bioskopi u vlasništvu Jevreja konfiscirani. Njemačka propaganda i domaće kolaboracionističke filmske novosti bile su obavezan dio programa.

► **Sl. 29. Djeca ulaze u osnovnu školu „Hasan Priština“**

🔑 Ova slika značajna je zbog promjena do kojih je poslije italijanske okupacije došlo u školama. Slika prikazuje djecu kako ulaze u osnovnu školu „Hasan Priština“. Može se lako uočiti da djeca nose uniforme kakve je nosila italijanska fašistička omladina. To je bio jedan od načina da se u albanskim školama pod okupacijom raširi fašistički uticaj.

Il-36. Život u omladinskom centru „Italo Balbo“,⁴⁵ jednom od mnogobrojnih centara koje su fašisti organizovali u Albaniji

„Ovi posjetioci idu da vide sretnu omladinu koja ima veliku privilegiju da prvi put doživi fašističko gostoprimstvo u zabavnim sunčanim baštama, gdje svakodnevno dobija dobro fizičko i moralno obrazovanje i uči da voli fašizam i Dučea. Tokom dana na brdu, na svježem vazduhu i suncu, u vježbanju, plivanju, igrama, plesu i drugim zabavnim i sportskim aktivnostima, oni upoznaju imperiju, čiji dio Albanija ima sreću da bude, njenog suverena, život osnivača imperije i herojska djela Italo-Balboa, čije ime centar nosi.“

„Tomori“, 11. august 1940., 2.

❓ Šta je, prema tvome mišljenju, bio glavni cilj ovih kampova? Za koje je ciljeve zabava zapravo korištena?

► **Sl. 30. Nacionalni fudbalski tim Nezavisne države Hrvatske**

❓ Zašto su fudbaleri podigli ruku? Šta taj gest simbolizuje danas? Treba li, prema tvome mišljenju, da sportisti reprezentuju svoju zemlju ako se ne slažu sa akcijama državnih vlasti?

45 Italijanski dobrovoljac koji se borio u Albaniji 1913. tokom balkanskih ratova.

► Sl. 31. Rumunske novine izvještavaju o fudbalskoj utakmici između Rumunije i Hrvatske 1942. godine

UNIVERSUS

CRONICA SPORTURILOR

In prima lor întâlnire

Croația și România au terminat la egalitate 2-2 (2-1)

Oaspeții au fost mai buni în prima repriză, dar românii și-au revenit după pauză și i-au întrecut în însuflețire

Prima întâlnire dintre echipelor naționale din România și Croația s'a desfășurat în București, după ce s'a jucat pe stadionul A. N. R. și s'a jucat, în fața a sute de spectatori. După ce s'a jucat, în fața a sute de spectatori. După ce s'a jucat, în fața a sute de spectatori.

ASISTENȚA

În tribuna centrală au putut vedea meciul însoțitor de fotbal pe stadionul A. N. R. și s'a jucat, în fața a sute de spectatori.

UN SUCCES DE REAL

După cum am spus puțină vreme în urmă, în România de azi, după ce s'a jucat, în fața a sute de spectatori.

Echipa Română și Croația înainte de joc

meziul în care s'a jucat. Tot atunci s'a jucat în fața a sute de spectatori.

ROMANIA TOALANZA

În meciul de fotbal pe stadionul A. N. R. și s'a jucat, în fața a sute de spectatori.

meziul în care s'a jucat. Tot atunci s'a jucat în fața a sute de spectatori.

ROMANIA TOALANZA

În meciul de fotbal pe stadionul A. N. R. și s'a jucat, în fața a sute de spectatori.

meziul în care s'a jucat. Tot atunci s'a jucat în fața a sute de spectatori.

ROMANIA TOALANZA

În meciul de fotbal pe stadionul A. N. R. și s'a jucat, în fața a sute de spectatori.

meziul în care s'a jucat. Tot atunci s'a jucat în fața a sute de spectatori.

ROMANIA TOALANZA

În meciul de fotbal pe stadionul A. N. R. și s'a jucat, în fața a sute de spectatori.

meziul în care s'a jucat. Tot atunci s'a jucat în fața a sute de spectatori.

ROMANIA TOALANZA

În meciul de fotbal pe stadionul A. N. R. și s'a jucat, în fața a sute de spectatori.

„Universul”, br. 28, 14. oktobar 1942.

❓ Šta je tvoje mišljenje o sportskim događajima za vrijeme rata? Usporedi ovu fotografiju sa fotografijom br. 30.

II-37. Ministarstvo nacionalnog obrazovanja Rumunije zabranjuje mape koje podsjećaju ljude na sovjetsku invaziju 1940. godine

Primjena Konvencije o primirju u školama Ministarstvo nacionalnog obrazovanja obavještava sve škole u zemlji, kao i kulturne institucije koje

zavise od ovoga odjeljenja, da je, prema odredbama čl. 16 Konvencije o primirju, zabranjeno štampati, uvoziti, distribuirati ili prikazivati mape s rumunskim granicama prije 28. juna 1940., koje pokazuju Sjevernu Bukovinu i Besarabiju kao dijelove ove zemlje. Također je zabranjeno koristiti u školama obrazovni materijal bilo koje vrste ako taj materijal nije odobren i nije u saglasnosti sa instrukcijama koje su dale kontrolne komisije ustanovljene od strane Ministarstva koje ga analizira i koje ne odobrava ništa osim materijala u kojem nema ničega što bi moglo da izazove probleme u prijateljskim odnosima

između Rumunije i saveznika. Također je zabranjeno iz univerzitetskih i školskih biblioteka izdavati knjige koje bi mogle sadržavati dijelove koji narušavaju odredbe Konvencije o primirju i koje bi mogle ugroziti uspostavljeno primirje sa saveznicima.

„Universul“, 318/26. novembar 1944.

 Da li novi režim donosi demokratiju i slobodu Rumuniji, kao što je obećavala Kraljevska proklamacija? Daj argumente koji će potkrijepiti tvoj odgovor. Prema tvome mišljenju, ko su promoteri ovih zabrana? Zašto oni njeguju takve stavove?

II-38. Ilija Jakovljević, zatvorenik ustaškog logora u Staroj Gradiški (Hrvatska) o Pavelićevom jezičkom čišćenju

„U glavnom ustaškom glasilu, *Hrvatskom narodu*, zaboravio se netko i upotrijebio riječ 'pogreb' (srbizam). Zaprepastio se Poglavnik, zaprepastio se njegov 'dvor', prestravio se njegov osobni ured. Sve je alarmirano. Tko je zločinac? *Hrvatski narod*

objavi na čelu lista dva puta uzastopce strogi ukor iz Poglavnikova osobnog ureda s Poglavnikovim upozorenjem da će dotični prestupnik biti kažnjen. (...) Očekivah da ćemo u najskorije vrijeme pozdraviti u logoru jedno 'lice' (osobu koja je upotrijebila riječ 'pogreb'). Ali kako to 'lice' bijaše Pavelićev osobni stenograf ili 'brzopisac', pomilovan je, i tako nam izosta ta senzacija.“

Jakovljević, str. 205.-206.

 Koristeći represivne mjere, ustaška vlast je preduzela korake da 'očisti' hrvatski jezik od stranih, prvenstveno srpskih uticaja. Ako se imaju na umu sličnosti dvaju jezika, ustaše su pokušale (vještački) stvoriti hrvatski jezik koji bi bio sasvim drukčiji od predratnog jezika.

 Opiši i objasni Jakovljevićev stav prema Paveliću. Kakvu sliku o Paveliću stičeš na osnovu Jakovljevićeve interpretacije – posebno u vezi sa anegdotom o srbizmu „pogreb“? Treba li se šef države baviti pitanjima jezika? Usporedi sliku o Paveliću koju si stekao na osnovu teksta I-2.

Opća pitanja za potpoglavlje IIc

U ovom potpoglavlju ima mnogo primjera propagande u obrazovanju tokom Drugoga svjetskog rata. Napravi listu različitih propagandnih ciljeva u različitim zemljama i pokušaj naći sličnosti među njima. Da li je propaganda iščezla iz obrazovnog sistema poslije Drugoga svjetskog rata? Ako je tvoj odgovor negativan, nađi primjere. Ima li primjera u tvojoj zemlji?

TREĆE POGLAVLJE

Užasi rata

Strahovita surovost Drugoga svjetskog rata rezultat je složene mješavine mnogih činilaca, okolnosti, stavova i motivacionih ideja. Zbog ove složenosti i obima, samo se neki od ovih elemenata mogu spomenuti i ispitati detaljno: položaj civilnih žrtava u situaciji kad je granica između linije fronta i pozadine izbrisana; planovi Njemačke da proširi životni prostor, zbog čega je došlo do čišćenja okupiranih teritorija; surovost kao suštinski element ostvarenja njemačke ideologije zasnovane na rasizmu i antisemitizmu; zadržavanje kontrole nad okupiranom teritorijom posredstvom nemilosrdnog i surovog kažnjavanja nevinog civilnog stanovništva; i najzad, uloga nacističke/fašističke okupacije u ispoljavanju zapretenih etničkih tenzija. Ovo posljednje bilo je jedan od razloga za razbuktavanje građanskog rata u nekim zemljama jugoistočne Evrope – okupacione sile podstakle su svaku od strana, što je vodilo nezamislivo surovim sukobima. Drugi svjetski rat 'obogatio' je naš rječnik dvjema novim riječima: genocid i holokaust. I mada je, u skladu s nacističkom idejom čiste rase, oznaka *Untermensch*, vezivana ne samo za Jevreje, nego i za Cigane, Poljake, Ukrajince, Ruse..., 'konačno rješenje' je ipak slučaj za sebe zbog svojeg užasnog sistemskog savršenstva. To je razlog što je ono u ovom poglavlju obrađeno zasebno, kao posebna jedinica koja ima vlastitu distinktivnu prirodu, zamah i ciljeve, sasvim nezavisno od ciljeva i dinamike rata, ali u njegovom kontekstu. Nažalost, u jugoistočnoj Evropi je 'konačno rešenje' izvedeno s tako brutalnom efikasnošću da je broj Jevreja pao sa oko 900.000 na 50.000. Neki od ovih užasa zabilježeni su u izvorima koji slijede – počevši od onih na bojnopolju do onih izvršenih protiv civila u njemačkim i italijanskim operacijama odmazde, u koncentracionim logorima, u tamnicama, u partizanskim osvetničkim operacijama poslije rata, itd.

IIIa. Linija fronta

III-1. Vojni zakon albanskih partizana

„Samo u jednoj prilici zarobljeni su neki italijanski vojnici; štab je ovaj neobičan događaj objavio s velikim ponosom i ja sam pozvan da odem da ih i sâm vidim. Otišao sam u kuću porodice Vitkuć i tamo zatekao četiri italijanska oficira i četvoricu vojnika s drugim činovima. Izgledali su rezignirani u odnosu na svoju sudbinu, jer gotovo da nije bilo sumnje da će biti strijeljani – oficiri, u svakom slučaju. Držali su se upadljivo mirno i odbili su dati ikakvu informaciju, izuzev svojih imena i adresa svojih porodica u Italiji; bio sam tužan, jer mi je strijeljanje zarobljenika bilo odvratno. Odbijanje da se u akciji uzimaju zarobljenici bilo je druga stvar – Italijani su jednom zaprijetili da će za svakog zarobljenog Italijana strijeljati deset albanskih talaca, što sigurno nije podsticalo na samilost. U gerilskom ratu zarobljenik je smetnja, jer morate ga hraniti i motriti da ne pobjegne; zato je razumljiva politika bila da se zarobljenici ne uzimaju. Gerilci su računali s time da će biti na mjestu strijeljani ili ubijeni, vjerovatno poslije mučenja, tako da je sistem neuzimanja zarobljenika postao utvrđena karakteristika gerilskog rata.“

Smiley, str. 66.

Komentiraj ponašanje italijanskih oficira: može li se ono nazvati herojskim, iako su oni u ratu bili agresori? Zašto albanski gerilci nisu uzimali zarobljenike? Kako je italijanska politika uticala na takvo ponašanje?

III-2. Tretman zarobljenika od strane albanskih nacionalista

„Međutim, najznačajniji događaj, koji je obilježio boravak vojske u selu, bilo je hvatanje dvojice partizana, prvih zarobljenika u ovoj akciji. Obojica su bili sasvim mali dječaci, od dvanaest i deset godina, i iscrpljeni glađu i nespavanjem, ispali su iz stroja prilikom povlačenja iz Šupala. U vrijeme kad smo ih mi vidjeli, već su jeli i odmorili se, i bili su spremni, mada vrlo plašljivo, za sklapanje poznanstava. Govorili su u jakom komunističkom žargonu; i rekli su nam da ima gotovo godina dana otkako su pobjegli od kuće, u blizini Valone, da bi se pridružili partizanima. Obojica su tvrdili da su vidjeli akcije protiv balista i Nijemaca.“

Amery, str. 222.-223.

? Komentiraj životnu dob uhvaćenih partizana. Šta misliš o djeci vojnicima? Šta misliš o vojskama koje ih regrutuju i koriste? Postoje li danas djeca-vojnici? Usporedi ovaj tekst sa slikom 22. Usporedi stav prema zarobljenicima iz ovoga izvora sa stavom iz prethodnog. Da li je moguće stvoriti opći zaključak samo na osnovu ova dva kratka izvoda? Objasni svoj stav.

► **Sl. 32. Četvrta partizanska divizija u crnogorskim planinama 1944. godine**

Dedijer, Dnevnik

IIIb. Brutalnosti

III-3. Saopćenje njemačkog armijskog komandanta u Grčkoj (1943.), upućeno Grcima

SAOPĆENJE

Svako lice uhvaćeno u uništavanju ili oštećivanju telefonskih žica bit će strijeljano. Ova kazna primijenjivat će se i na žene i maloljetne osobe. Ako počinitelj ne bude uhvaćen, pet lica iz susjednog sela bit će uhapšeno i strijeljano. Zajednice kojima pripadaju te osobe bit će kažnjene imovinskom kaznom. Primjena ove naredbe počinje danom njenog objavljivanja.

Krf, 23. oktobar 1943.
Komandant ostrva Krf

► **Sl 33. Rumunski vojnici na kamilama u kavkaskim bitkama**

PRIN NISIPURILE CAUCAZULUI

Soldajii rumunii folosesc camilile ca mijloc de transport (P. F.)

„Universul”, br. 272, 5. oktobar 1942.

🔑 Imajući u vidu da je velika većina rumunskih vojnika bila iz redova seljaka, daj kratak komentar o mogućim reakcijama vojnika na kamile – bio je to prilično egzotičan način putovanja za rumunsku vojsku. Može li rat da se shvati i kao način sticanja novih iskustava – ne samo hrđavih?

SAOPĆENJE U VEZI SA ZABRANOM ŠTRAJKA

Svaki štrajk bit će smatran neprijateljskim činom uperenim protiv okupacionih vlasti, čak i ako nikakvi vojni interesi ne budu direktno ugroženi. Upotrijebit ću sva sredstva koja mi stoje na raspolaganju da preduhitrim takve pokušaje. Uбудuće će teški prekršaji biti kažnjavani smrću. Smrtna kazna primjenjivat će se pogotovo na podbadače i vođe. Ostali učesnici u štrajku bit će kažnjeni dugotrajnim kaznama koje će služiti u zatvoru ili u logorima za teški rad.

Atina, 10. septembar 1943.

Vojni komandant Grčke

Fleischer, tom 2, str. 169.

III-4. Njemački pamflet (oktobar 1943.) poslije prvoga talasa masovnih odmazdi u Grčkoj

SAOPĆENJE

NARODE EPIRA!

Njemačka armija bila je prisiljena uništiti vaše selo, jer ste vi pružili pomoć gerilcima koji su ubijali naše trupe. Na vama je da spriječite gerilce da napadaju njemačke trupe. Vaša je dužnost da najbližoj njemačkoj vojnoj stanici odmah prijavite prisustvo gerilaca. Na taj način njemačka vojska može zaštititi vaš život, vašu porodicu i vašu imovinu. Njemačka vojska nije u Grčkoj kao neprijatelj grčkog naroda. Naš jedini neprijatelj su gerilci, koji narušavaju mir i red u zemlji. (...)

Od sada morate njegovati dobre odnose sa njemačkom vojskom u cilju obnove zakona i reda, a naročito u cilju zaštite vaših ličnih interesa.

NJEMAČKA KOMANDA

Fleischer, tom 2, str. 223.

? Da li su stanovnici uništenih sela zaista bili kadri spriječiti gerilce da napadaju njemačke trupe? Da li je cilj njemačke vojske u Grčkoj zaista bio zaštita života i imovine lokalnog stanovništva, kao što su tvrdili u ovom saopćenju? Šta misliš o primjenjivanju smrtno kazne na žene i djecu zbog djela ove vrste?

III-5. Hitlerova naredba (iz septembra 1941.) u vezi sa ponašanjem vojske na okupiranim teritorijama u jugoistočnoj Evropi

„Da bi se zavjere sasjekle u korijenu, u prvom pojavljivanju i bez oklijevanja, moraju se preduzeti najoštrije mjere tako da se nametne autoritet okupacione sile i preduhitri svako dalje širenje ideje o zavjeri. Kad to činite, morate biti svjesni da u tim zemljama ljudski život nema nikakvu vrijednost i da efekat zastrašivanja može biti postignut samo neuobičajenom oštrinom. U odmazdu za jednog njemačkog vojnika, mora se izvršiti proporcionalna smrtna kazna nad 50 do 100 komunista. Način smrti mora stvoriti zastrašujući učinak.“

Krizman, str. 520.

? Pošto je to bio zakonski poredak, njemačka vojska nije smatrala da su ove egzekucije zločini. Da li se slažeš s tim stavom? Da li zakon uvijek može ispravno definirati šta je zločin, a šta ne?

► Sl. 34. Odmazda njemačke vojske u Grčkoj: fotografija masovnih egzekucija u Agriniju 1943.

Fleischer, tom 1, str. 347.

III-6. Njemačka zločinstva za vrijeme okupacije Albanije (juli 1943.)

„U povratku, vidio sam dim drugih sela u plamenu i pretpostavio sam da su ih zapalili Italijani u znak odmazde; pogriješio sam, jer sam sreo Safeta Butku i njegovu četu Bali Kombetar, i oni su mi rekli da je selo koje sam vidio u plamenu bilo selo Barmaš i da su ga zapalili Nijemci. Rekao mi je da su spalili žive žene i djecu u kućama i da su ih ubijali iz puške pri pokušaju bijega; dodao je da je njemačka divizija upravo stigla u Korče iz Florine. To je bila prva vijest koju smo dobili o Nijemcima u Albaniji.“

Smiley, str. 52.

Stav njemačkih vojnika prema italijanskim vojnicima poslije njihove kapitulacije (oktobar 1943.)

„Imao sam još jedno zakašnjenje jer su seljani insistirali da mi pokažu grobove šezdeset pet italijanskih oficira, koje su po naredbi Nijemaca morali pokopati. Gledali su kako ih Nijemci ubijaju. Nijemci su vezali Italijanima ruke, poredali ih, strijeljali mašinkama, a ranjene dokrajčili bajonetima. Zbog svega što su vidjeli, seljani su se jako plašili Nijemaca i lahnulo im je kad sam se pozdravio i krenuo dalje.“

Smiley, str. 93

? Šta je bio cilj toliko brutalnog ponašanja njemačke vojske? U koje se vrijeme je mogao da se odigra drugi događaj? Postoje li slični zločini koje su Nijemci izvršili u tvojoj zemlji?

► SI 35. Fotografije spaljenih ili uništenih sela (odmazde)

Fleischer, tom 2, str. 497.

III-7. Don Pjetro Binjoli:⁴⁶ Sveta misa za moj strijeljani narod (fragment iz dnevnika)

„Dvadeset peti august. Očajne žene. Jedna od njih moli za pravdu. U selu u koje smo upravo ušli zatvorili smo sve muškarce, kao i drugdje. Na početku operacija, ljudi nisu bili uplašeni kad smo hapsili odrasle muškarce jer nisu znali šta očekivati. Kad su se novosti o onome što se događa počele širiti unaokolo,⁴⁷ podigao se kao neki talas očaja. Isto je bilo u ovom 'oslobođenom' selu. Pošto su pokupili muškarce i nadzirali ih na livadi, žene su se sakupile nedaleko odatle, molile su za muškarce i plakale s toliko emocija da su čak i manje osjetljivi vojnici bili potreseni. S vremena na vrijeme neko bi opsovao ovu jadnu grupu i priprijetio da će svi muškarci biti strijeljani ako žene ne prestanu moliti. Na trenutak su sve zašutjele, a zatim smo čuli prigušeno jecanje i na kraju su zaplakale još očajnije nego prije...“

Repe, Naša doba, 1996., str. 201.

? Pisac ovoga dnevnika nije samo svjedok nego i učesnik događaja koji opisuje. Da li u njegovim riječima postoji ikakav znak suosjećanja?

III-8. Izvod iz intervju sa Cvetom Kobalom⁴⁸

„Poslije nekoliko dana satjerali su nas za transport. Oko 1.000 ljudi transportirano je jednim jedinim vozom. Vozili smo se dva dana. Neki ljudi u našem vagonu umrli su već tokom putovanja. Vrućina je bila strašna, nemogući uvjeti. Vagoni su bili furgoni za stoku, bez ikakve mogućnosti za korištenje toaleta. Onda smo nosili mrtva tijela od željezničke stanice do vrha brda, gdje se nalazio koncentracioni logor. Čas prije nego što smo došli do Mauthauzena, jedan zatvorenik je strijeljan jer je sa zemlje podigao zelenu jabuku... Govoreći na osnovu vlastitog iskustva, htio bih da kažem mladim generacijama koliko je potrebno boriti

46 Don Pjetro Binjoli bio je kapelan u okupatorskoj italijanskoj vojsci u Sloveniji i Hrvatskoj. Tokom rata pisao je dnevnik koji je objavljen šezdesetih godina. Bio je lojalan Italiji, ali je također opisao i osudio surovo postupanje italijanskih vojnika prema civilnom stanovništvu u Sloveniji i Hrvatskoj. Za vrijeme italijanske ofanzive u ljeto i jesen 1942: paljenje sela, ubijanje talaca, deportacije u koncentracione logore, pljačka... Binjoli je za sve užase koje je vidio krivio sam rat i pokušavao je da odgovor na svoj nemir nađe tako što je na rat gledao kao na univerzalnog krivca.

47 Strijeljanje talaca ili slanje ljudi u koncentracione logore.

48 Cvetko Kobal rođen je 15. 12. 1921. Postao je član pokreta otpora u Sloveniji 1941. Januara 1941. uhapšen je i poslan u koncentracioni logor Aušvic, a zatim u Mauthauzen. U proljeće 1944. pobjegao je iz radnog logora u Linciu (Austrija) i pridružio se partizanima u Sloveniji. Juna 1944. ilegalna partizanska štamparija objavila je njegovu brošuru o Mauthauzenu i to je, koliko se zna, prvi objavljeni tekst o jednom od najužasnijih koncentracionih logora (vidi ilustraciju).

se protiv svakog nasilja. Nikakvo nasilje, makar i iz najboljih namjera, ne može se opravdati...”

Repe, intervju sa Cvetom Kobalom (video)

? Šta Cvetko Kopal, čovjek koji je preživio koncentracioni logor Mauthausen, misli o nasilju? Dijeliš li njegovo mišljenje?

► **Sl. 36. Naslovna strana brošure o Mauthausenu.**

Key Ovu brošuru napisao je Cvetko Kopal juna 1944. i to je, koliko se zna, prvi objavljeni tekst o jednom od najžurnijih koncentracijskih logora.

III-9. Pismo Hitleru⁴⁹

Paraćin, dana 25. mart 1941. godine

ADOLFU HITLERU

Berlin, 1. april 1941.

„Nit pravde prekinuta je. Zacarila obest i sila. Veliki tlače male i u svojoj osionosti ne poznaju boga; nemaju dušu. Krvožedni Hitler hita da nijedna njiva na ovoj zemaljskoj kugli ne ostane nezasejana jadom i čemerom. Ni naša napaćena Otadžbina nije pošteđena. Pružamo ti svoju poštnu ruku ali ti hoćeš i srce. U želji da osvajaš i tlačiš ti nam gaziš ono što nam je kroz sva robovanja i kroz vekove bilo najsvetije – gaziš nam slobodu i čast, gaziš nam ponos. Tebi Hitleru, Kajinov sine, mi deca velikih otaca i dedova uzvikujemo dosta. Ne slušaš li naići ćeš na bodre mišice naše. Prolićemo ti krv i nogom ti aždaje stati na vrat da se ne digneš. Upamti da nas je možda Bog odredio da kod nas dobiješ odmazdu za sva nedela. Upamti.“
Svetolik M. Dragačevac, sreski načelnik u penziji

Glavna uprava za sigurnost Rajha

Berlin, 16. maj 1942.

Policija sigurnosti i Služba sigurnosti (SD),

Einsatzkommando u Beogradu

Predmet: Sreski načelnik u penziji Svetolik Dragačevac, Paraćin (Jugoslavija) Kancelarija Firera NSDAP, šalje priloženo pismo goreimenovanog sreskog načelnika u penziji sa jednim prijevodom. Pismo sadrži najgrublje uvrede i optužbe protiv firera. Molim da preduzmete šta je potrebno protiv pisca i izvijestite u slučaju da uspije njegovo hapšenje.

Po nalogu:

potpis: Bastz

Bilješka na dokumentu na srpskom jeziku: Osoba je umrla u logoru 14. I 1942.

Historijski arhiv grada Beograda, BDS, d-77

? Pokušaj shvatiti motive pisanja takvog pisma. Prema tvome mišljenju, da li je Svetolik Dragačevac bio svjestan moguće opasnosti, kada je pisao ovo pismo? Ako jest, zašto ga je pisao uprkos tome?

⁴⁹ Na dokumentu se nalazi bilješka na srpskom jeziku: „Osoba je umrla u logoru 14. januara 1942.“ Pismo je napisano na dan kada je Jugoslavija prišla silama Osovine. Dva dana kasnije, jugoslavenska vlada je zbačena u državnom udaru, a 6. aprila počela je njemačka invazija. Zato možemo pretpostaviti da osoba koja je napisala ovo pismo nije bila potpuno svjesna opasnosti kojoj se izlaže.

III-10. Njemačke mjere kojima se uzvraća na podizanje ustanka u Srbiji

„...smatram – pošto je ugled oružane sile pretrpio znatne štete usled neuspeha... da je već iz razloga prestiža potrebno da se sa krajnjom bezobzirnošću postupi bar na jednom određenom mestu, kako bi se ovim primerom zastrašili ostali delovi Srbije... Deca i žene održavaju vezu, a staraju se i o snabdevanju. Prema tome, kaznu mora iskusiti celokupno stanovništvo, a ne samo muškarci...“. Sam general Bohme je odmah po dolasku u Srbiju izdao naredbu da „bezobzirne mere moraju biti zastrašujući primer, što će se za kratko vrijeme pročitati po celoj Srbiji“. Ovakva politika oslanjala se na naredbe o gušenju pokreta otpora u okupiranim zemljama, koje su stigle sa „najvišeg mesta“, iz Hitlerovoga glavnog stana. Njih je, po Hitlerovom nalogu, iznio feldmaršal Keitel, 16. septembra 1941. Na jednom mestu se podvlači: „Da se pokret uguši u samom zametku imaju se upotrebiti najdrastičnije mjere... U vezi s tim treba podsetiti na to da ljudski život u tim zemljama često ne vredi ništa i da se samo neobičnom strogošću može postići zastrašujući efekat“.

Božović, str. 23.

Tekst ocrtava oružani ustanak koji je izbio u Srbiji u ljeto 1941. godine. Podrška koju je stanovništvo pružilo pobunjeničkim snagama, kombinirana sa gubicima koje su trjele okupacione sile, izazvala je talas sistematskih odmazdi, koje su zahvatile čitavu Srbiju u jesen iste godine. U septembru 1941. zapovjednik njemačke okupacione uprave general Turner, predložio je generalu Bemeu (glavnokomandujućem u Srbiji) mjere kojima treba uzvratiti na podizanje ustanka.

III-11. Masakr talaca civila u Kragujevcu⁵⁰

Oko 7 časova ujutro (20. oktobra) njemačke jedinice su pod komandom majora Koeniga napravile obruč oko grada:

„Zatim se obruč sve više stezao, a nemački vojnici kupili su muškarce, sve odreda... Ljudi su uzimani sa ulice, iz kuća, radnji, kafana, crkve i svih drugih ustanova. Iz suda su uzimali sudije, pisare i stranke; iz škola profesore, učitelje, đake..., pa i same bolesnike u pojedinim kućama nisu pošteđeli. Ovako sakupljen ogroman broj građana, koji je iznosio oko 8.000-9.000 ljudi bio je privrven u topovskim šupama...“

Dvadeset prvoga oktobra ujutro počelo je streljanje:

„Ubijanje su vršili na sledeći način: oni su uzimali ljude po grupama... i tako ih pod jakom stražom vodili na gubilišta, koja su se nalazila kod Sušičkog potoka, Šumarića i topovskih šupa. Gubilišta su se otezala na desetine kilometara. Tu su ih ubijali iz mitraljeza, puškomitraljeza i puščanim plotunima [...] Dotle su svi ostali, koji su čekali na red da idu na gubilišta, slušali klokotanje mitraljeza, puškomitraljeza i prasak pušaka, a oni pak koji su bili na putu za gubilište imali su prilike, uoči same smrti na nekoliko minuta, i sve to da vide svojim očima.“

„Oni (Nemci – pr.p.) su u lecima objavili da su ubili 2.300 Srba. Ovo je isto tako neistinito, jer su ubili samo u Kragujevcu, a ne uzimajući u obzir broj ubijenih u okolnim selima Kragujevca, 7.100-7.300 Srba.“⁵¹

Božović, Poruke streljanog grada, str. 50

Masakr talaca-civila u Kragujevcu, uslijedio je („prema naredbi za Srbiju“, koja je nalagala da se za svakog pripadnika okupacionih vlasti koji je ubijen od početka okupacije uzme 100 talaca, a 50 za svakog pripadnika koji je ranjen) poslije napada partizanske jedinice u blizini Gornjeg Milanovca sredinom oktobra u kojem je 10 njemačkih vojnika ranjeno, a 26 ubijeno. Domaće kolaboracionističke jedinice („Srpske dobrovoljačke jedinice“) pružale su pomoć prilikom hapšenja i zatvaranja talaca. Ovo je izvod iz svjedočenja Danila Mihailovića, visokog oficira policije u domaćoj kolaboracionističkoj upravi, koji je posjetio Kragujevac nekoliko dana poslije masakra.

50 Oktobarske likvidacije koje je Vermaht izvršio u Kragujevcu, Kraljevu i drugim gradovima širom Srbije, s hiljadama ubijenih, predstavljaju tragičan dokaz o istinskoj, goloj suštini okupacionog sistema. Od početka augusta 1941. do sredine februara 1942., ubijeno je u borbama 7.776 ljudi, a njih 20.149 su u znak odmazde pobili strjeljački vodovi

51 Ovaj broj dugo je važio za zvaničan. Srpski historičar Venceslav Glišić ranih sedamdesetih, a neki drugi autori kasnije, pokazali su da je broj žrtava preuveličan, ali i da je viši od 2.300.

? Da li je njemačka vojska poštovala vojni zakon? Da li ti je poznat sličan slučaj iz tvoje zemlje?

III-12. Partizanski izvještaj o italijansko-četničkim akcijama u oblasti Like u ljeto i jesen 1942.

„Četnici su gdje god su mogli, pljačkali i ubijali Hrvate, posebno pristaše NOB-a⁵² (Narodnooslobodilačka borba). Tako su ubili Ivana Šebelja iz Glibodola, oca devetoro djece, Miju Mesića iz Lipca, Miju Fertića i njegovu ženu, inženjera Šarića iz Plaškog, inženjera Denisova iz Drežnika. Većinu ubistava i pljački izvodili su maskirani partizanskim kapama kako bi svoje zločine prikazali kao djelo partizana. Početkom septembra 1942. godine nalaze se u akcijama zajedno s Talijanima u selu Ponikve i okolini, gdje su zapalili i opljačkali 96 srpskih kuća. (...) Svoja zlodjela četnici su često opravdavali kako su ih na to prisilili Talijani, izražavajući žaljenje što su popalili srpske kuće, ali da su zato popalili više hrvatskih.“

Jelić-Butić, str. 161.

🔑 “Glavni cilj četničkih jedinica bila je obnova Jugoslavije s velikom i etnički homogenom Srbijom, koja bi imala dominantnu poziciju. Da bi to postigli, smatrali su da željena područja treba “očistiti” od nesrpskog stanovništva. Kao najveći protivnici bile su proglašene partizanske jedinice, pa su, radi uništenja partizanskog pokreta, neki četnički komandanti prihvatili suradnju sa talijanskim jedinicama u akcijama “odmazde” i “čišćenja terena” u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori. U tim akcijama stradalo je brojno civilno stanovništvo, kako hrvatsko i bošnjačko, tako i srpsko.”

? Kako su četnici opravdavali svoje zločine? Koje su kriterije četnici imali prilikom izbora svojih žrtava? Zašto i u kojim slučajevima su palili kuće svojih sunarodnjaka?

III-13. Strahote u ustaškim zatvorima u Sarajevu. U ovom slučaju žrtva je mlada Hrvatica komunistkinja

Svjedočenje Štefice Belak-Pavičić

„Najgore mi je bilo izdržati batine pod ledenim tuševima u mjesecu decembru, u podrumu UNS-e, gdje su se agenti, tukući, smjenjivali. Sjećam se, iz golog tijela pušila se para, a hladna voda iz tuševa držala je tijelo da ne padne. A onda su gazili čizmama, udarali pendrecima, korbačima, tijelo je bilo išarano krvavim modricama. Ležali smo na betonu u ćelijama, vezani. Poslije takvih batina, buncali smo od temperature. Primjenjivali su batinanje pendrekom po tabanima, u obliku ‘ražnja’. Svi smo uglavnom prošli kroz takve torture. Neko je izdržao, neko nije.“

Albahari, str. 432.

🔑 Štefica Belak-Pavičić preživjela je užasna mučenja. Ne treba da odgovaraš ni na kakva pitanja, samo pokušaj zamisliti kakve je posljedice imalo takvo mučenje na svakog pojedinca koji je preživio.

▶ Sl. 37. Fotografija beogradskog glavnog gradskog trga, 17. august 1941.

Historijski arhiv Beograda, Zbirka fotografija

52 Narodnooslobodilačka borba – partizansko ime za antifašistički pokret otpora.

🔑 Svakodnevne scene pod okupacijom, sa iluzijom „normalnosti“ (ljudi šetaju u ljetnjoj odjeći, plakat koji poziva publiku na konjske trke na gradskom trkalištu, i slogan njemačke organizacije za masovno ljetovanje 'Kraft durch Freude' (snaga kroz radost) uporedo sa brutalnošću okupacije, sa obješenim tijelima talaca na glavnom gradskom trgu Terazije 17. august 1941.

III-14. Izvještaj rumunske policije o položaju Cigana deportiranih u Transnistriju

Bilten Žandarmerijskog inspektorata u Odesi; o stanju duha u žandarmeriji za mjesec septembar 1943.

„Cigani su smješteni na teritoriji okruga Berezovca i Oceacov, ukupno 2.441 Ciganin. Ista tendencija da se izbjegnu poljoprivredni radovi potvrđena je u vezi s Ciganima i ovoga mjeseca.

Oni su duboko nezadovoljni što su premješteni u Transnistriju. Svi pokušavaju, služeći se svim sredstvima, da se vrate u zemlju. Uхваćene su kompaktne grupe Cigana koji pokušavaju da se vrate u zemlju pomoću lažnih dokumenata i odobrenja. Žandari treba intenzivno i neprestano da motre na njih, da ne bi pobjegli iz kolonijā na Bugu. Nemaju odjeću i preplašeni su od zime koja dolazi, pošto su skoro goli. Zahvaljujući takvom stanju stvari, oni će u zimu umrijeti od hladnoće i neuhranjenosti, kao što su umrli prošle zime – i eto kako će sljedećeg proljeća problem Cigana u Transnistriji iščeznuti, kad oni iščeznu“.

Minoritati etnoculturale. Marturii documentare. Tiganii din Romania (1919.-1944.), dok. 339

❓ Šta su glavni uzroci smrti među deportiranim Ciganima? Da li su vlasti preduzele ikakve mjere da zaštite deportirane ljude? Kako su vlasti namjeravale riješiti „problem Cigana“?

► Sl. 38. Plakat sa imenima mrtvih talaca u njemačkoj okupacionoj zoni u Sloveniji

III-15. Ilija Jakovljević opisuje život u koncentracionom logoru Stara Gradiška, dijela sistema koncentracionog logora Jasenovac

„Ispod ćelije je podrum koji je u proljeće bio pun vode što je prodirala iz Save kroz kanal, izmiješana s fekalijama. Kanal, naime, stoji u vezi sa Savom. Prije nego Sava počne rasti, izlaz se kanala zatvori, tako da voda ne prodire. (...) Ustaše, preuzevši bivšu kaznionu, nisu to znali, ostavili su u proljeće izlaz otvoren i Sava je prodirala kroz kanal ispunjavajući podrum do visine svojega vodostaja. (...) Da ugase žeđ, ovi su izbezumljeni ljudi⁵³ spuštali cipele do podrumskog prozorčića, a kroz taj prozorčić u podrum. (...) Tako su se opskrbili vodom. (...) Cipele su provlačene također kroz cijev dimnjaka, da se dođe do prljave tekućine. Jedan zatočenik, koji je imao dužnost da svakoga dana pere hodnik pred tom ćelijom, pripovijedao mi je:

– Od svih poslova koje sam obavljao u logoru, ovaj je, pod takvim okolnostima bio najstrašniji. Donesem kantu s vodom i zapljusnem hodnik. Ispod vrata proklete ćelije pokažu se prsti. To netko kvasi ruke. Vidim također gdjejoju žlicu. Nesretnik hvata prljavu vodu. Neki podmeću čak i cipele, a neki legnu na pod i ližu zamazanu tekućinu. Prag je nizak, i kako zapljusnem, voda prodire pomalo u ćeliju. I dok se jedni bacaju na svaku kap, drugi viču: 'Ne pljušti, ne pljušti! Prestani već jednom, ne možemo slušati kako voda pljušti.'“

Jakovljević, str. 164.-165.

53 Zatvorenicima mučeni žeđu.

 Ilija Jakovljević, predratni političar i član Hrvatske seljačke stranke, bio je zatvoren u logoru Stara Gradiška. Taj logor je bio sastavni dio sistema koncentracionog logora Jasenovac. Broj žrtava iz Jasenovca, od kojih su većina bili Srbi, ali i Jevreji, Romi, Hrvati, Bošnjaci i svi oni koji su se suprotstavili ustaškom režimu, veoma je kontroverzan. Prema posljednjim podacima između 70.000 i 100.000 žrtava (na primjer, vidjeti: Igor Graovac, Dragan Cvetković: Ljudski gubici Hrvatske 1941-1945. godine: pitanja, primjeri, rezultati..., Zagreb, 2005).

III-16. Pismo porodici iz koncentracionog logora Stara Gradiška

„Neki dan je u mojoj sobi (Dikinoj) ronio suzice. Znete li vi da je on meni očitovao nešto kao ljubav!? Rekla sam mu neka to sada pusti na stranu. Nije meni ovdje do toga. On mora najprije steći moje poštovanje, mora popraviti što je pogriješio, ljudima pomagati. Obećaje da će biti 'dobar'. Uvjerava me da me neće ni u najkritičnijem času napustiti. Dok je on ovdje, mene neće nitko mrcvariti. Stigne li nalog da me likvidiraju, on će osobno doći po mene i to obaviti. Dat će mi kuglu u zatiljak. Uvjerava me da to ništa ne boli, ali ne bi htio da na sebi isproba. Takve, eto, razgovore mi vodimo. Već sam preko njega uhvatila neke druge veze. Postala sam gatalicom. Bacam im (ustašama u logoru) karte, pogađam, da je čudo. (...) Nema druge, odoste vi na slobodu, a mene ne puštaju ni unutar klauzure. Tripud sretan put. Jeste li upamtili sve što imate poručiti mojima? Ne zaboravite pusicu djevojčici od mamice.“

Jakovljević, str. 304.

 Ovo pismo tajno je doturila Jakovljeviću njegova sapatnica u logoru, žena po imenu Dika, pripadnica partizanskog pokreta otpora. Jakovljević je očekivao da će uskoro biti pušten. U dodatku pismu, Dika opisuje svoj neobični odnos sa jednim od zatvorenika u logoru, poznatim po nadimku Uzvišeni. Pošto je bio ustaša, Uzvišeni je u logoru imao bolji tretman negoli ostali zatvorenici (komunisti, Jevreji, Romi, Srbi).

 U prvom odlomku su opisani logoraši koje su ustaše mučile žeđu. Je li moguće pronaći valjane razloge za takvo mučenje? Šta misliš, kakve su to osobe koje su spremne da na takav način muče druge ljude? Je li to povezano sa stranom za koju su se borili u ratu ili s njihovim karakterom, temperamentom itd? Postoje li i danas takvi ljudi? Šta misliš o ponašanju Uzvišenoga? Kakav je bio njegov stav prema logorašima, ubijanju logoraša i „logorovanju“ uopće?

III-17. Ustaški vojnik opisuje svoje surovosti

„Tratio je (Uzvišeni) dane u trgovini – bio je, kaže, poslovođa velike tvrtke – a noći po barovima i šantanima, i jedva je dočekao da se posveti svojem životnom pozivu. (...) Uzvišeni je više od političara. On je rođeni organizator na svim područjima. Osobito mu je teško što ne može vojnički djelovati, iako je njegov strateški talent neobičan. Brzo bi on očistio zemlju od svih njezinih neprijatelja. Eto, kako je u Bosni uspješno izvršio povjereni mu zadatak! Kada Mađari prilikom sloma potjeraše dobrovoljce (jugoslavenske vojske), požuriše se u svoj bosanski zavičaj, na zemlju davnu, ali ipak rođenu. Trebalo je ove ljude evidentirati.

– Kako ste to učinili?

– Jednostavno, dao sam ih pozvati, a oni su se odazvali. Rečeno im je da privremeno idu u jedno selo gdje je sigurnost apsolutna. Ja sam se pobrinuo da nakon popisa budu dobro hranjeni. Onda sam ih dao otprovati u zatvorenim vagonima.

– Kamo?

– Do jedne manje postaje. Nemate pojma kako je za sve to potrebno samo nekoliko dječaka. Bio je prevrat, bjegunci su izgubili glavu. Likvidaciju su obavili Cigani. Nakon toga smo se riješili i te gamadi. Žao mi je što sam, osim Cigana, morao likvidirati i nekoliko naših koji su u tome poslu sudjelovali. Radili su na svoju ruku, a ustaška vlast ne može preuzeti odgovornost za njihovu samovolju. Šteta ih je, ali domovina traži žrtve od svojih najboljih sinova. Bili smo pokriveni – krivce smo kaznili. Rezultat je bio jedan prema sto. (...) Volio je umjesto mržnje i osjetljivosti isticati druge, više motive svoje djelatnosti. Tražio ih je, a vjerovao je da ih je našao, u čišćenju hrvatske zemlje od Srba i hrvatske privrede od Židova.“

Jakovljević, str. 54., 57.

 Ustaške vlasti u NDH vršile su represiju nad određenim etničkim manjinama: Srbima, Romima, i Jevrejima. Pripadnicima ovih manjina oduzimana je imovina, a oni sami slati su u logore i ubijani. Na isti način postupano je sa Hrvatima i Bošnjacima koji se nisu slagali s ustaškim režimom. Politika prema Jevrejima nije se razlikovala od one u nacističkoj Njemačkoj. Jevreji su lišavani svih građanskih prava, a brakovi između Jevreja i lica „arijevskog“ porijekla bili su zabranjeni „Statutarnom odredbom u vezi sa zaštitom arijevske krvi i časti hrvatskog naroda“. Ovo je jedan od mnogobrojnih razgovora koje je već spomenuti Ilija Jakovljević vodio sa (također već spomenutim) jednim od zatvorenika, ustašom zvanim Uzvišeni, u logoru Stara Gradiška.

 Da li je Uzvišeni mislio da je počinio zločin? Kako on opravdava svoje akcije i kako je sebe motivirao da ubija ljude? Kako opravdava ubijanje pripadnika svog naroda?

III-18. Partizanski zločini u Bleiburgu. Kolin Ganer (Collin Gunner), poručnik Kraljevske irske pješadije, svjedoči kako zarobljenici prolaze kraj njega dok on posmatra...

„... Ustaše koje su pripadnici Titovih trupa provodili u smrt. Ustaše su bili zapravo Jugoslaveni koji su se od početka borili na njemačkoj strani. Sad, poslije pobjede Titovih komunista, njih je trebalo poklati, doslovce poklati. Kolona se činila beskonačna, a vodili su je preko dravskog mosta na jugoslavensku stranu. Muškarci, žene, djeca i dojenčad u naručju, svi izgledniji, kretali su se dalje gonjeni Titovim ljudima što su jahali na ponijima i nosili zloglasne kozačke bičeve s čeličnim vršcima, na gajke, kojima se jednim udarcem može rasparati čovjeku lice. Upotrebljavali su ih nesmetano...“

Bleiburg, str. 141.-142.

 Jugoslavenski partizani smatrali su sebe borcima koji poštuju zakone rata i ne trpe zločin, i sebe su predstavljali u tom svjetlu. Tvrdili su da se po tome razlikuju od zločinačkih fašističkih vojski. Ipak, nisu oklijevali da smrtnom kaznom i zarobljenike, i civile koji su identificirani (ili samo osumnjičeni) kao saradnici okupatorskih snaga ili ustaških vlasti. U maju 1945. partizani su gonili različite fašističke vojske sa teritorije Jugoslavije prema sjeverozapadu. Ustaše su, zajedno s mnogobrojnim civilima iz Hrvatske, išli prema sadašnjoj slovenačko-austrijskoj granici, kako bi se predali britanskoj vojsci (a ne partizanima). Međutim, Britanci nisu prihvatili njihovu predaju, pa su se morali predati partizanima. Mnogi ratni zarobljenici ubijeni su i mučeni od strane vojnika pobjedničke vojske. To je počelo u malom gradu Bleiburgu (Austrija), a nastavilo se kasnije kad su zarobljenici bili primorani da marširaju na jug, dublje u jugoslavensku teritoriju (taj marš je poznat kao „križni put“).

 Šta je uzrokovalo masovne odmazde na kraju rata? Usporedi to sa sličnim manifestacijama 'pobjedničkog bijesa' na ostalim ratnim scenama (Hirošima, Drezden, sudetski Nijemci, francuski kolaboracionisti itd.). Može li se osvetničko ponašanje poslije rata opravdati bitkom za pravednu stvar tokom rata?

III-19. Tito o partizanskim zločinima u maju 1945.⁵⁴

„Što se tiče ovih izdajnika koji su se našli unutar naše zemlje, u svakom narodu posebice – to je stvar prošlosti. Ruka pravde, ruka osvetnica našeg naroda dostigla ih je već ogromnu većinu, a samo jedan mali dio uspio je pobjeći pod krilo pokrovitelja van naše zemlje.“

Bleiburg, str. 41

 Da li je 'ruka osвете' uvijek i 'ruka pravde'; da li su one identične, kao što sugeriše izvor? Objasni iskaz: ono što je za jednoga zločin, za drugoga je pravda.

54 Zločini počinjeni na kraju rata u bivšoj Jugoslaviji bili su dugo tabu tema u poslijeratnoj Jugoslaviji.

► **Sl. 39. Žrtve, Vladimir Filakovac, ulje na platnu, Zagreb 1943.**

Hrvatski historijski muzej

IIIc. Holokaust

III-20. Iz bugarskog zakona o zaštiti nacije

24. decembar 1940.

Član 21. Osobama jevrejskog porijekla nije dozvoljeno:

- da postanu bugarski građani; žene jevrejskog porijekla dobijaju državljanstvo svojih muževa;
- da biraju ili da budu birani, bilo na javnim izborima, ili na izborima za neko neprofitno udruženje, izuzev u slučajevima kada se izbor vrši u organizacijama čiji su članovi isključivo osobe jevrejskog porijekla;
- da zauzimaju službu u bilo kojoj državnoj, općinskoj ili drugoj javnoj vlasti – izuzev u organizacijama čiji su članovi isključivo osobe jevrejskog porijekla;
- da sklope brak ili da žive u konkubinatu sa osobama bugarskog porijekla; brakovi osoba jevrejskog porijekla i Bugara, sklopljeni pošto je ovaj zakon stupio na snagu, smatraju se nevažećim.

Član 23. (...) Osobama jevrejskog porijekla zabranjeno je da se ubuduće naseljavaju u Sofiji.

Član 24. Osobama jevrejskog porijekla nije dozvoljeno da posjeduju ili iznajmljuju nekretnine, ni lično, ni preko opunomoćenika, niti im je dozvoljeno da u selima, izuzev pribježišta, posjeduju ikakve zgrade.

Član 26. Savjet ministara ima pravo da, slijedeći izvještaj Ministarstva trgovine, industrije i rada, ograniči, u

❓ Opiši sliku. Kakav se tovar nalazi na vagonu? Šta misliš o tome što se užasi rata koriste kao predmet umjetničkog djela? Kakav je, po tvome mišljenju, bio umjetnikov stav prema užasima koje je slikao?

cijelosti ili djelimično, lično ili kapitalno učešće osoba jevrejskog porijekla u nekim granama trgovine, industrije ili zanatstva.

U roku od mjesec dana od stupanja ovoga zakona na snagu, sve osobe jevrejskog porijekla obavezna su da prijave svu svoju imovinu.

Оцеляването. Сборник документи 1940.-1944., str. 157.-161.

❓ Postoji li u tvojoj zemlji sličan dokument iz tog vremena? Da li je antisemitska politika u zemljama jugoistočne Evrope forsirana isključivo pod njemačkim uticajem? Jesu li njemački saveznici imali izbora? Treba analizirati ime tog zakona: da li je bugarska (ili bilo koja druga) nacija zaista imala potrebe da se štiti od Jevreja?

III-21. Bugarski poslanici protestiraju protiv deportacije Jevreja⁵⁵

(...) Ima glasina da bugarske vlasti hoće da ekstradiraju te ljude iz naše zemlje. Te glasine su, mora biti, neosnovane i zlobne, jer su ti ljudi bugarski građani i ekstradicija bi imala negativne implikacije ne samo zato što bi stigmatizovala nacionalni karakter Bugar-

55 Po dogovoru između Bugarske i Njemačke iz 22. februara 1943. godine 20. 000 Jevreja bi trebalo biti preseljeno sa teritorija okupiranih od strane Bugarske (skoro cijeli prostor današnje Makedonije, dijelovi južne Srbije i dijelovi sjeveroistočne Grčke). U martu 1943. približno 15.000 Jevreja sa ovih teritorija je deportovano u koncentracioni logor Treblinka. Bugarska vlada nije deportovala bugarske Jevreje.

ske, nego bi imala i efekta na buduće međunarodne odnose. Mala nacija nema slobodu da zanemaruje moralne obzire. Snažan moralni karakter je naše najjače oružje protiv budućih nepravdi. On je za nas od velike važnosti, jer se Vi, dragi Premijeru, svakako sjećate da smo ne mnogo davno i mi patili zbog teških moralnih i političkih posljedica pojedinih moralno naopakih zakonodavnih odredaba koje su formulirali neodgovorni pojedinci.

Koju bugarsku vladu želimo opteretiti takvom odgovornošću za budućnost? Jevreji u Bugarskoj su malobrojni; snaga države je moćna, država je naoružana mnogim zakonskim sredstvima kojima savladava svaki kriminalni element, bez obzira na njegovo porijeklo. Zato nije potrebno posezati za novim i izuzetno surovim mjerama koje mogu voditi budućim optužbama da je Bugarska sudjelovala u masovnom ubistvu. Te optužbe proizvest će držanje sadašnje bugarske vlasti, ali će one ostati u naslijeđe narodu Bugarske sada i u budućnosti. Rezultate te politike lako je predvidjeti i zbog toga se ne smije dozvoliti da se oni realizuju. Za nas neće biti moguće dijeliti ikakvu odgovornost za to. (...)

Оцеляването. Сборник документи 1940.-1944., стр. 216.-218.

Riječ je o protestnoj izjavi (od 26. decembra 1943.) koju su potpredsjednik 25. zasjedanja bugarske Narodne skupštine D. Pešev i 42 poslanika uputili premijeru, protiveći se deportaciji Jevreja. Potpisnici su insistirali da nove antijevrejske mjere treba da se zasnivaju na realnim političkim interesima i na etničkom shvatanju bugarskog naroda. Oni postavljaju pitanje hoće li vlada preuzeti ogromnu historijsku odgovornost za deportiranje nevinih podanika samo da bi služila stranoj sili.

Komentiraj sljedeću rečenicu: „Mala nacija nema slobodu da zanemaruje moralne obzire.“ Da li to znači da velike nacije imaju tu slobodu? O čemu su autori izjave brinuli u vezi s budućnošću?

III-22. Naredba Vojne komande, Beograd

25. april 1941.

VOJNA KOMANDA BEOGRAD

NAREDBA

1. Svi Jevreji nastanjeni u Beogradu mogu kupovati životne namirnice i drugu robu na trgovima i pijacama svakoga dana samo od 10,30 časova pa nadalje. Trgovci im ne smeju ranije prodavati.

2) Na javnim česmama i ostalim mestima gde čekaju u redu građani, Jevreji se mogu uvrstiti u red tek pošto se ostali građani arijevci snabdeju sa odnosnim potrebama.

3) Svima trgovcima se zabranjuje, da povećanim cenama i uopšte ispod ruke prodaju životne namirnice i drugu robu Jevrejima.

4) Jevreji koji se ogreše o gornju naredbu kazniće se do 30 dana zatvora ili novčanom kaznom do din. 10.000. Po oceni biće upućeni i u koncentracione logore. Istom kaznom biće kažnjeni i trgovci pomenuti u članu 3) ove naredbe.

5) Za izricanje kazni po ovoj naredbi nadležna je Policija u Beogradu, odnosno njeni kvartovi.

Ova naredba stupa odmah na snagu.

Naređeno 25. aprila 1941. godine u Beogradu.

Pukovnik i komandant

Von KAISENBERG

Božović, Beograd pod komesarskom upravom 1941., str. 54.

Zašto je Jevrejima bilo zabranjeno da kupuju namirnice prije 10.30 ujutro? Kako je kažnjavao onaj ko nije poštovao tu naredbu?

III-23. Ion Antonescu osuđuje pogrom u Jašiju⁵⁶

4. juli 1941.

Naredba br. 255 generala Iona Antonescua, vođe države, vojnim i žandarmerijskim jedinicama u zemlji, u vezi s krvavom osvetom nad jevrejskim stanovništvom u Jašiju:

⁵⁶ Tridesetog juna 1941. rumunska vlada objavila je da je 500 «jevrejskih komunista» strijeljano u Jašiju, jer su otvorili vatru na rumunske i njemačke trupe. Zaista, 28.-29. juna izgledalo je da su na trupe ispaljeni meci. Nije bilo žrtava, ali su se širile glasine da se Jevreji komunisti spremaju da s leđa napadnu armije na liniji fronta. Hiljade Jevreja je uhapšeno, neki su ubijeni. Komandant 14. rumunske divizije oslobodio se uhapšenih Jevreja tako što ih je deportovao. Prema zvaničnim podacima, od ukupno 4.430 ljudi deportovanih u dva voza, oko polovina je preživjela.

„Neredi koji su se prije nekoliko dana odigrali u Jašiju bacili su krajnje nepovoljno svjetlo na vojsku i vlasti. Prilikom povlačenja iz Besarabije, za vojsku je zaista bilo sramota da ne reagujući prihvati da su je Jevreji i komunisti napali. Sramota je još veća kad vojnici, na vlastitu inicijativu i dugotrajno, pljačkaju, maltretiraju ili napadaju jevrejsko stanovništvo i nasumice ubijaju, kao što se dogodilo u Jašiju. Jevreji su stoljećima otimali od rumunskog naroda, siromašili ga, špekulirali i zaustavljali njegov razvoj. Neporecivo je da rumunski narod mora osloboditi ove kuge, ali samo vlada ima pravo preduzeti potrebne mjere. Te mjere se provode i bit će nastavljene u skladu s normama koje ću ja odrediti. Ne može se svaki građanin ili svaki vojnik upuštati u rješavanje jevrejskog pitanja, tako što će krasti i ubijati. Takvim postupcima mi pokazujemo svijetu koliko smo nedisciplinirani i necivilizirani ljudi i bacamo veoma neprijatno svjetlo na državni autoritet i prestiž. Ovim u potpunosti zaustavljam svaku akciju preduzetu samoinicijativno i proglašavam vojne i civilne vlasti odgovornima za striktno provođenje ove naredbe. Onima koji se ogriješe ili su se ogriješili o gornju naredbu bit će suđeno i dobit će najteže kazne koje propisuje zakon.

General Ion Antonescu“.

Evreii din România între anii 1940.-1944., tom II, dok. 98

? Kakav je bio zvaničan stav Iona Antonescu o pogromu u Jašiju? Da li osuda nereda u Jašiju pokazuje projevrejski stav? Ko je proglašen odgovornim za rješavanje jevrejskog pitanja u Rumuniji? Iako Antonescu optužuje jevrejsku manjinu za preduzimanje akcija protiv rumunske vojske, on izjavljuje da je protiv provođenja „konačnog rješenja“ jevrejskog pitanja. Da li se slažeš da je u pitanju bila samo reakcija na individualne akcije krađe i zločina? Šta mogu biti rezultati takvog stava od strane vođe države? Šta je tvoje mišljenje o kolektivnoj krivici?

► Sl. 40. Turska karikatura

Gazetelerden: Bir vapur dolusu Yahudi muhaciri Izmir limanından geçti...

Yahudi - Açız, parasiziz.. Allahşkiniza beş dakika karaya çıkmamıza izin verin da zingin ulup yelelim!..

Akbaba, 24 Ağustos 1939

Akbaba, 24. august 1939.

? Prijevod: Brod pun Jevreja uplovljava u izmirsku luku. Jevrej: „Nemamo novca! Gladni smo! Dozvolite, molim Vas, da se iskrcamo na pet minuta, pa da se vratimo na brod kao bogati ljudi!“

? Šta je cilj ove karikature? Koju vrstu stereotipa ona ojačava?

► Sl. 41. Turska karikatura

Bali, Cumhuriyet'in Yurtta'lar (?)

🔑 Oktopod koji drži u zagrljaju svijet reprezentuje Jevreje (publikovalo Anticioniističko društvo Turske): „Opasnost koja okružuje svijet – svjetsko jevrejstvo – cionizam. Nema mira na zemlji dok postoji ta kuga.“

III-24. Koncentracioni logor Sajmište, Beograd

Iz iskaza Hedvige Šenfajn, zatvorenice logora Sajmište:

„Odmah po našem dolasku u logor Nemci su saopštili da će se logor postepeno isprazniti, jer će na Sajmište dovesti komuniste, ali nisu hteli reći kuda će nas odvesti... Za prve transporte pozivali su lica da se dobrovoljno jave, i to su prvo pozivali grupu sa kojom sam i ja došla – Jevreje iz Kosmeta. (...) Onima koji su bili određeni za transport, naređeno je – ili, tačnije, ljubazno savetovano – da najvrednije stvari ponesu sa sobom, a da sve ostalo brižljivo upaku-

► Sl. 42. Nepoznata djevojčica čeka na deportaciju u blizini Celja, u Sloveniji

ju i na paketu stave svoju tačnu adresu. (...) Tako su ti transporti odlazili skoro svakog dana. Nedeljom i praznicima obično nije bilo transporta, ali je bilo dana kada je automobil dolazio i dvaput. Šofer sivoga automobila ulazio je često u sâm logor, sakupljao decu oko sebe, milovao ih, uzimao u naručje i delio im bombone. Deca su ga volela, i uvek kad bi došao, trčala mu u susret po bombone. Niko u logoru nije slutio da ljude odvođe u smrt. Čvrsto se verovalo da se radi o preseljenju u neki radni logor.“

Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, str. 33. i 34.

 Na okupiranoj teritoriji Srbije bilo je oko 17.800 Jevreja. Oko 6.320 Jevreja iz Srbije nestalo je u logoru na Sajmištu, u Beogradu. Za potrebe logora na Sajmištu dopremljen je iz Njemačke poseban kamionet s gasnom komorom. Pored logora na Sajmištu, većina Jevreja muškaraca okončala je život, zajedno sa Srbima i Ciganima, u masovnim strijeljanjima talaca 1941. i u prvoj polovini 1942. godine. Tu zločinačku akciju organizovala je i sistematski izvodila njemačka vojska (većinom njemačka regularna vojska Vermaht).

 Komentiraj ponašanje vozača sivog kamioneta. Da li je on znao šta se događa unutra?

III-25. Patnje mlade Jevrejke iz Sarajeva

Svjedočenje Hibe Zildžić-Čehajić

„Stravični događaji koji su nastupili izbijanjem rata definitivno su uobličili fizionomiju hiljada mladih Sarajlija, među njima i velikog broja ženske omladine. Imala sam šesnaest godina i pohađala šesti razred gimnazije. U gradu su prvo bile raspuštene škole, a u školske zgrade se uselila vojska. U mom komšiluku stanovalo je dosta Jevreja. Imala sam blisku drugaricu Reginu Finci. Majka joj je tada držala malu trafikku na uglu Bašćaršije. Posjećivala sam ih i gledala kako danima strepe na svaki šum, na svaki korak, u očekivanju kada će ih deportirati u koncentracioni logor. Stvari su im stajale spakovane. Jednog dana su ih odveli u sabirni logor, iz kojeg je Regina uspjela da pobjegne i skloni se u našu kuću. Nažalost, i pored našeg nagovaranja da je sakrijemo, ona nije imala snage da se otrgne od porodice. Ponovo je otišla u logor da podijeli sudbinu sa svojim najbližim. Taj progon jevrejskog stanovništva i atmosfera užasa u njihovim porodicama, koju sam i neposredno doživljavala, ostali su kao jedan od najsnažnijih dojmova koje nosim iz tog perioda. U grad su počeli prodirati glasovi o koncentracionim logorima Gradiška i Jasenovac i deportiranju i mučenju komunista i rodoljuba. Stizale su vijesti o monstruoznim pokoljima srpskog stanovništva po

selima, o bacanju u jame i ponore, o spaljivanju sela, a nešto kasnije i vijesti o četničkom pokolju muslimana u krajevima prema Drini, o krvavim rijekama, spaljenim selima i gradićima, o stanovništvu čitavih naselja u bezglavom bjekstvu bez igdje ičega. U grad su počeli pristizati muhadžiri – izbjeglice iz krajeva oko Foče, Rogatice, Višegrada. Muslimanske porodice primale su izbeumljenu djecu koja su ostala siročad. Navodim samo djeliće te užasne atmosfere kako sam je ja doživjela. To je, dakle, bio fašizam na djelu, u svoj svojoj svireposti i izopačenosti.“

Albahari et al. (ur.), str. 495.,-496,

 Procijeni Reginino ponašanje. Šta bi ti uradila/uradio da si bila/bio na njenom mjestu? Da li je odluka koju je ona donijela bila lahka? Šta ti ovaj izvor govori o istrajnosti ljudskog duha u okolnostima represivnog režima?

III-26. Antijevrejske mjere u Grčkoj

Bilješke o aktualnom stanju grčkih Jevreja

A. L. Molho (Molho)

Kairo, 12. oktobar 1943.

Antijevrejske mjere i kvislinške vlade

(...) Ostaje činjenica da su Jevreji u Grčkoj do mjeseca februara ove godine uživali, *de jure* i *de facto*, isti status kao svaki drugi grčki građanin. Mjere protiv Jevreja, koje su od gornjeg datuma nadalje prihvaćene u Solunu i u čitavoj Makedoniji potiču isključivo od njemačkih okupacionih vlasti. Te vlasti su, prema njihovom vlastitom priznanju, postupale u skladu sa veoma preciznim naredbama dobijenim od njihovih centrala. Grčke vlasti su nepopustljivo odbijale da se identifikuju s tim mjerama. Pravoslavna crkva podigla je glas protiv njih (Memorandum arhiepiskopa Atine njemačkim vlastima). Vođe političkog svijeta, kao i profesionalne i popularne organizacije, odmah su se identifikovale s ovim protestom. Pritisak grčkog javnog mnjenja bio je tako jak da je kvislinški premijer, g. Joanis Ralis, bio prinuđen dati izjavu da će intervenirati u prilog jevrejskom elementu. Nije poznato da li je održao obećanje. U svakom slučaju, ono nije stiglo do javnosti.

Documents of the History of the Greek Jews, str. 280.

 Kada su u Grčkoj uvedene mjere protiv Jevreja, niz različitih organizacija i institucija, uključujući crkvu, atinsku policiju i komuniste, pružio je efikasnu i jasnu podršku. EAM, najsnažnija među grčkim organizacijama otpora, bila je najefikasnija u pružanju pomoći Jevrejima da se sakriju ili da pobjegnu, te tako prežive. Pripadnici ove organizacije izigravali su planove nacista uništavajući podatke o jevrejskoj zajednici u Atini, a pomogli su i rabinu da pobjegne na EAM-ovu teritoriju. EAM-ova ilegalna štampa redovno je objavljivala pozive stanovništvu da pomaže jevrejskim sugrađanima, dok je sama organizacija omogućavala grčkim Jevrejima da se prebace na Bliski istok, a pored toga regrutovala i volontere u svoje redove. Pravoslavna crkva također je pomagala Jevrejima nastojeći da zaustavi deportacije. Arhiepiskop Damaskin sreo se sa opunomoćnikom Rajha u Grčkoj i uložio snažan prigovor u vezi s mjerama koje se preduzimaju protiv Jevreja u Solunu (v. dokument I-40).

 Kako su grčke vlasti reagovale na mjere preduzete protiv solunskih Jevreja?

III-27. Fragment iz uspomena jednog grčkog Jevreja iz Soluna (1941.-1943.)

„U prvim danima jula 1942. solunske novine objavile su zvaničan proglas Njemačke vojne komande za Solun i Egeje, kojim su svi muškarci izraelićani obavezani da se pojave na Trgu Elefterias u subotu 12. jula ujutro, pod prijetnjom oštrih kazni u slučaju neodaziva. Bila je to prva manifestacija antisemitske politike u Solunu od početka okupacije. [...] Ta kongregacija teško je maltretirana od strane njemačkih oficira i vojnika. Neki Jevreji, koji su zakasnili, brutalno su udarani rukama, nogama i bičevima. Jedna grupa njemačkih marinaca ispoljila je izuzetnu surovost u ovim akcijama. Članovi njemačke vojne policije (F. G.) puštali su svoje buldoga na izraelićane koji su se usudili pušiti ili pokriti glavu kako bi se zaštitili od vrelog julske sunca.

Druge, koji bi sjeli na zemlju, pošto su se umorili čekajući po nekoliko sati, njemačka vojna policija

tukla je dok ne bi prokrvarili. Drugi izraelićani bili su primoravani da po nekoliko sati izvode tegobne fizičke vježbe, a prijetilo im se batinama ukoliko stanu. Najzad, neke grupe Nijemaca primoravale su izraelićane da izvode ponižavajuće akte (salto) pred očima radoznalih kršćana. Nijemci i novinari fotografirali su čitavu predstavu, a fotografije bi se već sljedećeg dana pojavljivale u grčkoj štampi, s tipičnim antiizraelićanskim opisima. (...)

Tokom vremena bilo je sve više proizvoljnih akcija protiv izraelićana, recimo prisilno izbacivanje petnaest vlasnika radnji (piljara, trgovaca, mesara i dr.) s centralne pijace u ulici Cara Iraklija i njihovo zamjenjivanje trgovcima kršćanima koji su premješteni iz drugih dijelova grada. Ova metoda, koja je odgovarala trgovcima kršćanima, budio je apetite kod drugih konkurenata izraelićana i Nijemci su neprestano intervenirali izbacujući trgovce izraelićane sa centralnih lokacija i dovodeći na njihovo mjesto trgovce kršćane koji su ili bili u prijateljskim odnosima s Nijemcima, ili su bogato potkupili neke poznate posrednike.“

Giakoel, str. 57.-58., 98.-99.

 Ako analiziramo koji su činioci uticali na broj preživjelih Jevreja u različitim jevrejskim zajednicama u Grčkoj, treba uzeti u obzir udaljenost od najbližih oblasti pod kontrolom pokreta otpora i prisustvo efikasnog antifašističkog pokreta, stepen asimilacije u društvo i prihvaćenosti u društvu, i sposobnost i volju lokalnih vlasti. Većina Jevreja koji su preživjeli govorili su grčki i živjeli u istim četvrtima kao i grčko pravoslavno stanovništvo. Stepen asimilacije nije samo otežavao da se oni lociraju, nego je uticao i na želju preostalog stanovništva da im pomogne. Razlog što je većina grčkih Jevreja koje su nacisti eksterminirali tokom Drugoga svjetskog rata poticala iz Soluna nije ležao u tome što je to bila daleko najveća jevrejska zajednica u Grčkoj (oko 50.000 od 73.000 Jevreja u Grčkoj živjelo je u Solunu); on je ležao i u okolnosti da su solunski Jevreji govorili španski „sefardski“ (ladino) i uglavnom živjeli odvojeno od grčkog pravoslavnog stanovništva. Jevrejsko stanovništvo ovoga grada deportirano je uglavnom u Aušvic. Samo 17 odsto Jevreja, koji su živjeli u Grčkoj, prije rata preživjelo je nacizam.

? Kakvo je tvoje mišljenje o ponašanju grčkih piljara koji su preuzeli radnje koje su prethodno pripadale Jevrejima?

► **Sl. 43. Koncentracioni logor Banjica u Beogradu**

Zločini fašističkih okupatora, str. 211.

► **Sl. 44. Koncentracioni logor Uštica (dio kompleksa koncentracionog logora Jasenovac), 1942.**

Mataušić, Jasenovac 1941.-1945.

🔑 Grupa ženā i djece ispred Kuće leleka.

? Opiši fotografiju. Kakva se osjećanja vide na licima zatvorenika? Objasni ime Kuća leleka.

III-28. Pismo Rozalije Kramer Pavelićevom oficiru, 20. oktobar 1941.

„Majka sam sedamnaestogodišnje kćerke Bele zvane Beluške. Moja kćer je uhapšena 1. srpnja 1941. potpuno bezrazložno sa ostalim hapšenjima, koja su uslijedila protiv Židova i Židovki iz Kustošije gdje imamo malu trgovinu mješovitom robom. Nekoliko dana nalazila se je moja kćerka u uzama redarstva u Petrinjskoj ulici, te sam joj tamo i jelo nosila. Jednog dana kada sam donijela onamo jelo, izjavili su mi da jelo ne mogu primiti, jer da se ona više kod redarstva ne nalazi. Od tog časa nijesam više mogla uopće saznati gdje se moja kćer nalazi, te joj se zameo svaki trag. Koliko znam, ne nalazi se ni u jednom od postojećih logora, barem nisam mogla saznati, tako da već uopće sumnjam je li još na životu. Napominjem da se moja kćerka politikom nije nikada bavila, da živi od svog djetinjstva sa mnom u Kustošiji, te da mi pomaže u mojoj trgovini. Moja kćer je bila mlada i vrlo dobra djevojka, te ju je cijelo pučanstvo u Kustošiji vrlo voljelo, jer je prema svakome bila ljubazna, uvijek nasmiješena i spremna svakome pomoći.

Molim da me se obavijesti što je sa mojom kćerkom, je li ista na životu, te ukoliko jeste u kojem se logoru nalazi da bi joj mogla poslati, barem malo toploga rublja, jer ne može u jednoj lahkoj ženskoj haljini u kakvoj je otišla provesti cijelu zimu. Napominjem da je moj suprug šlogiran, te da osim Beluške imam još dvoje čisto male djece, oko kojih još imam mnogo brige i posla, tako da mi je nemoguće svladati sama cijeli posao, a moja starija kćer bila mi je jedina pomoć.“

Goldstein, 365.-366.

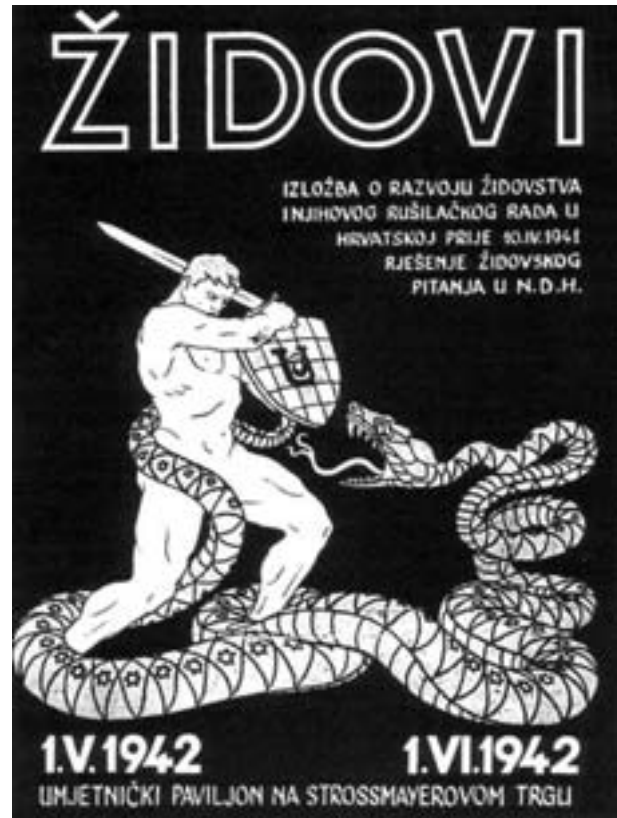
Kad je ovo pismo napisano, Bela je već bila ubijena.

? Kako gospođa Rozalija objašnjava svoj zahtjev? Zašto direktno ne kaže da je učinjena velika nepravda, tj. zločin? Misliš li da su u nekim slučajevima i žrtve počinjale prihvatati zločinačku stvarnost kao nešto normalno? Isto se pitanje postavlja u vezi s onima koji su počinili zločine, kao i onima koji su bili šutljiva većina.

► **Sl. 45. Naslovna strana kataloga antijevrejske izložbe u Zagrebu 1942.**

🔑 Prijevod: Izložba o evoluciji judaizma i njegovom destruktivnom djelovanju u Hrvatskoj prije 10. aprila 1941. Rješenje jevrejskog pitanja u NDH.

❓ Opiši ilustraciju i njeno značenje. Da li je neka takva antijevrejska izložba održana u tvojoj zemlji? Možeš li sebi zamisliti kako je izgledala?

ČETVRTO POGLAVLJE

Ljudska solidarnost

Ovo poglavlje ima za cilj da unese zraku optimizma u mračna zbivanja rata i da pokaže da je čak i u najtragičnijim epizodama u historiji ljudske vrste postojala humanost, da je čak i u najhaotičnijim ratnim okolnostima bilo ljudi spremnih da pomognu, ponekad i po cijenu rizika i dovodeći u opasnost vlastitu sigurnost i život.

Osim toga, ovo poglavlje sadrži nekoliko izvora koji prikazuju neuobičajeno, neočekivano ponašanje u ratnoj svakodnevnici. Ti izvori prikazuju situacije koje sa moralnog stanovišta nisu bile jednoznačne: one nisu bile uvijek jasne i upravo zbog toga daju mogućnost za analizu i diskusiju (recimo: IV-1 i IV-2). Koristan pristup u tim slučajevima je podsticaj na identifikaciju sa ljudima o kojima je riječ, recimo tako što će učenici ući u ulogu realnih ljudi u aktualnim situacijama i pokušati da pretpostave kakvo bi bilo njihovo ponašanje i da razumiju njihova osjećanja u opisanim situacijama.

IV-1. Razgovor između partizana i ustaša

„Šta trošiš moju municiju, mater ti ustašku!”

On, naime, ustašku municiju već unaprijed smatra svojom i žao mu je svakog ispaljenog metka.

‘Dođi po nju, ne boj se, majku ti tvoju!’ odgovara ustaša.

Ali to je samo uvod u dalji sadržajni razgovor, koji ima pretežno ‘politički’ karakter. (...) U postojanje partizana ustaša ne vjeruje, i sve nas smatra četnicima. Četnici i odmetnici, a sve je jedno te isto, i svi se bore protiv Hrvata u korist Srba i Židova. Zatražio je (ustaša) od Svrabe da opsuje kralja Petra i kraljicu Mariju, kao dokaz da nije četnik. Svrabo mu je s najvećim užitkom ispunio želju, ali je odmah zatražio od ustaše da opsuje Pavelića. (...) I baš u času kad je ustaša umuknuo, jer nije htio ni mogao opsovati Pavelića, i kada mu se ponovo obratio, neki je čarkar raspalio na njega rafal. Nije ga, doduše, pogodio, ali ga je prekinuo u pol riječi i Svrabo se zavuče u zaklon.

‘Jesi ranjen?’ upita ga njegov ustaša zabrinuto.

‘Nisam!’ odgovori Svrabo.

‘Šta pucaš na njega, majku ti ustašku, vidiš da razgovaram s čovjekom’, okosi se ustaša na onoga koji ih je prekinuo. (...)

‘Da ga uhvatim, pustio bih ga, časti mi!’ izjavi Svrabo velikodušno.

Ali u toj njegovoj izjavi nema ni trunke istine. Prije

bi vrba grožđe rodila, nego što bi Svrabo pustio ustašu.”

Šibl 2, str. 203.-204.

Na nekoliko mjesta Ivan Šibl opisuje iznenadne i neočekivane izraze poštovanja između pripadnika zaraćenih vojski u Hrvatskoj. Silovite borbe odigrale su se u Slavoniji početkom 1943. U svojoj bazi u Voćinu, neprijatelji (u ovom slučaju partizani i ustaše) nalazili su se na udaljenosti od oko šezdeset metara zračne linije, tako da su vojnici dviju vojski mogli komunicirati bez teškoća. Šiblov partizanski komandir Milan Svrabić Svrabo, često je razgovarao s jednim od ustaša. Ovo je jedan od razgovora, koji je počeo pucnjem, koji se čuo s ustaške strane.

Da li su, prema tvome mišljenju, takvi razgovori bili uobičajeni na drugim frontovima i u drugim ratovima, ili je to bio samo hir vojnika kojima je bilo dosadno pa su se malo zabavljali? Da li odobravaš takve razgovore? Šta misliš o simpatijama koje su se rodile između dva vojnika? Koliko daleko sežu te simpatije? Misliš li da bi ti vojnici bili spremni da učine gest koji bi onom drugom spasio život? Da li je Šibl u pravu kad u svome završnom komentaru tvrdi da je takvo što nemoguće?

► **Sl. 46. Plakat iz rumunskih novina: *Spasite siročiće***

„Universul” br. 249., 12. septembar 1943.

? Ovaj plakat nastoji podstaknuti građanstvo da dadne pomoć za siročiće. Koji su događaji bili glavni uzrok da mnoga djeca postanu siročići? Da li su političari preduzeli ikakve mjere da se pozabave uzrocima?

IV-2. Proslava imendana u koncentracionom logoru

„Gazda (logora) je nekoliko dana prije toga kuharima nabacio: ‘Baš ćemo vidjeti kako će se iskazati na imendan.’ O momemu je držanju ovisilo hoću li ispasti kao ‘čovik’ ili kao ‘kenjac’. (...)”

Pomeo sam ćeliju, pospremio stol, napravio red na prozoru, nabacao u peć nešto kartona od kutija i malo trijeska, iz kuhinje posudio par čaša – još je samo trebalo izvjesiti sliku Pavelića, pa bi ova samica mogla poslužiti kao soba za primanje uglednika. (...)”

Oko deset sati otvoriše se vrata i u sobu uđe njih četvoro na čelu sa zastavnikom.

– Spremni! Gospodine doktore, čestitam!

– Hvala, lijepi moj Ante, srce moje iz njedara! Baš mi je drago, ko da mi je sultan došao! (...) Eh, baš je lijepo što ste došli! Kakav bi to bio imendan bez ovakvih po izbor ahbaba? (...) Natočih čaše, kucnusmo se, poljudikasmo, budački, strogo hrvatski. Daj bože, da se dogodine nađemo u Zagrebu, pa da se napijemo ko ćuskija i da se vozamo od birtije do birtije.

– Doktore, volite li lumpati?

– A tko ne voli? Nema gorega čovjeka nego koji sjedi na parama. Dok imaš, troši, zabavljaj se, tjeraj kera! Ih, sunce mu, neću vam nikad zaboraviti što ste došli. Dogodine moramo udesiti da se opet nađemo zajedno, ali po mogućnosti ne u ovoj kući. Uzet ćemo nekog ciganina, pa neka nam svira i pjeva – uz svirku i pjesmu bolje se pije.

– Gdje su ti cigani, đavo te odnio? Nema ih više – nasmijsa se Gazda.

– Što? Valjda niste potamanili i svirače? Ja se s tim ne slažem. Nenadoknadive ljude treba štedjeti – tko će zamijeniti svirca-ciganina?”

Tako je razgovor na proslavi imendana skrenuo na tematiku genocida:

„Ustaška vlast, čisteći zemlju nožem, maljem, vatrom i olovom, smatrala je naime, svojom dužnošću da i cigane istrijebi. U novinama su objavljene bilješke kako se temeljito rješava cigansko pitanje. Cigani se više neće uokolo skitati, varati po sajmovima, krasti djecu. (...)”

– Što su vam cigani smetali? – (upitao je Jakovljević svoje goste) – oni barem nisu političari.

– A što će nam cigani? – (odgovara jedan od ‘gostiju’) – niti rade niti vojsku služe. Ako je baš do toga, ja bih prije Vlaha (Vlah = Srbin, u ovom slučaju) ostavio. On barem ore i kopa... ako se prorijede, neće biti opasni. (...)”

Zatim je Jakovljević, kao čovjek literature, gostima recitirao pjesme. Istodobno se iz podruma čula buka; ustaše su mučile nekog od zatočenika.

„Morao sam se savladati da se ne zagrcam. Dok ponavljah pjesnikov uzdah za slobodom, sam bez nje, u ime te slobode izvršen je istoga časa još jedan zločin. (...) Morao sam se prenavljati, praviti se glupim, kao da ne znam što se zbiva u sobi ispod nas. (...)”

Jakovljević, str. 173.-179.

 Ilija Jakovljević, logoraš u Staroj Gradiški, imao je poseban status u logoru. Kao predratni hrvatski patriot koji je „malo skrenuo s linije“, ali će se možda u budućnosti i pridružiti ustašama, on je uživao povjerenje logorskih čuvara. Usprkos tome, on je u svakom trenutku mogao pasti u nemilost i biti trenutno strijeljan – kao što se događalo mnogima. Zato je morao održavati prividno prijateljske odnose s čuvarima i upravom logora. Tako se našao u situaciji da mora pozvati čitavu logorsku administraciju u svoju ćeliju – na proslavu svoga imendana.

 Da li smatraš da je ponašanje 'zatvorskog osoblja' neobično i neočekivano? Da li su se oni, prema tvome mišljenju, ponašali na isti način i prema drugim zatvorenicima? Zašto je Jakovljević imao unekoliko povlašten tretman u logoru? Šta misliš o 'neobaveznim razgovorima' koje su vodili zatvorenik i njegovi gosti? Stavovi koji su ustašama bili normalni Jakovljevića su užasavala – ali on to nije smio pokazati. Šta misliš o njegovom ponašanju? Šta bi ti uradila/uradio na njegovom mjestu?

IV-3. Dopis intelektualaca upućen I. Antonescuu (april 1944.)

„U ovom trenutku, kada strašna propast prijeti našem narodu, mi, članovi Rumunske akademije i profesori Univerziteta u Bukureštu, Jašiju i Klužu, svjedoci narodnog egzodusa i devastacije rumunskih sela i gradova, pretvorenih u bojna polja, odlučili smo, poslije dugog razmišljanja, Vam se obratiti ovim apelom. U postojećim uslovima, naša šutnja bila bi zločin. Naša je dužnost izreći svoje iskrene misli pred vođom države: moramo odmah okončati rat s Rusijom, Velikom Britanijom i Sjedinjenim Državama...

Gospodine Maršale,
Bombardovanje prijestolnice, uništavanje drugih gradova, upozorenja primljena od Londona, Washingtona i Moskve, pretvaranje Moldavije u bojno polje – sve su to znaci neposredne propasti. Rumunski narod, iscrpljen ratom predugim za njegove kapacitete, više se ne može boriti. Izidite na ulice i pitajte prolaznike, idite u sela i gradove, slušajte glas ljudi. Svuda ćete vidjeti očajanje u očima ljudi i isti odgovor: NE. Za šta da se bo-

rimo? Vitalni interesi naše države i našeg naroda zahtijevaju hitan prekid rata, ma koliko to moglo biti teško. Žrtva koju će Rumunija morati podnijeti bit će mnogo manja i manje mučna od nastavka rata.“

Scurtu et al., str. 439.-440.

 Pretežno tolerantna politika političke opozicije motivirala je mnoge političke, kulturne i druge ličnosti da se protestnim pismima obrate državnom vođi i da na taj način izraze svoje nezadovoljstvo politikom koju vodi vlada. Takvi akti, u principu, nisu bili praćeni represijom.

 Koji je socijalni status autorā ovoga dopisa? Kakav je stav autorā dopisa o glavnim političkim problemima u Rumuniji 1944. godine? Da li je to samo stav ovih autora? Jesu li autori preuzeli ikakav rizik pišući ovo pismo?

IV-4. Izvod iz pisma predsjednika vlade Grčke (7. oktobar 1943.) njemačkim vlastima

„ŠEF KABINETA

Djelovodni broj E 312 1/10 POVJERLJIVO

Njegovoj Ekselenciji predstavniku Rajha u Grčkoj
Dr. G. A. Altenburgu

Atina, 7. oktobar 1943.

„Vaša Ekselencijo,
Komandant SS policije u Grčkoj izdao je naredbu za sve grčke građane izraeličanske vjere da se prijave zbog registracije. Novost da je izdata takva naredba stvara kod mene utisak da mjere protiv Jevreja, koje je preduzela vojna komanda u Solunu, treba da se ponove protiv grčkih građana jevrejskog porijekla. [...] Mogućnost da ti grčki građani, koji su odvajkada živjeli na grčkoj zemlji, budu preseljeni u nepoznate krajeve ispunjava žalošću i grčku vladu i svako grčko srce. Izraeličani stare Grčke (Grčke kakva je bila prije balkanskih ratova) u potpunosti su, jezički i historijski, integrirani u lokalno stanovništvo i dali su pjesnike koji se ističu svojim grčkim duhom. Kao zakoniti građani, uvijek su se borili za Grčku i mnogi od njih su se u bitkama istakli. Njihova revnost, sposobnost i osjećanje dužnosti pomogli su im da briljiraju kao državni službenici, posebno kao sudije i vojnici. Uvijek su uspješno rješavali teške državne poslove i odano se borili da unaprijede

interese zemlje. Grčka crkva uvijek je pružala zaštitu izraelskoj zajednici u Grčkoj i nadahnjivala grčki narod duhom tolerancije i plemenitosti u pitanjima vjere. Izraelska zajednica stare Grčke predstavlja zanemarljivu manjinu bez ikakve političke ili kulturne moći. [...] Nametanje ovih mjera protiv grčkih izraelićana u staroj Grčkoj povrijedilo bi osjećanja naroda čija je duša upila velike tradicije grčkog duha...”

Enepekidis, str. 50.-51.

? Kako je predsjednik grčke vlade objasnio svoj zahtjev? Zašto nije direktno rekao da je holokaust velika nepravda i zločin? Da li je preuzeo neki rizik pišući ovo pismo? Šta bi ti uradio na predsjednikovom mjestu?

IV-5. G. Enesku⁵⁷ pokušava zaštititi Cigane

7. novembar 1942.

NOTA

Obaviješten sam da je sâm George Enesku intervirao u prilog muzičarā Cigana kod maršala Antonescua, rekavši da će i on poći ako njegovi muzičari budu upućeni u Bug.

Minoritati etnoculturale. Marturii documentare Tigani din Romania (1919.-1944.), dok. 281

? Zašto je, prema tvome mišljenju, Enesku intervirao u prilog Cigana? Možeš li naslutiti njegove razloge?

IV-6. Memorandum grupe bugarskih brica i frizera upućen ministrima, u vezi s Dekretom o zaštiti nacije

11. novembar 1940.

„Poštovana gospodo,
Danas, kada proživljavamo teške dane koji zahtijevaju jedinstvo čitave bugarske nacije, preduzimaju se mjere protiv Jevreja, koje nisu samo protivne volji bugarskog naroda, nego su i opasne po njega. Otuda odluka da se donese Dekret o zaštiti nacije. Ne znamo hoćete li htjeti čuti naš pravedni glas, koji potiče iz klase koja je dala najviše sredstava i žrtava za dobrobit našeg naroda.

Danas, mi radimo zajedno s našim zemljacima Jevrejima i ako dođe čas – poginut ćemo zajedno na bojnopolju, kao što su to činili naši i njihovi očevi. Mi u njima ne vidimo ništa hrđavo, ali vi hoćete da ih otkinete od našeg tijela, lišavajući ih svih njihovih prava.

Ako je cilj da se kazne jevrejski profiteri, onda bi trebalo kazniti i naše.”

Борбата на българския народ в защита и за спасяване на българските евреи по време на Втората световна война, str. 49

? Postoji li sličan dokument u tvojoj zemlji? Da si ti bio jedan od bugarskih brica u ono vrijeme, da li bi potpisao njihov memorandum?

IV-7. Turska pomoć i podrška Grčkoj

Zahvalnost Grčke

Navest ću prijevode pisama zahvalnosti koje sam primio kao odgovor na moje napore i nastojanja komisije ustanovljene pod mojim predsjedništvom u našem Ministarstvu da se narodu Grčke i egejskih ostrva, koji je gurnut u stanje gladovanja pod okupacijom za vrijeme Drugoga svjetskog rata, pošalje podrška u hrani:

Pismo gradonačelnika Atine:

„Ljubazno Vas molim da primite ovaj album grada Atine. Poklanjam Vam ga kao mali dar za mnogobrojne Vaše usluge u vremenima užasnim za Grčku i narod Grčke.”

Pismo guvernera Hiosa

„S radošću sam od gospodina Kurvoazijea, predstavnika Crvenog križa i prijatelja naše zemlje, primio obavještenje o svim detaljima u vezi s Vašom pomoći u slanju brašna Crvenom križu na Hiosu. Dozvolite da kao guverner ove oblasti izrazim svoje oduševljenje i zahvalnost za Vašu ljubaznu pomoć napaćenom narodu malog ostrva Hios.

Također, ljubazno Vas molim da primite zahvalnost svekolike Grčke i grčke vlade za slanje pomoći sa susjednih obala na naše obale. Veoma smo dirnuti kad vidimo brod „Lav“ („Arslan“) s turskom nacionalnom zastavom kako uplovljava u našu luku. Tokom svoga historijskog života, naše nacije živjele su godinama

⁵⁷ George Enesku (George Enescu, 1881.-1955). bio je najveći rumunski muzičar i jedan od najdarovitijih muzičara dvadesetog stoljeća: veliki violinist i kompozitor, istaknuti dirigent, uspješan pijanist, sposoban čelist i slavan učitelj violine.

zajedno. Sačuvali smo blisko prijateljstvo i poštujemo uspomene na vašu naciju iz tog doba saradnje. Jer je turska nacija u vrijeme mira i u vrijeme rata, kad god se susretala s nama, uvijek na nas gledala kao na braću, prijatelje i voljene rođake. Tokom ove surove i strašne neimaštine kroz koju smo prošli, vi ste nam pružili ruku; potvrdili ste naše mišljenje o plemenitosti turskoj naciji. Ljubazno Vas molim da primite ovaj mali dar sa Hiosa, koji Vam predajem posredstvom gospodina Kurvoazijea.”

Erkin, str. 130.-131.

Erkin je bio službenik turskog Ministarstva spoljnih poslova za vrijeme Drugoga svjetskog rata. U ovom izvještaju iz prve ruke, on govori o turskoj pomoći i podršci datoj različitim dijelovima Grčke, uključujući i egejska ostrva koja su patila zbog nedostatka hrane. Ovo su pisma zahvalnosti od strane grčkih vlasti.

Šta znaš o historiji grčko-turskih odnosa? Da li ovi izvori potvrđuju stereotipe o mržnji između dviju nacija?

IV-8. Svjedočenje penzionisanog ambasadora Necdeta Kenta (Nekdet Kent) u vezi s njegovim spašavanjem turskih Jevreja u Marseilleu, Francuska

Jedne večeri, turski Jevrej iz Izmira, po imenu Sidi Iskan, koji je radio u konzulatu kao službenik i prevodilac, došao je veoma uzbuđen u moju kuću. Rekao mi je da su Nijemci skupili oko osamdeset Jevreja i odveli ih na željezničku stanicu s namjerom da ih ukrcaju u stočne vagona i prebace u Njemačku. (...) Odmah sam ga pokušao smiriti, a zatim sam uzeo najbrže moguće vozilo i odveo se do željezničke stanice Sen Charles u Marseilleu. Scena koju sam tamo zatekao bila je nevjerovatna. Došao sam do stočnih vagona, punih ljudi koji jecaju i ječe. Jad i gnjev izbrisali su sve ostalo iz mog uma. (...) Kad je oficir Gestapoa, nadležan za željezničku stanicu, čuo da sam tu, došao je do mene i u vrlo oštrom maniru pitao me šta mi treba. Sa onoliko ljubaznosti koliko sam mogao sebe natjerati da ispoljim, rekao sam mu da su ti ljudi turski državljani, da je njihovo hapšenje greška i da se ona mora ispraviti tako što će oni odmah biti pušteni. Oficir Gestapoa rekao je

da on izvršava naredbu koja mu je data i da ti ljudi nisu Turci nego Jevreji. Shvatio sam da ne bih ništa postigao prijateljima koje se neće ostvariti, vratio sam se Sidi Iskanu i rekao: Dođite, i mi ćemo se ukrcati na voz. Gurnuo sam u stranu njemačkog vojnika koji je pokušao da mi preprječi put i zajedno sa Sidijem Iskanom popeo sam se u vagon. Sada je na njemačkog oficira došao red da kuka i čak moli. Nisam slušao šta mi on govori i dok je bacao molećive poglede prema nama, voz se počeo kretati. To je bilo vrlo davno, i ne sjećam se baš najbolje, ali se sjećam da je voz stao kad smo došli ili u Arl, ili u Nim. Nekoliko njemačkih oficira popelo se u vagon i smjesta došlo do mene. Primio sam ih vrlo hladno, čak ih nisam ni pozdravio. Rekli su mi da je u pitanju greška, da je voz krenuo pošto sam se ja ukrcao, da će odgovorna osoba biti kažnjena, i čim se iskrcam, mogu se vratiti u Marseille kolima koja će mi biti osigurana. Ja sam im rekao da nije u pitanju nikakva greška, da je više od osamdeset turskih državljana utovareno u stočni vagon zato što su Jevreji, da pošto sam ja građanin te nacije i predstavnik vlade koja smatra da vjerska uvjerenja ne smiju biti razlog za takav tretman, nema govora o tome da ih ostavim same i da sam zato ovdje. Oficiri su rekli da će sve greške koje su načinjene biti ispravljene i pitali su da li su svi koji su u vagonu turski građani. Svi ljudi oko mene, žene, muškarci i djeca stajali su skamenjeni, dok su gledali kako se odvija igra u njihov život. Najvjerovatnije zbog mog odbijanja da napravim kompromis, kao i zbog naredbe primljene od nacističkog oficira, svi smo zajedno sišli s voza. (...) Nikada neću zaboraviti šta se dalje događalo. Spašeni ljudi grlili su nas i rukovali se s nama, s osjećanjem zahvalnosti u očima. (...)

Shaw, str. 342.-344.

Komentiraj kako je ambasador riješio situaciju. Da li je ugrozio svoj život nastojeći da spasi ove ljude? Šta bi ti uradila/uradio da si bila/bio na njegovom mjestu?

IV-9. Iz dnevnika bugarskog vojnika u Zapadnoj Trakiji, grčkoj oblasti pod bugarskom okupacijom

„Dvadeset treći maj 1941. Otišli smo u Ksanti da bismo uzeli učešća u paradi. Situacija je ovdje bila ista kao u Đumurđini (Komotini). Gdje god postoji vojnički logor, tu su uvijek djeca, stari muškarci i

žene, koji dolaze s tanjirima u rukama. Mi nemamo ni mnogo hrane, ni raznovrsnu hranu, ali uvijek možemo dati nešto graha ili vojničke supe da se nahrane gladni ljudi. U podne se mnogo djece okupilo oko skladišta. Današnji ručak bio je poseban, gladni su mogli uzeti i drugu porciju, a mnogi vojnici dali su svoj obrok djeci. Popeo sam se na drugi sprat skladišta i otvorio prozor. Oči su mi se zaustavile na mladoj ženi, možda još djevojci, obučenoj u crno. Stajala je na susjednom uglu i gledala djecu koja su koračala pažljivo da ne bi prosula supu koju su nosila u svojim posudama. Nije bilo teško pogoditi zašto je žena bila sva u crnini. Sigurno je neko koga je voljela umro u ratu, otac, brat, muž ili dragan. Ali, šta je čekala tamo na uglu? Možda je i ona bila gladna, možda je i ona željela komad hljeba? Iznenada, kao da je odlučila da ne obraća pažnju ni na kakve prepreke, žena je krenula prema ogradi. Nekoliko momaka iz naše čete stajalo je u dvorištu pored metalne ograde. Žena je prošla pored njih i čuo sam njene stidljive riječi: 'Gospodine, hljeba...' Bila je na ivici suza i naši momci su to shvatili. Jedan od njih uvukao je ruku u vojničku torbu i dao joj veknu vojničkog hljeba. Ta vekna je vjerovatno trebalo biti prodana na crnoj berzi, gdje se za hljeb moglo dobiti sve: od obezvrijeđenih grčkih drahmi do prstenja i narukvica. Žena je već odlazila kad je zapovjednički glas zaustavio: 'Achtung! Halt!'

Dobri⁵⁸ i Elena Đurov, str. 159.-160.

❓ Možeš li pretpostaviti kako se završio ovaj događaj?

IV-10. Stojan Petrov Čomakov, bugarski ministarski opunomoćenik u Bukureštu, priča smiješnu i dirljivu priču o odnosima između rumunskih vojnika, ruskih ratnih zarobljenika i bugarske zajednice u Rumuniji za vrijeme Drugoga svjetskog rata

Nekoliko mjeseci pošto je Rumunija ušla u rat, broj ljudi koji su prisustvovali službi Božjoj u crkvi iznenada se povećao kad je stigla grupa ruskih ratnih zarobljenika, koje je vodio rumunski vojnik. On je, kao što i treba da bude, nosio pušku sa bajonetom na vrhu. [...] Uspravio je pušku pored drveta i, kao

što je obično slučaj sa vojnicima, nastojao privući pažnju služavke koja je na balkonu tresla tepih, očigledno mnogo duže nego što je bilo potrebno. Vojnik je, izgleda, bio zadovoljan razvojem stvari i procijenio da su njegovi izgledi na uspjeh sasvim dobri, jer je, umjesto da okupi zarobljenike koji su mu povjereni i vrati ih u logor, dopustio da se pomiješaju s članovima kongregacije i stupe u razgovor s njima. Ubrzo je postalo jasno da postoje uzajamne simpatije i rezultat je bio da su ljudi počeli sakupljati novac za zarobljenike i dali im priličnu količinu cigareta. Očigledno, susret je bio uspješan za sve njegove učesnike, uključujući vojnika i djevojku, jer je iduće sedmice dvostruko veći broj zarobljenika došao u crkvu. Doveo ih je isti vojnik, samo je ova puta obukao novu uniformu i svjež se obrijao. I djevojka je obukla novu bluzu i brižljivo je četkala odjeću na balkonu. Još jednom je sakupljen novac za sirote ratne zarobljenike prije nego što ih je njihov čuvar, koji je bezmalo zaboravio svoju pušku, jer je bio zaposlen slanjem poljubaca djevojci, rumenoj od uzbuđenja, vratio u logor. Konačno je postalo jasno da će naši posjetioci početi dolaziti u četama, ili čak bataljonima. Crkveni savjet morao je, nažalost, zamoliti rumunske vlasti da ograniče broj novih posjetilaca crkve s napomenom da samo polovina od njih mogu biti pušači.

S. Petrov Čomakov, str. 346.-347.

❓ Zašto rat ne mijenja obična ljudska osjećanja? Da li je nacionalnost igrala ikakvu ulogu u ovom događaju?

IV-11. Grčki Jevrej opisuje kako su pravoslavni Grci pomagali njegovoj porodici za vrijeme njemačke okupacije

„Usprkos prijetnjama zatvorom, mnogi nejevreji sakrivali su svoje prijatelje Jevreje u svojim stanovima ili su im pomagali da pobjegnu. Alfred Koen, atinski advokat, bilježi spontanu podršku prijatelja i komšija: 'Nikad neću zaboraviti strah koji smo osjećali one noći kad sam sakrio svoju mnogobrojnu porodicu u jednoj od tih kuća i kad je objavljeno da su Nijemci

58 Đurov, Dobri (1916.-2002.) – komandant gerilske brigade, general armije, ministar odbrane.

izdali naredbu koja kaže da će svaki Jevrej koji bude uhvaćen u skrivanju biti strijeljan, dok će oni koji ga kriju biti poslani u koncentracioni logor. Onda je jedan od nas rekao da nije u redu što ostajemo u toj kući i dovodimo u opasnost život i spokoj ljudi u godinama, čak i ženā. Njihov je odgovor bio: 'Ne, vi morate da ostanete. Zašto bi naši životi bili vrjedniji od vaših?'"

Mazower, str. 287.-288.

? Postoji li sličan primjer iz tvoje zemlje? Šta bi ti uradio u takvoj situaciji?

► **Sl. 47. Turski Jevreji stoje ispred turskog konzulata u Parizu 1943. godine kako bi dobili pasoše i vize pomoću kojih će se vratiti u Tursku**

Jevreji iz Osmanske imperije i Turske republike

IV-12. Humani tretman Jevreja od strane rumunskog službenika

„Ja sam prvi vodnik Prisakaru George (Prisacaru Gheorghe), načelnik okruga Bacani, koji uključuje i područje u kojem se trenutno nalazite. I u ime ovoga okruga želim da vam kažem – dobrodošli! Znam kakve bure muče vaše duše i kakav je bol u vašim srcima kad pomislite da ste u ovim ratnim danima odvojeni od onih koje volite. Znam sve vaše patnje. I savjetujem vam da se ne obeshrabrite, jer bez obzira na to kako se molimo, svi mi imamo istog Boga i niko nas nije pitao hoćemo li se roditi kao Rumuni, Jevreji, Turci ili Bugari. Svi smo mi ljudska bića i ja želim da budete sigurni da će ova vremena proći, da će proći i ludilo koje danas postoji u ljudskim umovima. Svi ćete se vratiti svojim kućama i svojim porodicama i mislit ćete o ovim danima kao o ružnim uspomjenama. Preduzeću mjere da budete smješteni kod ljudi u selu, jer ne možete spavati na zemlji, i preduzeću mjere da dok ste na teritoriji mog okruga možete održavati vezu sa svojim kod kuće. (...)’ Poslije ovoga neočekivanog govora, on je saslušao sve naše primjedbe. Okuražen takvim njegovim nastupom, ja sam mu ispričao o nehumanom ponašanju policije u Husiju, koja je, zbog sam pravedni Bog zna kojih aktivnosti, nas dvanaest okvalifikovala kao ‘osumnjičene za komunizam’, a znajući običaje onoga vremena, čovjeku je bilo jasno šta poslije toga može očekivati. On mi je obećao da će poslije dvije-tri sedmice na njegovoj teritoriji ta kategorizacija iščeznuti. Mora se shvatiti da je ovo izvanredno ponašanje odmah proizvelo očekivani efekt, pa su i vlasti i stanovnici u mjestu Bogdana postupali prema nama kao prava braća. Smješteni smo u kuće, dobili smo hranu, žene su oprale i okrpile naše rublje, i kad smo poslije nekoliko dana dobili naređenje da napustimo Bogdanu, svi smo bili tužni.“

Historia României în texte, str. 339.-340.

Ovaj odlomak pokazuje da deportacija Jevreja, u kontekstu antisemitske politike koju je vodila Antonescuova vlada,⁵⁹ nije nužno imala za posljedicu iščezavanje ljudskih osjećanja kod svih službenika, kadrova vojske ili žandarmerije. Ima mnogo primjera da su službenici pokazali humano ponašanje prema žrtvama rumunske državne politike. Grupa Jevreja sakupljena je u dvorištu policijske stanice i odvedena iz Husija. Poslije tri dana hoda, stigli su u distrikt Tutova (20.-21. jun 1941.) gdje su predati načelniku žandarmerijskog okruga, koji im se obratio navedenim govorom.

Da li je George Prisakaru preuzeo ikakav rizik kad je pomogao deportiranim Jevrejima? Šta je moglo da mu se desi da su njegovi nadređeni saznali šta je uradio? Kako bi se ti ponašao na njegovom mjestu? Da li misliš da je mogao učiniti više?

IV-13. Bugarski diplomata Ivan D. Stančov priča kako ga je njemački oficir spasio od Gestapoa u Bugarskoj

„Ujutro me je probudio neočekivani posjetilac: krupan njemački oficir kopnenih trupa. Pozdravio me je i rekao da ga je poslao ‘Herr Major’ sa sljedećom informacijom: ‘Morate smjesta napustiti Sofiju. ‘Smeđi su’ – tako su nazivani pripadnici Gestapoa, zbog svojih smeđih uniformi – ‘krenuli da vas uhapsu.’ Pitao sam ga zašto je njegov ‘major’, koji je, znao sam, bio pripadnik vojne obavještajne službe u Bugarskoj, toliko zabrinut za mene. ‘Weil Sie doch ein Offizier und ein Herr sind!’ (Zato što ste oficir i gospodin), odgovorio je čovjek, bodro salutirao i nestao. Uhvatio sam prvi voz za Varnu i dok sam putovao, razmišljao sam o tome koliko je za nas dobro što između Vermahta i nacista postoji toliko neprijateljstvo... Kasnije mi je vratar rekao da je jedan sat pošto sam otišao dolazila ‘grupa Nijemaca’ da me traži.“

Stančov, str. 172.

Da li je potrebno i ispravno da se ‘Nijemci’ uvek izjednačuju s ‘neprijateljem’? Zašto su jedni Nijemci radili protiv drugih Nijemaca? Kakav argument je imao njemački oficir, kad je odlučio pomoći Stančovu?

► Sl. 48. Tajna partizanska bolnica „Franja“ pored Cerkna u Sloveniji

Ova ilegalna medicinska služba u okviru Osvobodilne fronte – vjerovatno najhumanitarnija misija za vrijeme rata – bila je vrlo dobro organizovana usprkos veoma teškim uvjetima. U januaru 1945. imala je 281 tajnu i 6 legalnih bolnica (još 62 u izgradnji), s ukupno 2.260 kreveta. Za vrijeme rata 11.321 ranjenik i bolesnik dobio je medicinsku njegu od strane 30 ljekara, 652 medicinske sestre i drugih medicinskih radnika; 19 ljekara izgubilo je život.

⁵⁹ Antonescuova vlada deportovala je Jevreje, većinom iz Bukovine i Besarabije, preko Dnjestra (izvan ratne rumunske teritorije) gdje je organizovala nekoliko deprecacionih logora. Septembra 1942. vlada je počela da vraća deportovane Jevreje natrag i u to vrijeme je nastojala da podrži njihovu emigraciju u Palestinu. General Antonescu je smatrao da jevrejsko stanovništvo mora biti eliminirano s rumunske teritorije, ali to nije moralo da uključuje fizičko uništenje; zato je emigracija izgledala kao pravo rješenje.

IV-14. Alfonz Baron, povjerenik fabrike bombona i čokolade „Union“, „Ravnateljstvu ustaškog redarstva“ 9. jula 1941.

„Danas je odvedena Židovka Draga Gerber stanujuća Ivkančeva 7/III. Rečena Draga Gerber vrši u ovom preduzeću službu blagajnice. Ona se nalazi u otkazu, pa je imala ovih dana predati blagajnu, čim se vrati sa dopusta jedna činovnica, i tada je trebala napustiti preduzeće. Kako je Draga Gerber odvedena iz stana poslije naših uredovnih sati nije dospjela niti da preda ključeve od blagajne, niti da preda samu blagajnu. Postoji opasnost da će se ključevi negdje zametnuti, a bit će i nepravilike ako sutra, kad dođu stranke, ne budemo mogli otvoriti blagajnu. Stoga molim da se omogući da Draga Gerber što prije preda u preduzeću ključeve u blagajnu.“

Goldstein, str. 370.

? Šta je Baron htio postići pišući i šaljući ovo pismo? Da li je on, prema tvome mišljenju, zaista želio da zatvorenikovo oslobađanje iz razloga koje je naveo? Da li je to možda bio trik (ili prosto pokušaj), s obzirom da NDH ne bi ni uzela u razmatranje druge razloge? Zašto Baron piše s prezirom o zatvoreniku koga hoće (bar privremeno) da oslobodi?

🔑 Ovo je pismo njemačkom vojnom komandantu u Srbiji, generalu Hajnrihu Dankelmanu, povodom vješanja talaca na Terazijama, centralnom beogradskom trgu, 17. augusta 1941., s upozorenjem da će njega i njegovog pomoćnika jednom stići ista sudbina.

? Opća pitanja za poglavlje IV

Da li su, prema tvome mišljenju, humanizam i solidarnost neka vrsta privilegije izoliranih plemenitih i hrabrih pojedinaca, ili je svako sposoban za to? Da li je moguće da ista osoba u jednoj situaciji postupa kao ratni zločinac, a u drugoj kao plemeniti humanitarac? Objasni svoj stav. Ako se ima u vidu da se ljudi često žele predstaviti boljim osobama nego što to zaista jesu, koliko su pouzdani neki od izvora (memoari)?

► Sl. 49. Pismo jednog anonimnog Beograđanina njemačkom vojnom komandantu u Srbiji

faksimil-DOMAĆI DOKUMENT
Historijski arhiv Beograda, Uprava Grada Beograd,
SP III-48, k 157/15, 25. septembar 1941.

? Da li misliš da je ovo pismo bilo herojski čin? Objasni svoj stav.

PETO POGLAVLJE

Posljedice

Drugi svjetski rat, kao najveći sukob u historiji ljudske vrste, ostavio je mnogobrojne duboke i neizbrisive tragove. Cilj ovoga poglavlja je da kroz ponuđene izvore prikaže neke od posljedica rata – počev od broja ranjenih i ubijenih, preko prisilnih migracija stanovništva za vrijeme i poslije rata, do znakova političkih promjena u većini zemalja u ovom regionu.

Zbog ograničenog prostora, neke ratne posljedice samo su marginalno zabilježene, ili čak nisu ni spomenute. To je slučaj sa promjenama etničke strukture stanovništva, ratnim razaranja i poslijeratnom obnovom, kažnjavanjem kolaboranata poslije rata, poslijeratnim političkim promjenama i s građanskim ratom u Grčkoj.

Va. Ratni gubici, žrtve rata

V-1. Enver Hoxha na mirovnoj konferenciji u Parizu o žrtvama i materijalnoj šteti u Albaniji

„Žrtve našeg naroda bile su veoma velike. Od stanovništva koje je brojalo jedan milion ubijeno je 28.000, ranjeno je 12.600, a 10.000 političkih zarobljenika zatvoreno je u Italiji i Njemačkoj; 35.000 je odvedeno na prisilni rad; od 2.500 gradova i sela u Albaniji 850 je razoreno ili srušeno sa zemljom; sve komunikacije, sve luke, rudnici i električna postrojenja uništeni su; opljačkani su naša poljoprivreda i stoka, a čitava naša nacionalna ekonomija je propala. Na drugoj strani, neprijatelj je pretrpio sljedeće gubitke: ubijeno je, ranjeno ili zarobljeno 53.639 Italijana i Nijemaca, a oko 100 tenkova i oklopnih kola je onesposobljeno; 1.334 topa i artiljerijska oružja, 1.934 kamiona i 2.855 mašinki oteto je i uništeno, da ne spominjemo uništene ili otete puške, municiju i magacine.“

O'Donnel, str. 13

Da li je ovaj izvor sasvim pouzdan? Objasni svoj stav.

► Sl. 50. 17. novembar 1944.

Epopėja e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare e Popullit Shqiptar, 1939-1944.

Ova slika Bukuroša Sejdinija slavi uspomenu i prikazuje oslobođenje albanskog glavnog grada Tirane od strane partizana.

Tabele

1. Broj ubijenih u Jugoslaviji, prema nacionalnosti

Nacionalnost	Kočović (1985)	Žerjavić (1989)
Srbi	487.000	530.000
Crnogorci	50.000	20.000
Hrvati	207.000	192.000
Muslimani	86.000	103.000
Slovenci	32.000	42.000
Makedonci	7.000	6.000
Ostali	145.000	134.000
Ukupno	1.014.000	1.027.000

Žerjavić, str. 14., 57.

 Prvu procjenu broja žrtava iz Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji dala je Komisija za reparacije, koju je osnovala jugoslavenska vlada. Autor te procjene, student matematike (!) Vladeta Vučković dobio je rok od dvije sedmice za izradu i okončanje tog teškog zadatka, zajedno sa uputstvom da „broj mora biti izuzetan i naučno-statistički zasnovan.“ Njegova procjena demografskih gubitaka (koja je uključivala ubijene u ratu, pad nataliteta usljed rata i emigracije) bio je 1,7 miliona, ali u posljednjoj redakaturi

taj broj nosi naslov žrtve, u značenju: ubijeni u ratu. Gornja tabela zasniva se na novijim procjenama Bogoljuba Kočovića i Vladimira Žerjavića (srpski i hrvatski autor). Tačnost ovih brojki još se provjerava. Naprimjer, Slovenački institut za savremenu historiju radi na istraživačkom projektu koji već pokazuje da je broj slovenačkih žrtava pretjerano nizak. Autori (T. Tominšek, M. Šorn i D. Dubaja) već su identificirali imena 87.000 žrtava.

2. Grčki gubici za vrijeme Drugoga svjetskog rata

	Gubici	Predratni brojevi	Gubici u %
Ljudski gubici			
Smrti (1940.-1944.)	475.000	7.335.000	6.5
Materijalni gubici			
Životinje za rad	855.000	2.005.000	42.6
Ovce, svinje, živina	12.305.000	24.840.000	49.5
Šume	5.000 km ²	19.180 km ²	25.0
Vozila (putna, kamioni, autobusi)	11.300	17.200	65.7
Putni mostovi (dužina preko 6 m)			90.0
Željeznica (lokomotive, vagoni itd.)	6.080	6.502	93.5
Željeznički mostovi (preko 10 m)	96	96	100.0
Zgrade	401.000	1.730.000	23.2
Trgovački brodovi (do aprila 1945)	434	583	74.5

„Αι θυσίαι της Ελλάδος στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πολέμο“,
Ministarstvo za rekonstrukciju, Atina 1946. (Historia, tom.16, str. 63.)

3. Grčki gubici u trgovačkoj floti za vrijeme Drugoga svjetskog rata^{60*}

	Grčka flota 1/9/1939.		Grčki brodovi izgubljeni do 2/9/1945.		Gubici u procentima	
		<i>Gro tonaža</i>		<i>Gro tonaža</i>		
Kargo brodovi	500	1.766.352				
Putnički brodovi	55	49.995				
Okeanski brodovi	1	16.690				
Razno	21	3.997				
Ukupno	577	1.837.034	432	1.346.520	74.8%	73.3%
Brodovi na jedra i naftu	713	55.057	551	52.634	77.3%	95.4%
Ukupno	1.290	1.892.091	983	1.399.154		

 Na početku rata grčka trgovačka flota bila je deveta po veličini u svijetu, tako da je njen puni angažman na strani saveznika od početka rata (čak i prije 28. oktobra 1940.) bio

važan činilac. Među svim mornaricama, grčka trgovačka mornarica izgubila je najviši procent svoje gro tonaže: poslije nje dolazi Velika Britanija s 54 odsto gro tonaže izgubljene tokom sukoba.

Vb. Migracije za vrijeme i poslije rata

V-2. Fragment iz izvještaja federalnog službenika ministarstva unutrašnjih poslova Njemačke, upućenog čelniku civilne administracije Donje Štajerske, od 30. maja 1941. o masovnim preseljenjima Slovenaca⁶¹

Najteži proces koji se mora riješiti u Donjoj Štajerskoj sastoji se u tome da se donjoštajersko nacionalno tijelo očisti od stranog slovenskog elementa koji ne može da se podvrgne procesu germanizacije. Ako ponovna germanizacija Donje Štajerske uopće ima izgleda da uspije, i ako ovaj jugoistočni kraj treba postati pouzdana granica spram uvijek burnoga Balkana, onda lokalno stanovništvo mora biti oslobođeno od svakog sastojka koji ometa germanizaciju bilo u pogledu rase ili u pogledu ponašanja. Zadatak Štajerske patriotske asocijacije može uspjeti samo ako je teren adekvatno očišćen.

Zato se planira deportacija (preseljenje) stanovništva, koja će biti izvedena u četiri faze, i to na način koji se pokazao kao uspješan u sličnim aktivnostima na drugim ponovo zadobijenim teritorijama Rajha (posebno na Istoku). Historijske pretpostavke ovih mjera više su nego očigledne. Jasan pogled na stvarne potrebe mora ostaviti po strani sve suviše humane emocije koje su također svojstvene njemačkoj prirodi; to je potrebno posebno ako se uzmu u obzir nemilosrdne destruktivne konfrontacije kojima je njemačka nacionalnost bila izložena ovdje, u Donjoj Štajerskoj, od strane onih koji sada treba da odu. Deportacije u Srbiju i djelimično u Hrvatsku bit će izvedene vozovima sa po oko 1.000 ljudi. Početak i trajanje akcije (u ovom trenutku planiraju se jedan ili dva voza dnevno) još nisu određeni.

Ferenc, str. 43.

60 • Podatke prikupio Hristos E. Ntounias (Christos E. Ntounias)

61 Njemačka je, između dva svjetska rata, smatrala slovenačku teritoriju njemačkom i poslije okupacije htjela je da je formalno pripoji Njemačkoj, kao južnu granicu Rajha. Trebalo je da se to odigra u roku od šest mjeseci (do kraja 1941). Trebalo je da Slovenci budu deportovani ili germanizirani, i da zemlja bude naseljena Nijemcima.

❓ Šta je cilj planirane deportacije (preseljenja) stanovništva? Šta su bile posljedice ovoga plana?

V-3. Izvještaj visokog predstavnika za Ljubljansku provinciju, od 24. augusta 1942., o programu aktivnosti u regionu

U vezi s povjerljivim dokumentom br. 1362/2, datiranim 16. augusta, uzimam slobodu da dam skicu programa aktivnosti koje namjeravam provesti u ovoj provinciji. (...)

1. Problem slovenačkog stanovništva može se riješiti na tri načina:

- a. njegovim uništenjem
- b. njegovom deportacijom
- c. uklanjanjem opozicionih elemenata, koje bi se moglo provesti ostvarivanjem teške, mada pravedne politike homogenizacije, s ciljem postavljanja temelja za korisnu i pravednu kooperaciju. To bi nam dalo mogućnost za asimilaciju, koju je moguće postići samo tokom vremena. Zato moramo odlučiti koji ćemo put izabrati.

2. Za masovne deportacije stanovništva morat ćemo koristiti unaprijed pripremljene programe i oni će morati biti provedeni unutar čitave provincije. Bilo bi bolje organizovati radne logore umjesto internirskih logora u kojima ljudi ništa ne rade, nego samo dokono sjede.

3. Za svrhu zamjenjivanja slovenačkog stanovništva Italijanima mora se utvrditi sljedeće:

- a. kuda će slovenačko stanovništvo biti preseljeno;
- b. gdje će se naći odgovarajuće italijansko stanovništvo, u kojem slučaju treba imati u vidu da su ljudi iz sjevernih i centralnih oblasti najpogodniji za naseljavanje na slovenačkim teritorijama;
- c. ako oblast duž granice treba biti potpuno italijanizirana, treba odrediti njenu širinu (20 do 30 km);
- d. ako bi cjelokupno slovenačko stanovništvo trebalo biti preseljeno, proces bi trebao početi u oblastima duž granice, gdje Slovenci žive pod Italijom. Moje je mišljenje da bi potpuno pa čak i djelomično preseljenje slovenačkog stanovništva, teško bilo moguće tokom rata.

Ferenc, str. 73.-74.

🔑 Dok je italijanska „meka“ okupacija bila neuspješna, vojne i civilne vlasti su, slijedeći Mussolinijeve instrukcije, preduzele iste mjere kao i Nijemci u njihovoj okupacionoj zoni: strjeljanje talaca i masovne egzekucije uhvaćenih partizana, ilegalnih aktivista Osvobodilne fronte, stanovnika mjesta osumnjičenih za vezu sa oslobodilačkim pokretom, ali i potpuno nevinih ljudi. (U ukupnom periodu italijanske okupacije Ljubljanske provincije, italijanske oružane snage strjeljale su najmanje 416 pojedinaca i 238 grupa sa 1.153 lica, u ukupnom broju 1.569 lica, ne uzimajući u obzir one koje je osudio vojni sud u Ljubljani, kao ni masovne deportacije). Krajnji cilj bio je da se slovenačka nacionalna teritorija „očisti“ i pripremi za naseljavanje italijanskim stanovništvom poslije rata.

❓ Šta su sličnosti, a šta razlike između u njemačkog i italijanskog plana (usporedi ovaj izvor s prethodnim)?

► Sl. 51. Izbjeglice iz Bosne u Srbiji, 1941.

Milošević, Izbjeglice i preseljenici, str 246

🔑 Više od 400.000 srpskih izbjeglica sa svih teritorija Jugoslavije našlo je utočište na teritoriji okupirane Srbije.

V-4. Progon njemačke manjine u Rumuniji poslije rata

1. Internaciji podliježu svi muškarci između 17 i 45 godina.
2. Također i sve žene između 18 i 30 godina.
3. Nema izuzetaka iz gorespomenutih kategorija, izuzev ako je riječ o ženama sa djecom mlađom od godinu dana i ljudima koji pate od bolesti koja ih onesposobljava da rade. (...)
6. Svi oni koji podliježu pravilima o internaciji moraju biti isporučeni respektivnom Žandarmerijskom puku koji će ih dovesti do mjesta okupljanja, koje su prethodno odredili policija i žandarmerijske vlasti; treba napomenuti da ta mjesta okupljanja moraju biti locirana pored željezničke stanice.
7. Hrana za one koji su podložni internaciji mora, do mjesta okupljanja, biti osigurana od strane njih samih; od tog momenta nadalje, hranu će im osigurati rumunske vlasti (žandarmi i policija) za dva do šest dana, za koje vrijeme moraju dobiti bar jedan topli obrok dnevno.

Deportarea etnicilor germani din România în Uniunea Sovietică
(1945), str. 38.-39.

Okupacija Rumunije od strane Crvene armije vodila je progonu njemačke manjine u Rumuniji. Mnogi etnički Nijemci deportirani su u SSSR. Ovaj dokument br. 32.475-S, koji je izdao generalni direktor policije, sadrži specifikaciju u vezi s internacijom etničkih Nijemaca (3. januar 1945.).

Da li je sovjetska okupacija donijela Rumuniji slobodu i demokratiju? Da li smatraš normalnim deportiranje ljudi samo na osnovu njihovoga etničkog porijekla? Da li su oni koji su bili deportirani bili i krivi? Da li se iko zanimao da razdvoji krive, koje treba kazniti, od ostalih? Da li ti je poznat ijedan drugi primjer 'kolektivne krivice' iz historije XX. stoljeća?

V-5. Lična bilješka britanskog premijera Winstona Churchilla, adresirana na britanskog ministra inostranih poslova, u vezi s deportacijom rumunskih građana njemačkog porijekla u Rusiju (19. januar 1945.)

Lična bilješka Premijera

Ulica Dauning 10

Vajthol

19. I 1945.

Serijski br. M 91/5

MINISTRU INOSTRANIH POSLOVA

Čini mi se da zauzimamo veoma aktivan stav protiv deportiranja Austrijanaca, Saksonaca i drugih njemačkih ili kvazinjemačkih elemenata iz Rumunije u Rusiju u svrhu obavljanja različitih radova. Ako se uzme u obzir sve što je Rusija propatila, kao i planirani napadi Rumunije na Rusiju, ogromna vojska koju Rusija u ovom trenutku koristi na frontu, kao i užasni uvjeti u kojima žive ljudi u mnogim dijelovima Evrope, ne razumijem zašto se govori da Rusija griješi što zahtijeva sto do sto pedeset hiljada ljudi te kategorije, koji će tamo raditi pod zemljom. Moramo također zapamtiti obećanje da ćemo sudbinu Rumunije ostaviti u rukama Rusa. S obzirom na sve što se dogodilo, ne mogu smatrati pogrešnim što Rusi uzimaju Rumune, ma kog porijekla oni bili, da rade za njih u njihovim rudnicima.

19.1.1945.

Deportarea etnicilor germani din România în Uniunea Sovietică
(1945), str. 31.

Okarakteriziraj s moralne tačke gledišta stav Winstona Churchilla. Da li taj stav poštuje ljudska prava koja promovišu Ujedinjene nacije?

► **Sl. 52. Povratak slovenačkih domobrana u junu 1945.**

🔑 Slovenačka Domovinska garda osnovana je septembra 1943. u Ljubljani, kako bi se borila protiv Osvobodilne fronte. Organizovali su je Nijemci i njeni članovi bili su većinom katolici i antikomunisti. Nijemci, koji nisu vjerovali Domovinskoj gardi, zahtijevali su da njeni članovi potvrde svoju lojalnost javnom zakletvom, koja će biti položena na svečanosti na dan Hitlerovog rođendana (20. april 1944.). Na kraju rata, članovi Domovinske garde su, zajedno sa njemačkom vojskom, odstupili u Austriju, gdje su ih Britanci

razoružali kao njemačke kolaboracioniste. Juna 1945. Britanci su ih vratili natrag u Sloveniju. Između 7.000 i 11.000 ljudi ubijeno je na nekoliko lokacija u Sloveniji. Ti masakri su do 1975. bili tajna za slovenačku javnost. U osamdesetim godinama intelektualci su počeli otvoreno raspravljati o masovnim ubistvima, odgovornosti za njih i njihovim mučnim posljedicama. Poslije prvih demokratskih izbora 1990., na Kočevskom rogu, gdje se nalazi najveća masovna grobnica, održana je ceremonija pomirenja.

Vc. Promjene političkog sistema

V-6. Churchillova ponuda za sporazum o „procentima“⁶²

Rumunija	Rusija	90%	
	Ostali	10%	
Grčka	Velika Brit.	90%	
	Ostali	10%	
Jugoslavija		50/50	
Mađarska		50/50	
Bugarska	Rusija	75%	90%
	Ostali	25%	10%

България – своенравният съюзник на Третия райх, Sofija 1992., str. 96.

► Sl. 53. Atinjani slave dolazak britanske vojske poslije oslobođenja

Historia, tom 16, str. 101

Može se vidjeti kako britanska i američka zastava vise odmah pored grčke, zajedno sa simbolima EAM-a i Komunističke partije (KKE).

V-7. Jačanje vlasti narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini

Prijedlog odluke o osnivanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, kao najviše zakonodavne i izvršne vlasti federalne jedinice BiH

1. juli 1944.

Član 1.

Pozivajući se na slobodno izraženu volju naroda u Bosni i Hercegovini⁶³ i u skladu s odlukama donesenim na Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije u Jajcu 29. i 30. novembra 1943., Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine proglašava sebe najvišim organom državnog autoriteta u Bosni i Hercegovini, kao ravnopravne federalne jedinice u Demokratskoj federativnoj Jugoslaviji.

Zgonjanin i dr. (ur.), str. 399.

Key Tokom 1944. partizanske trupe konsolidovale su svoj autoritet u cijeloj Jugoslaviji, uključujući i Bosnu i Hercegovinu. U odlukama Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine možemo vidjeti kako se sistematski radilo na ostvarenju komunističkog monopola vlasti poslije rata.

? Komentiraj činjenicu da izvor spominje 'slobodno izraženu volju naroda' iako u Bosni i Hercegovini nisu provedeni demokratski izbori. Postoji li sličan primjer u tvojoj zemlji?

V-8. Maja 1945. Josip Horvat, novinar i historičar, posmatra odlazak ustaša i dolazak partizana u Zagreb

„8. – Prošetao kroz Tuškanac. Putem sam se smijao kao dijete – četiri godine i mjesec dana nisi onuda smio prolaziti. Na toj sitnici osjetio sam da je došla sloboda, da ulazimo u nov život. Tako je čudno kod srca, mozgom čovjek ne kapira da je nestalo straha. (...)“

62 Podneseno Staljinu 9. oktobra 1944.

63 U to vrijeme u Bosni i Hercegovini nisu provedeni demokratski izbori.

9. – Gradom još prolazi pridošla vojska, sva razderana, ali sjajno naoružana, pravi borci. (...) A *propos* poderani i zamazani borci: kolika su laž slikarske kompozicije ratnih scena – ratnici su uvijek na njima čisti, dotjerani, počešljani i izbrijani – to više nije ni idealiziranje, ni stiliziranje – pusta glupavost.

14. – Loše spavao zbog silne vrućine. Bio u mame i na šetnji. Pozvali me u HIBZ (Hrvatski izdavački bibliografski zavod) ispuniti osobne podatke. Tamo je raspoloženje uglavnom nujno. U HIBZ-u je postavljen kao komesar neki učitelj, koji u stvari nema pojma. S Fricikom se vratio

kući, gdje je došlo do par časaka panike, jer su nekakvi uniformirani ljudi odveli Cigu; ali incident se svršio sretno, pušten je nakon pola sata. Jedino je stradao neki njegov sanduk s finim alatom.“

Josip Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, str. 229.-331.

❓ Šta misliš o akcijama nove, partizanske vlasti, kakve su opisane gore? Da li je prema tvome mišljenju Horvat autocenzurisao svoj dnevnik?

► **Sl. 54. Partizani ulaze u Zagreb 8. maja 1945.**

Muzej grada Zagreba

❓ Opiši fotografiju: da li je očigledno da fotografija pokazuje historijski događaj? Zašto je glavni zagrebački trg prazan?

► **Sl. 55. Miting na Trgu bana Jelačića, maja 1945., pošto su partizani preuzeli vlast**

Galerija Državnog arhiva, Zagreb

❓ Zašto je glavni gradski trg bio prepun ljudi nekoliko dana pošto su partizani ušli u Zagreb? Šta su bili mogući motivi njihovoga dolaska na miting, koji su organizovale nove vlasti?

V-9. Fragment iz izvještaja o sastanku Bugarske radničke partije (komunista), na kojoj je raspravljano o presudama izrečenim članovima bivšeg režima

20. januar 1945.

Dnevni red: Razmjena ideja i mišljenja o presudama u dva procesa. (...)

Ministar Minčo Najčev (Mincho Neichev):

„Drugovi narodni tužioci rade na potpuno pogrešan način. Oni traže najteži zločin, a onda u odnosu na njega ostale zločine stepenuju kao lakše. Oni hoće smrtnu kaznu samo za one najkrivlje, a za ostale (koji nisu toliko krivi u poređenju s prethodnima) hoće lakše presude. Oni ne traže dokaze koji bi bili dovoljni da se dokaže da postoji ozbiljan zločin koji mora biti kažnjen smrtnom kaznom, nego traže one druge, koji su načinili teže zločine.

Georgij Čankov: Naši tužioci ne postupaju na način na koji to čine ljudi kojima je stalo da posijeku tu kamarilu, nego kao ljudi koji stoje po strani od svekolike borbe koju vode Bugari, i samo mjere krivicu. Naši tužioci ne postupaju kao ljudi koji traže makar i najmanje dokaze kojima bi se utvrdilo da su ti kriminalci krivi...

Trajčo Kostov: Nikako se ne možemo složiti s načinom postupanja naših drugova tužilaca. Ja predlažem: za regente – smrtna kazna, za svu trojicu... Za savjetnike – Sevova i drugu četvoricu – smrtna kazna... Za prvi kabinet Filova – jasno je – smrt. (...) Za drugi kabinet Filova: isto. (...) Provesti.“

Хрестоматия по история на България 1944.-1948.,
Sofija 1992., str. 484.-485.

? Na koji se način donose presude – na osnovu stvarne krivice, ili na osnovu nekog drugog mjerila? Jesu li političke vođe nadležni da donose takve odluke, ili to treba da čine relevantne sudske institucije?

V-10. Izvodi iz izvještaja ministra pravde o broju ljudi kojima je Narodni sud Bugarske izrekao presudu

Iz izvještaja dr Minča Najčeva, ministra pravde, Nacionalnom komitetu Otadžbinskog fronta:

„ (...) Od 23. decembra 1944. do 31. marta 1945. Narodni sud sudio je u 145 slučajeva sa 10.907 optuženih. Oni su osuđeni sljedećim kaznama: 2.680 – osuđeno na smrt; 1.921 – doživotna kazna; 19-20 godina zatvora; 962 – 15 godina zatvora; 7.272 – 10 godina; ostalih 3.241 – manje od 10 godina. Imovina gotovo svih osuđenika konfiscirana je.“

Manov, str. 21.

V-11. Britanski memorandum u vezi sa suđenjima i izvršenjem presuda protiv takozvanih ratnih zločinaca u oslobođenim i satelitskim zemljama

Britanska ambasada u Washingtonu, 31. mart 1945.

(...) 2. Iako su lica koja su kažnjena smrtnom kaznom u nedavnim procesima u Bugarskoj svrstana u „ratne zločince“, očigledno je na osnovu optužnica i drugih okolnosti u vezi sa suđenjima da su ta suđenja u stvari političkog karaktera. U ovu svrhu donešen je specijalni *ex post facto* zakon. Koristi se prilika da se uklone mnogi političari koji su neprijateljski raspoloženi prema onima koji su sada na vlasti.

3. Takva čistka, mada je izvedena djelimično, lako će uzrokovati vakuum u političkom životu zemlje, omogućavajući tako određenoj jednopartijskoj vladi da preuzimanje vlasti i ustanovljavanje diktature.

България – своенравният съюзник на Третия райх,
Sofija 1992., str. 222.-223.

? Ako znaš da broj osuđenih na smrt u nirberškim procesima iznosi nekoliko desetina, a da je broj osuđenih u Japanu čak i manji, kako objašnjavaš veliki broj smrtnih presuda koje je donio Narodni sud u Bugarskoj? Kako je Britanska ambasada u Washingtonu komentirala ova suđenja?

► Sl. 56. Topao doček makedonskih vojnih, političkih i državnih vođa u oslobođenom Skoplju – glavnom gradu jugoslavenske Makedonije (13. novembar 1944.)

V-12. Fragment koji opisuje invaziju Crvene armije na Bugarsku i preuzimanje vlasti od strane Otadžbinskog fronta

Četiri i po decenije je 9. septembar 1944. slavljen kao 'antifašistički narodni ustanak' i 'socijalistička revolucija'. U stvari, bio je to *coup d'etat* uz pomoć druge zemlje, čija je vojska ušla u Bugarsku pošto nam je objavila rat. U Bugarskoj ni metak nije ispaljen protiv Staljinove Crvene armije. Naprotiv, ona je pozdravljena dobrodošlicom, kao naš osloboditelj... Gerilci su trijumfalno počeli izlaziti iz šumā, silaziti u

gradove i sela, mašući crvenim zastavama i izvikujući parole: SMRT FAŠIZMU, SLOBODA NARODU! Najčešće korištena riječ tih dana bila je SMRT! (...) Nije bilo nikakvog ustanka, jer je vlada Otadžbinskog fronta uzela vlast bez krvoprolića. Ali, upravo su oni, novi ljudi na vlasti, počeli prolijevanje krvi. Od prvoga dana svoje vladavine. Sve se to odigravalo uz prešutnu saglasnost 'bratuški – braće' (Rusa).

Manov, str. 11.-12.

? Kako ovaj autor gleda na promjenu režima? Koja je uloga Crvene armije u ovom događaju, na jednoj strani, i partizana i Otadžbinskog fronta, na drugoj? Kako pobjednici to predstavljaju?

► **Sl. 57. Beograđani pozdravljaju bugarsku vojsku**

🔑 „Neka živi bratska bugarska vojska“ – tako su Beograđani pozdravili svoje susjede. Do septembra 1944. Bugarska je bila saveznik Centralnih sila i pod okupacijom je držala značajne dijelove Srbije i Makedonije. Poslije toga pristupila je antihitlerovskoj koaliciji i zajedno sa jugoslavenskim partizanima i dijelovima 3. ukrajinskog fronta borila se na jugoslavenskoj, mađarskoj i austrijskoj teritoriji.

? **Opća pitanja za potpoglavlje Vc**

Kakve su se političke promjene odigrale u tvojoj zemlji poslije Drugoga svjetskog rata? Da li su se ikakve druge velike političke promjene odigrale u decenijama koje su uslijedile i iz kog razloga? Usporedi svoju zemlju sa susjednim zemljama.

ŠESTO POGLAVLJE

Sjećanje na rat

Ovo poglavlje nudi nešto drukčiji pogled na ratne događaje; ta perspektiva podrazumijeva izvjesnu distancu. Ona je neminovna, jer nas od tih događaja dijeli vrijeme koje je u međuvremenu proteklo. Memoari, uspomene i intervjui o njima pojavljuju se mnogo kasnije nego što su se sami događaji odigrali. Razlog za to je protok vremena i distanca koja nastaje kad se memoari, uspomene i intervjui prezentiraju mnogo kasnije nego što su se odigrali sami događaji. Poslije određenog vremena, učesnici događaja mogu vidjeti svoja iskustva u drukčijoj svjetlosti, ili iz drugog ugla. Zanimljivo je posmatrati smjer promjene naratorove perspektive i pokušati naći razloge za nju (namjerno preoblikovanje historije i svoje uloge u njoj, promjene uzrokovane promjenom naratorovoga političkog stava i njegovih pogleda na život, izbljedjelo sjećanje, uticaji drugih itd.). Drugi vid distance na koji se nailazi u izvorima koji slijede je distanca dokumentarne prezentacije, tj. stvarnih, istinskih događaja. Ta distanca najjasnije se vidi u književnim djelima. Među njima možemo naći širok spektar različitosti, od onih primjetno ideološki obojenih i neubjedljivih, beživotnih, crno-bijelih, do onih u kojima se uzajamno dopunjavaju realistička prezentacija i visoka umjetnička vrijednost stvarajući zaokruženu cjelinu. Neki primjeri iz ovoga spektra mogu se naći u izvorima koji slijede.

VI-1. Intervju sa Jožetom Požarom (rođenim 1932. u Sloveniji), siročetom Drugoga svjetskog rata

„Sjećam se da je rat bio noćna mora, koja je na nesreću bila stvarna. Ali, sve moje uspomene zamagljene su činjenicom da je jednoga dana italijanski vojnik odveo mog oca i strijeljao ga kao taoca u Podpeču, zajedno sa još pet drugih seljana iz Bresta. Moje uspomene na mladost su mučne. Moj život je u to vrijeme bio vrlo težak. Ja, moje sestre Milka i Marija, moj brat Marin, moj otac Jože i moja majka Ivanka živjeli smo na malom imanju. Izdržavali smo se radom na imanju. Naš život bio je sličan životu drugih porodica u selu Brest i u okolini. Sve se promijenilo, ili možda je bolje reći slomilo, kad je moj otac odveden i strijeljan. Stvari su se još pogoršale kad je majka 1944. odvedena u njemački koncentracioni logor. U to vrijeme imao sam dvanaest godina i počeo sam brinuti o kući i porodici. Kasnije se moja tetka Alojzija Gruden iz Ljubljane pobrinula za moje sestre Milku i Mariju i mog brata Marina, a naši susjedi brinuli su o meni. Ostao sam s njima do 1945., kad se majka vratila iz koncentracionog logora... Život se nastavio. Svi smo se nekako snašli, ali bi sigurno bilo bolje da je moj otac bio s nama kad nam je bio najviše potreban... I danas se uzbudim dok stojim na grobu moga oca u Tomišelju i razmišljam o njegovoj smrti u vrijeme kad nam je toliko bio potreban.“

Brest, april 2003.

„Ilegalčki borec“, Ljubljana 2003.

 Kako bi opisao uspomene Jožeta Požara? Sjeti se velikog broja civila koji su nastradali u Drugome svjetskom ratu i pokušaj zamisliti koliko je priča nalik njegovoj...

VI-2. Izvod iz polubiografskog romana Fikreta Demiraga

„Datum je bio 28. april 1941. Zarobljeni smo tokom prvoga mjeseca dolaska u Grčku i tokom jedanaestog mjeseca otkako smo se pridružili pokretu. Bilo je teško vjerovati da više od polovine nas nikada nije opalilo ni metka tokom čitave svoje vojničke karijere. Razlog za to je u velikoj mjeri što je većina Kiprana služila u rezervi. Kad smo stigli do drumu, primijetili smo omanjeg njemačkog vojnika. Bio je to prvi njemački vojnik kojega sam ikad vidio. Izgledao je umoran i sit svega. Ništa u izgledu ovoga nacističkog vojnika nije sugeriralo da je poseban ili superioran! Jedina stvar po kojoj se razlikovao bila je mašinka u njegovim rukama, koja je bila okrenuta u pravcu hiljada ratnih zarobljenika koji su se spuštali s planina.“

„Report“ br. 46, str. 14.

 U vrijeme rata Kipar je bio kolonija Britanske krune. Mnogi kiparski Grci i Turci pridružili su se Kiparskoj regimenti i borili se protiv nacističke Njemačke. Mnogi od njih su zarobljeni i proveli su neko vrijeme u njemačkim logorima za ratne zarobljenike.

? Zbog čega je Bilal Denizal bio zbunjen? Kako on opisuje njemačkog vojnika? On je iznenađen što vojnik ne izgleda ni „poseban ni superioran“. Zašto je očekivao da izgleda tako?

VI-3. Bugarski partizanski komandant Denčo Znepolski o preinačavanju historije pokreta otpora u godinama Drugoga svjetskog rata

„Duboko sam ubijeđen da se historija ne može pisati po naredbi, nekoliko desetljeća kasnije. Ona je stvorena tokom gerilskih borbi, ali postalo je uobičajeno da neki ljudi manipuliraju činjenicama prilagođavajući ih svojim vlastitim ambicijama... I tako, kad smo došli zatvora 1951-1954. mnogi ljudi zahvaćeni epidemijom 'slabljenja memorije' počeli su izvrtati historijsku istinu i proizvoditi izmišljene dokaze kako bi njihova prošlost odgovarala njihovom sadašnjem položaju u Partiji i državnoj hijerarhiji. Kao da je bilo obavezno da izjave kako su bili veliki komandanti za vrijeme oružanih borbi protiv fašizma, ne bi li njihove biografije zvučale prestižnije! Neki od njih zaista su imali dovoljno revolucionarnog iskustva i nije im bilo potrebno da preteruju u prikazima svog života prije 9. septembra, ali ... i to je za ljude!“

Znepolski, str. 316.

? Ko su ljudi koji preinačuju historiju? Zašto oni to čine?

► Sl. 58. Fresko-kompozicija Borka Lazeskog

🔑 Ova fresko-kompozicija predstavlja narodnooslobodilačku i antifašističku borbu makedonskog naroda za vrijeme Drugoga svjetskog rata (1941.-1945.).

► Sl. 59. Scena iz filma „Užička republika“

Jugoslavenska kinoteka, Beograd

🔑 Ovaj film snimio je beogradski režiser Žika Mitrović 1974. godine. Užička republika je paradigma posljednje faze uljepšane i romantizirane interpretacije kakvu daju „partizanski filmovi“.

VI-4. General Ctin Sănătescu (Ktin Sanatesku) o kontrastu između „javne“ informacije i realnosti na frontu (izvod iz njegovog dnevnika)

„Petnaesti decembar 1942. Danas je red za čitanje novina od 23. i 24. novembra [1942]. Hroničar Univerzusa kaže: 'U sektoru donjeg Dona, rumunske i njemačke trupe koje su nekoliko dana bile angažirane u užasnim defanzivnim bitkama odbile su nekoliko puta ponovljeni napad neprijatelja i slomile konjički puk koji se uspio probiti do svojih položaja, ali koji nije mogao izbjeći opkoljavanje.' Nema lakonskije formulacije. Ako je konjički puk bio zaista uništen, to

znači otprilike dvanaestinu cjelokupne ruske konjice koja se borila na tom frontu, jer su postojale tri konjičke divizije. Gospodine hroničaru, dozvolite da vam kažem kakva je bila situacija u to vrijeme: rumunske divizije 5., 6., 13., 15. i dio 14. divizije potpuno su opkoljene. Jedanaesti njemački korpus i 1. rumunska konjička divizija, prinuđeni su preći na istočnu stranu Dona, i 48. njemački oklopni korpus bili su suočeni s nemogućnošću djelovanja, što je navelo generala Hajma (Heim) – zvanog Mali Romel – da preuzme komandu. Neprijatelj je stigao na Cir u Istočnoj Oblivskajoj, presijecajući prugu koja je snabdijevala trupe u Staljingradu. Kao što, bez sumnje, možete vidjeti, gospodine hroničaru, propast... Vidim, gospodine hroničaru, da vi samo kopirate lažljive njemačke kominikee, kojima dodajete nekoliko praznih riječi da biste napunili dvije kolumne novina; eto, za to ste vi plaćeni. Sada shvatam da nikada nije napisano toliko neistina kao u zvaničnim ratnim kominikeima..."

Sănătescu, str. 87-88

? Komentiraj razliku između perspektive vojnika i one koju iznosi štampa. Zašto je štampa izvrtala realnost? Da li je to izvrtanje opravdano?

► **Sl. 60. Đorđe Andrejević Kun (1904.-1964.), Strijeljanje, 1943.**

Jugoslavenska grafika 1900.-1950. Katalog izložbe, Beograd, decembar 1977. – februar 1978., Beograd, 1977., katalog br. 12

VI-5. Anđelka Martić u svojoj kratkoj priči *Susret* opisuje kako dječak traži svog oca partizana

„Okrenuvši leđa zgaristu, brzim se korakom uputio prema šumi, u kojoj je zamirala udaljena pucnjava.

Spaljeno selo ostalo je u nizini. Dječak se više nijednom nije okrenuo da ga pogleda. U njemu su ostali njegovi najmiliji da ih nikada više ne vidi, da nikada više ne čuje njihove riječi... Šuma ga je okružila šumom svoga lišća i plašljivim cvrkutom ptica, koje se čudno stapalo sa sve slabijom pucnjavom. Ta pucnjava bijaše njegov cilj. Tamo se bore partizani i među njima njegov otac, koga sad jedinog ima na ovome svijetu. Hoće li ga naći? Mora, mora, mora ga naći! A onda će ostati s njim, otac će mu dati pušku i on će osvećivati selo u dolini i spaljenu kućicu u plodnom voćnjaku. (...) Borba se utišala. Začuje se mrmor glasova. Partizani nisu bili daleko. Dječak osjeti kako mu uzbuđeno udara srce u toplom očekivanju susreta s ocem... Časak potom stajao je pognute glave nad mrtvim partizanom, koga su upravo donijeli iz borbe. Niz lice su mu tekle krupne suze, a mršava mu ramena potresao grčevit plač. Oko njega su šutke stajali drugovi. Nitko ga nije tješio, nitko mu nije govorio umirujuće riječi. A šta bi i koristilo. Njegovu bol ništa ne može smanjiti! Odjednom, odlučno odmahne glavom, musavim rukavom obriše suze, a onda se prigne k ocu. Iz njegove krupne mrtve šake slabaš nim ručicama izvuče pušku, zabaci je na rame i teška se koraka uputi prema četi kojoj je do časa prije stajao na čelu njegov otac. Nitko nije imao snage da ga zaustavi.“

Martić, 118.-120.

🔑 Partizanska književnost za djecu bila je poseban književni žanr u poslijeratnoj komunističkoj Jugoslaviji. Jedan od najistaknutijih njenih predstavnika bila je Anđelka Martić.

? Da li misliš da su se događaji kao što je ovaj zaista desili? (Dijete izgubi roditelje – pridruži se partizanima i postane borac.) Da li u ekstremnim situacijama djeca smiju postajati vojnicima? (Nije suštinsko pitanje da li je to poželjno, ali ako može biti dozvoljeno – da li su akcije partizanskog komandira koji je takve stvari dozvolio razumljive?) Da li je priča Anđelke Martić idealizirana? Objasni svoj stav. Usporedi ovaj izvod sa tekstom III-2 i slikom 22.

VI-6. Bjegunac – pjesma Jakovosa Kambanelisa

BJEGUNAC iz Mauthauzena od Jakovosa Kambanelisa

Janos Ber sa sjevera
Ne može podnijeti ograde
On steže srce, bježi
I trči do sela u dolini.

Daj mi malo hljeba, gospođo,
I odjeću da se preobučem
Preda mnom je dug put
Moram da letim preko jezera.

Kud god da ode, gde god da stane,
On sije strah
I glas, tajni glas
„Sakrijte se, sakrijte se od bjegunca.“

Ja nisam ubica, kršćani,
Ni životinja koja će vas pojesti
Ja sam pobjegao iz zatvora
Da bih otišao kući.

O, kakva strašna pošast
U staroj zemlji Bertolta Brehta
Janos je predat SS-u
I odveden je na strijeljanje.

 Mauthauzen je ciklus pjesama koji je komponovao Mikis Teodorakis, međunarodno priznat kao muzički genije i kao najveći i živi grčki kompozitor. Autor stihova je Jakovos Kambanelis. Kompozicija je nastala 1965. i snimljena je 1966. Jakovos Kambanelis rođen je 1922. i smatra se jednim od otaca poslijeratne grčke drame. On i njegov prijatelj uhvaćeni su i poslani u Mauthauzen, gde je on proveo dvije i po godine. Prema Kambanelisu, Janos Ber bio je Poljak koji je, pošto je uhvaćen u bijegu, javno strijeljan.

 Kako se osjećao bjegunac? Zašto mu niko nije htio pomoći?

VI-7. Evelyn Waugh (Ivlin Vo) opisuje partizanski napad (iz posljednjeg dijela njegove ratne trilogije *Sword of Honour*)

„Konvoj je krenuo kroz predio rustične ljepote, kao kroz akvarel iz prethodnog stoljeća. Đerdani blistavih paprika visili su sa streha. Žene koje su radile u polju ponekad bi mahnule u pozdrav, ponekad bi sakrile lice. Nije bilo vidljive razlike između 'oslobođene' teritorije i one koja je stenjala pod stranim ugnjetavanjem. (...) Za manje od sata ugledali su karaulu. Odabrano je mjesto udaljeno oko pet stotina jardi. Bilo je dobro sakriveno lišćem, i posmatrači su tu mogli udobno i sigurno sačekati razvoj događaja. (...) U pola devet ispod njih se začula puščana paljba. Partizanski general delovao je uznemireno. (...) Partizanski kurir poslat je dolje da vidi šta se događa. Vatra je prestala prije nego što se vratio. Kad je raportirao, prevodilac je rekao generalu Špicu: 'Nije ništa, bila je greška.' Ode nam iznenađenje.' De Suza, koji je čuo i razumio kurirov izvještaj, rekao je Gaju (*alter ego Evelynu Waughu*): 'To je bila druga brigada, stigla je iznenada. Ovi su prvo mislili da je neprijatelj, pa su zapucali. Niko nije pogoden, ali kao što je rekao naš drugar, 'ode nam iznenađenje.' Više nije bilo mira u dolini. Narednih četvrt sata čuli su se povremeni pucnji, sporadični, činilo se, neki sa zaslona karaule, neki iz okolne zaštite; onda, tačno u deset, baš kad se minutna kazaljka na savršenom satu generala Špica poklopila s brojem, na plavom nebu su se uz urlik pojavila dva aviona (britanska zračna podrška). Obrušili su se jedan za drugim. Prvi je simultano ispalio dvije rakete, koje su promašile cilj i eksplodirale u šumi iza njega, gdje je sada bio grupisan dio snaga koje su napadale. Drugi je pucao preciznije. Ali, njegove rakete pale su na zidnu konstrukciju, podižući u zrak gomilu šuta. Zatim su avioni uzletjeli i načinili nekoliko krugova. Gaj, koji se sjećao bombardera-obrušivača, koji su na Kritu neumorno progonili i tukli trupe na terenu, čekao je da se vrate. Ali oni su se umjesto toga izgubili sa vidika i nisu se više ni čuli. Avijatičar, koji je poslat da ih otprati, stajao je u blizini. 'Sjajno urađeno', rekao je, 'u pravo vrijeme, pravo u metu.' 'I to je sve?', pitao je Gaj. 'To je sve. Sad vojnici (partizani) mogu uraditi svoj dio.' Ali partizani nisu uradili

ništa. 'Izgleda', objasnio je prevodilac generalu Špicu, 'da napad mora biti odložen. Njemačka oklopna kolona je upozorena i krenula je ovamo.' 'Šta će uraditi vaši ljudi?' 'Raspršit će se prije nego što stigne njemačka oklopna kolona. To je tajna naših velikih i mnogobrojnih pobjeda.'

Waugh, str. 288.-291.

Evelyn Waugh, autor ovoga teksta, sudjelovao je u ratu na teritoriji Hrvatske (Topusko, Vis – kao član Britanske vojne misije kod partizana). Zadatak Misije bio je da osmotri situaciju i obavijesti saveznike ko se zapravo bori protiv Nijemaca u Jugoslaviji (partizani ili četnici).

U koji bismo žanr, osim u ratnu prozu, mogli da uvrstimo Voov opis (humor, farsa, akcija, komedija akcije...)? Kakav se odnos između pisca i partizana može otkriti u tekstu? Je li ovaj fragment u potpunosti izmišljen ili je zasnovan na istinitim događajima? Usporedi ga sa tekstom II-23.

► Sl. 61 i Sl. 62. Dva plakata iz grčkih filmova o Drugome svjetskom ratu

Προδοσία (Izdaja), 1964.

„Soldatos“, tom. 1, str. 147

► Τίεκανες στον πόλεμο θανάση(Šta si ti radio u ratu, Tanasise?), 1971.

„Soldatos“, tom. 2, str. 4.

VI-8. Izvod iz prvoga romana Dobrice Ćosića *Daleko je sunce*

„Da sastanak bude neobičan, splele su se sve okolnosti. Vreme je stalo na ponoć. Mećava zavija kao da samu smrt kolju. Odred opkoljen, ljudi gladni, malaksali, zima i strah stružu po iskidanom snu. Komesar ih budi i zove u štapsku kolibu. Ona je puna dima. Partijci se zgužvali jedan preko drugog, cvokoću od zime, a spavljivi mrmljaju proteste zbog sastanka u ovo vreme. Naslanjajući se jedan na drugog, neki su odmah počeli da dremaju, ne čekajući da saslušaju ni dnevni red. Pavle reče:

– Na dnevnom redu je, drugovi, samo jedna tačka: šta da se radi u ovoj situaciji? Mi se u štabu ne

slažemo. Imamo posebna mišljenja i izgleda da niko nije spreman da odustane od svog mišljenja.

Evo u čemu je stvar...

Pavle govori, a Vuksan misli: 'Kako mogu da se ne slažu, a rukovodioci su i stari komunisti. Znači, neko je od njih oportunist... A ko je?... Pa naravno, Uča ima pravo: mi smo na Jastrepcu⁶⁴ gospodari. Zašto da bežiš iz svoje baze... Pa ovaj Gvozden je lud. Što ti je sitnosopstvenička duša. Čim ima privatnu svojinu, nesiguran je za revoluciju. Spavaj, jedi i čekaj da Nemci odu. Šta je njemu? On je odan čovek... Čudo! (...) Kud ćeš u Moravu⁶⁵ i Kopaonik,⁶⁶ kad tamo ne možeš da makneš od četnika.⁶⁷ Narod je zaveden protiv nas. Bar da je leto, pa možeš i po kukuruzima. Izbegavanje borbe...'

(...) Dok je Pavle govorio, Gvozden i još nekolicina upadali su u reč, pa je Pavle više puta morao energično da ih opominje.

'... Ovo više ne liči na partijski sastanak. Ovo je svađa. Treba ih sve pokažnjavati i izabrati novog rukovodioca. Razbijaju jedinstvo ćelije. Razbiće i odred. Šta je njima? Panikirali se. Nije ovo pevačko društvo!'

(...) 'Pavle je potpuno u pravu! Ostavite te izmišljotine o terenu. Naš je teren svuda gde ima okupatora. (...)

– Ako mi napustimo Jastrebac, politički ćemo potpuno da izgubimo ovaj teren. Narod će da se razočara u nas. Dražinci⁶⁸ će da stvore organizaciju i poklaće nas sve...

(...) – Kad pođoh u partizane – produži Đurđe – kaže ti meni onaj krezubi Vuksan: 'Rusi će da puste padobrance, svake noći ih očekujemo. Rat je gotov za mesec dana.' Nekoliko noći se pripremamo da palimo vatre kad se pojave sovjetski avioni. Prođe leto, pade slana, za slanom inje, pa sneg narolja do pojasa, a Hitler njuška oko Moskve. 'Šta bi ovo' – pitam ja.

– Na proleće će – kaže – da se svrši. – Dobro – velim – da čekam Đurđevdan, a ono evo i drugi sneg gazim kao mečka po Jastrepcu.

(...) Vuk se iskašlja, namršti i podrhtavajuć im glasom progovori:

– Vojni sud je druga Gvozdena osudio na smrt...

Neko jeknu u stroju; nekolicina duboko uzdahnuše. Vuk zastade kao da očekuje da neko nešto kaže, pa nastavi:

– ... jer je ovaj, u najtežim momentima naše borbe, pokušavao izazvati pobunu u odred i time, ovaj, izvršio najtežu izdaju! Postao je izdajnik!... To smo mi odlučili!... jednoglasno! (...) Samo se Gvozden na to jače trgao, cibnuo, okrenuo glavu, pogledao Vuka – i zanemeo. (...) – Dosta!...

Ne brukaj me više! – Gvozdenov glas ciknu kao slomljena sablja. Koraknu dva koraka napred, uspravi se, ljutito i prkosno podiže glavu, ošinu pogledom po stroju i zategnutim treperavim glasom tiše reče: – ... Vi sad nemate vremena da raspravljate o pravdi. Vama se žuri. Nemojte zbog mene da gubite vreme. (...) Evo drugovi, ko nema dobar kaput, neka uzme moju gunju – raskopča se širokim pokretom i baci gunj pred stroj.

Ćosić, str. 24., 25., 42., 144.

Prvi roman Dobrice Ćosića (1921.), pisca i političara, *Daleko je sunce*, objavljen 1954., predstavljao je novinu u književnosti o „narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji“ u vrijeme kada se pojavio. Njegovi junaci, pripadnici partizanske jedinice koja se nastoji probiti iz neprijateljskog obruča, nisu „heroji bez mane i straha“, nego ljudi sa svojim sumnjama, strahovima, pa čak i ideološkim kolebanjima.

Kako je pisac opisao odnose između partizana u ovoj četi? Misliš li da je to realističan opis? Objasni svoj stav.

64 Planina u centralnoj Srbiji.

65 Rijeka u centralnoj Srbiji.

66 Planina u južnoj Srbiji.

67 Kolokvijalno ime za pripadnike kolaboracionističkog, rojalističkog i nacionalističkog pokreta 'Jugoslavenska vojska u otadžbini', koja je bila glavni domaći politički i vojni neprijatelj partizanskog pokreta kojim je rukovodila Komunistička partija.

68 General Dragoljub – Draža Mihailović, vođa 'četničkog' pokreta.

► **Sl. 63. Slika Guria Madhia (Guri Madi), koja pokazuje partizanski napad na njemačku vojnu jedinicu**

Epopeja e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare e Popullit Shqiptar, 1939.-1944.

► **Sl. 64. Slika Fatos Haxhiua (Fatos Hadžiu), koja pokazuje epizodu sa bojnog polja u Drugome svjetskom ratu**

Epopeja e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare e Popullit Shqiptar, 1939.-1944.

❓ Da li ti ove dvije slike izgledaju realistično? Objasni svoj stav.

VI-9. Tekst iz knjige *Delirul* od Marina Prede (Marin Preda), objavljene 1975, opisuje događaj iz perspektive vojnika. Primjetna je realističnost opisa, u kojem se idealizam sukobljava sa tragičnom realnošću rata

„U četiri sata četa je, zajedno s komandantom, otpočela napad. Stefan im se pridružio. Dahtao je. ‘O, Bože,’ pomislio je iznenada, ‘možda ću sad umrijeti’ i ta misao bila je toliko nova i neočekivana da ga je iznenadila i uplašila. Kako li to izgleda, ne postojati više? I nesvjesno, ne razumijevajući, vidio je kako ispred njega, tamo i ovamo, vojnici padaju, neki kao posječeni, neki se bacajući sami na zemlju uzaludno tražeći zaklon na ravnoj površini nizine. Instinktivno se i sam bacio na zemlju i tek tada je shvatio da odnekud ispred njega dolazi razorna i neprestana vatra. I kapetan se ispružio po zemlji nekoliko koraka od njega. Pucnjava stade. ‘Juriš!’, začu ga Stefan kako viče, ‘Naprijed!’ I kapetan skoči i pojuri. Četa, razvijena u strijelce, ponovi napad, ali iznenada neprijateljske mašinke počеше nanovo silovito štekati i vojnici se još jednom baciše na tlo. ‘Juriš!’, povika kapetan kad je vatra stala. Ali niko više nije slušao naredbu. Pjeneći se od bijesa, kapetan počе divlje psovati i prijetiti. Uzalud... Kapetan još jednom viknu: ‘Četa, naprijed!’ I podiže se, i pojuri naprijed dajući primjer vojnicima. Oni potrčaše za njim, ali još jednom dospješe pod mitraljesku vatru neprijatelja, a kapetan dobi šaku metaka u stomak. Ležeći na zemlji, vojnici začuše njegov samrtni hropac i psovke upućene bolničarima, zato što ne dolaze po njega. Polako, kao crvi, vojnici počеše da se povlače, ostavljajući na poljani polovinu svojih drugova, mrtvih i ranjenih. Bolničari su bili na dužnosti, ali nisu bili kadri iznijeti ranjene iza linije borbe, jer ih je bilo previše.“

Pređa, str. 394.

❓ Da li ovaj izvještaj daje herojsku sliku rata? Zašto vojnici nisu poslušali naredbu? Da li ih to čini izdajnicima? Da li je čovjek uvijek u stanju kontrolirati svoje ponašanje u takvim situacijama? Komentiraj sličnost piščeve perspektive i perspektive boraca. Uzmi za referencu svjedočenja Neagu Đuvare i Viktora Budesku.

► **Sl. 65. Scena iz komičnog stripa *Balkan ekspres* od Branislava Keraca i Branka Plavšića, na osnovu scenarija Gordana Mihića**

„Stripoteka“

Strip je adaptacija filmova koji su bili veoma popularni osamdesetih godina. Ti filmovi služili su se crnim humorom kako bi opisali ratna iskustva grupe mladih sitnih lopova, koji su, boreći se da prežive, i protiv svoje volje postali „specifični“ učesnici pokreta otpora. Ovaj satirično-humoristični pristup žanru „partizanskog vesterna“ kakav je jugoslavenska kinematografija stvorila kao jedan od svojih centralnih motiva tokom četrdeset godina predstavljao je novinu. On se može smatrati dijelom općeg nastojanja da se ideološki i politički „uglancana“ zvanična historija Drugoga svjetskog rata, zajedno s njenom umjetničkom interpretacijom, koja se dugom upotrebom izlizala, podvrgne „reviziji“.

VI-10. Izvodi iz romana *Duhan* Dimitra Dimova

„Varvara nije izgledala toliko loše – bar ne loše koliko bi se moglo očekivati u oporim uvjetima, u kojima nije bilo moguće voditi računa ni o elementarnim vlastitim potrebama. Ali, sama je o svome izgledu mislila hrđavo. ‘Mora biti da izgledam kao vještica’, mislila je, gorko se sjećajući da je u posljednjoj bici izgubila češalj. Da, gubiš strpljenje, potpuno si iscrpljena neprestanim njihanjem između života i smrti. Taj način života te je iscrpio, pretvorio te je u zlovoljnu, sparušenu ženu, baš sad kad se pobjeda približava, kad želiš da izgledaš svježije i privlačno, kad si počela čeznuti za ljubavlju. Sve si žrtvovala za Partiju, i ispustila si radost života. Partizanski život nameće čovjeku strahovite napore i traži natčovječansko poricanje vlastitog ja. Još uvijek se držiš, ali samo zahvaljujući svome razumu. Odatle i tvoj konflikt, tvoja nervoza, tvoja nesposobnost da prihvatiš veliki dualizam u ljudima i stvarima, koji podstiče njihov razvoj...“

(...) ‘Šta ćeš raditi kad uzmemo vlast?’ ‘Šta god mi Partija naredi.’ A ja ću da se lijepo obučem... Prvo što ću uraditi je da se okupam i obučem... Pa neću izgledati kao babuskara! (...) Komunisti moraju voljeti život. (...) Možeš da voliš život kad si prijatna za druge ljude, kad si čista i uredna...“

(...) Sada je (Irina) željela da se povuče u tišinu borova u Čankoriji, pod nebo zasuto hladnim zvijezdama, i da bez daha osluškuje ono što će tek doći. Jer, šta god da se dogodi, ona je nepovrjediva. Fizička ruševina starog svijeta nije je se ticala, a novi svijet je nije plašio. Imala je novac napolju, koji niko nije mogao da dirne, a te noći bila je uvjeren da se komunisti neće svetiti ženama. Ipak, bila je svjesna da postoji nešto drugo čemu ne može umaći, nešto što zastrašuje više nego oduzimanje bogatstva ili osveta gladnih. A to je bila njena unutrašnja ruševina. Bio je to pepeo svega što je iskusila do tada i od užasa one noći, užasa koji se iznenada pretvorio u sumornu apatiju...“

(...) To je bila prosta istina! (...) Realistični, hladni i snažni Irinin um nije se plašio da to prihvati, pa se odmah pomirio bez gnjeva ili panike. U međuvremenu stotine razmaženih žena djetinjasto su plakale i padale u nesvijest, jer su po njihovim tepisima gacale blatnjave vojničke čizme, ili zato što su njihovi prostrani stanovi naseljavani beskućnicima. Nisu mogle shvatiti da je to neumoljivi tok života, da se život sastoji od

međuzavisnih događaja i da parazitska egzistencija jednih neizbježno izaziva bijesni revolt drugih...

Dimov, str. 564.-569., 628., 667.

Dimitar Dimov (1909.-1966.) čuveni je bugarski prozni i dramski pisac. Po obrazovanju je veterinar. Napisao je preko četrdeset istraživačkih radova. Njegov najpoznatiji roman je *Duhan*, napisan 1951. Na zahtjev vođa bugarske Komunističke partije, roman je prepravljen, dodano je još likova ljudi iz pokreta otpora. Uprkos vanknjiževnim referencama, *Duhan* je postao najomiljenija knjiga mnogih generacija Bugara. Navedeni fragmenti prikazuju psihološki stav dviju radikalno različitih žena – partizanke Varvare i žene iz gornjeg sloja, Irine, na kraju Drugoga svjetskog rata.

Kako dvije žene zamišljaju neposredne promjene svog života? Kakve rezultate očekuju? U čemu su dvije žene slične?

VI-11. Kiparski Turčin Kemal Recep Susuzlu (Kemal Redžep Susuzlu) govori o svojim zatvoreničkim danima, koje je proveo sa vođom kiparskih Grka, Glafkosom Cleridesom (Glafkos Klerides)68

„Kad smo stigli, februara 1942., leđa na našim košuljama i koljena na našim pantalonama bila su obilježena crvenim trouglom. Ta je mjera bila preduzeta da bi se olakšala identifikacija svakog zarobljenika koji bi možda htio pobjeći iz logora. Crveni križ je dijelio dopisnice tako da smo mogli obavijestiti druge da smo još živi. Ko bi vjerovao da je tako? Logor je bio podijeljen u kvartove ograđene bodljikavom žicom. U zgradi preko puta nas nalazio se avijatičarski personal. Bili

smo u dobrim odnosima sa njima usprkos činjenici da nas je razdvajala bodljikava žica. Pilot Glafkos Klerides bio je među njima. Slao je poruku da želi preći na našu stranu i tražio je odjeću kako ga ne bi mogli identificirati. Probio se kroz bodljikavu žicu i prešao na našu stranu. Čim je stigao, počeo je stvarati organizaciju koja bi mogla da se pozabavi problemima Kiprana. Održani su izbori i on je izabran za predsjednika. Glafkos Klerides bio je odgovoran za sve Kiprane, a ja sam bio odgovoran za bolesne.“

Ulus Irkad, str. 15.-16. Hoxha, str. 160.-161.

► Sl. 66. Scena iz albanskog filma *Kad zora zarudi*

Ovo je scena iz filma *Kad zora zarudi*, snimljenog 1971. u Tirani, na temu Drugoga svjetskog rata. Ona prikazuje sukob partizana i njemačkih vojnika. Zanimljivo je da su u gotovo svim filmovima iz Drugoga svjetskog rata njemačke trupe brojnije od partizana, ali na kraju su partizani pobjednici u bitkama. Ova fotografija to savršeno prikazuje.

Usporedi ovu sliku sa tekstem VI-7.

Opća pitanja za poglavlje VI

Napravi intervju sa bakom ili djedom – zapiši njihova sjećanja na rat. Analiziraj slike: šta one pokazuju? Interpretiraj slike i napiši kratak esej. Da li je ijedan autor opisao sretan trenutak u svome životu tokom rata?

Nacionalni praznici vezani za Drugi svjetski rat			
Zemlja	Datum	Praznik	Opis
Albanija	29. novembar	Dan oslobođenja	Oslobođenje od Nijemaca 1944. godine.
Bosna i Hercegovina	25. novembar	Nacionalni dan	Prva sjednica ZAVNOBIH-a (partizanska skupština, 1943.)
Bugarska	-	-	-
Hrvatska	22. juli	Dan antifašističke borbe	Početak ustanka (1941.)
Zajednica kiparskih Grka	28. oktobar	Dan Ochi („Ne“ dan)	Grčko odbijanje italijanskog ultimatumu (1940.)
BJP Makedonija	11. oktobar	Dan ustanka	Početak ustanka (1941.)
Grčka	28. oktobar	Ochi dan („Ne“ dan)	Grčko odbijanje italijanskog ultimatumu (1940.)
Rumunija	-	-	-
Slovenija	27. april	Dan otpora	Formiranje Oslobođilne fronte (1941.)
Srbija i Crna Gora	-	-	-
Turska	-	-	-

KARTA 2: Jugoistočna Evropa poslije Drugoga svjetskog rata

Bibliografija

- Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Turkleştirme Politikaları* [*Porez na prihod od kapitala i politika turcifikacije*], Istanbul 2000.
- Ta aetopoula. Anagnostiko tritis kai tetartis taxis [Mali orao. Čitanka za treći i četvrti razred, 1944., ed. 'Eleftheris Elladas', obnovljeno izdanje.
- Nisim Albahari et al. (prir.), *Sarajevo u revoluciji* [Sarajevo u revoluciji], Sarajevo 1979.
- Julian Amery, *Sons of the Eagle: A Study in Guerrilla War* [Pjesme orlova: studija gerilskog ratovanja], London 1984.
- Bashkimi [„Jedinstvo“], jun 1944.
- *Bleiburg*, grupa autora, priredio Marko Grčić, Zagreb 1990.
- Branislav Božović, *Beograd pod komesarskom upravom 1941.*, Beograd 1998.
- Branislav Božović, *Poruke streljanog grada*, Beograd 1961.
- Don Pietro Brignoli, *Sveta maša za moje ustrijeljene*, Gorica 1995.
- България – своенравният съюзник на Третия райх [Bugarska – Neukrotivi saveznik Trećeg rajha], Sofija 1992.
- *Хрестоматия по История на България* [Hrestomatija bugarske historije 1944-1948], Sofija 1992.
- Nicholas J. Costa, *Shattered Illusions, Albania, Greece and Yugoslavia* [Razbijene iluzije, Albanija, Grčka i Jugoslavija], New York 1998.
- Ivan Cvitković, *Ko je bio Alojzije Stepinac*, Sarajevo 1986.
- Dobrica Ćosić, *Daleko je sunce*, Beograd 1963. Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita I-II*, Rijeka-Zagreb 1981.
- *Deportarea etnicilor germani din România în Uniunea Sovietică (1945)*, [Deportacija rumunskih Nijemaca u Sovjetski savez], prir. Hannelore Baier, Braşov 1994.
- Dimitar Dimov, *Тютюн* [Duhan], Sofia 2000.
- Dobri and Elena Djurov, Murgaš. Memoari, Sofija 1983.
- *Dokumenti za borbata na makedonskiot narod za samostojnost i nacionalna država*, tom vtori, [Dokumenti o borbi makedonskog naroda za samostalnost i nacionalnu državu], Skopje 1981.
- Dragojlo Dudić, *Dnevnik 1941.*, Beograd 1957.
- Polychronis K. Enepekidis, *To Olokaftoma ton Evraion tis Ellados 1941-1944* [Holokaust Jevreja u Grčkoj 1941-1944], Athens 1996.
- Feridun Cemal Erkin, *Dýşşilerinde 34 yıl Aniar-Yorumlar* [34 godine u spoljnim poslovima. Memoari – Komentari], Ankara 1980.
- *Evreii din România între anii 1940-1944, vol. I: Legislație antievreiască* [Rumunski Jevreji između 1940.-1944., 1. tom.: Antisemitska legislativa], prir. Lya Benjamin, Bucureşti 1993.
- *Evreii din România între anii 1940-1944, vol. II* [Rumunski Jevreji između 1940.-1944., 2. tom], ed. Lya Benjamin, Bucureşti, Edit. Hasefer, 1996, doc. 44.; doc. 98.
- Tone Ferenc, *Okupacijski sistemi na Slovenskem* [Okupacioni sistemi na slovenačkoj teritoriji], Ljubljana 1997.

- Hagen Fleischer, *Stemma kai svastika. I Ellada tis Katochis kai tis Antistasis 1941-1944*, vol. 2 [Kruna i svastika. Njemačka u okupaciji i otporu 1941.-1944., 2 tom], Athens 1995.
- Giomtov Giakoel, *Apomnimonevmata 1941-1943* [Memoari 1941-1943], Thessaloniki 1993.
- Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001.
- Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939-1945 (ed. W. Hubatsch) [Hitlerova uputstva za vođenje rata 1939-1945].
- Josip Horvat, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943-1945*, Zagreb 1989.
- Josip Horvat, *Hrvatski mikrokozam između dva rata (1919-1941)*; u: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb 1983.
- Hylli i Dritës [„Zvezda svetlosti“], *The Oriental Catholic Mission in Lushnje*, December 1940., 601.
- Demir D. Hysolli, *Life of Death for Freedom* [Život ili smrt za slobodu], USA 1995.
- John Iatridis (ed.), *I Ellada sti dekaetia 1940-1950. Ena ethnos se krisi* [Grčka tokom decenije 1940-1950. Nacija u krizi], Athens 1984.
- „Illegalčki Borec“ [Illegalac], Ljubljana 2003.
- *Istoria tou Ellinikou Ethnous* [Historija grčke nacije], vol. 16, Athens, Ekdotiki Athinon, 2000.
- *Izvori za Osloboditelna vojna i Revolucija vo Makedonija, 1941-1945* [Izvori za oslobodilački rat i revoluciju u Makedoniji, 1941-1945], tom I, kwiga 3, Skopje 1970.
- Ulus Irkad, *Cypriots Together in the Second World War* [Kipranci zajedno u Drugom svetskom ratu], preveo Metin Kemal, „The Friends of Cyprus Report“, br. 46, jesen 2003.
- Ilija Jakovljević, *Konclogor na Savi*, Zagreb 1999.
- Fikreta Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945*, Zagreb 1986.
- Konstantin Katsarov, *60 godini živjuna istoriĀ* [60 godina proživljene historije], Sofija 1993.
- Danail Krapchev, *Izbrani statii* [Izabrani članci], Sofia 1992.
- Jure Krišto, *Sukob simbola, politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2001.
- Bogdan Krizman, *Pavelić i ustaše*, Zagreb 1978.
- Fitzroy MacLean, *Rat na Balkanu*, Zagreb 1964.
- „Magazin istoric“ [„Historijski magazin“], Bucharest, October 2002.
- Agnes Jensen Mangerich, *Albanian Escape: The true story of U.S. army nurses behind enemy lines*. [Albanski izlaz: Istinita priča o bolničarkama vojske SAD iza neprijateljskih linija] The University Press of Kentucky 1999.
- Georgi Manov, *Černata skala* [Crna stena], Sofia 1997.
- Anđelka Martić, *Vuk na Voćinskoj cesti*, Zagreb 1971.
- Mark Mazower, *Stin Ellada tou Hitler. I empeiria tis Katochis* [U Hitlerovoj Grčkoj. Iskustvo okupacije], Athens 1995.
- *Memoari patrijarha srpskog Gavrila*, Beograd 1990.
- *Minoritati etnoculturale. Marturii documentare. Tiganii din Romania (1919-1944)* [Etnokulturne manjine: Rumunski Romi (1919-1944). Dokumentarna svedočenja], prii. L. Nastasa, A. Varga, C. A. Andreescu, Cluj Napoca 2001., doc. 339.
- Bogdan Murgescu et al., *Istoria României în texte* [Historija Rumunije u tekstualnim izvorima], București 2001.
- E.C.W. Myers, *Greek Entanglement*, London 1985 (prvi put objavljeno: 1955).

- National Archives Bračov, Gradska većnica općine Bod, file 76/1944, f. 83.
- Kosta Nikolić, *Strah i nada u Srbiji 1941-1944: Svakodnevni život pod okupacijom*, Beograd 2002.
- „Novo vreme“, 25. septembar 1942.
- James O'Donnel, *A coming of age: Albania under Enver Hoxhha* [Punoletstvo Albanije: Albanija i Enver Hoxha], New York 1999.
- Faik Okte, *The tragedy of the Turkish Capital Tax* [Tragedija turskog poreza na prihod od kapitala], Croom Helm Limited 1987.
- Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1988, tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1988.
- Stoyan Petrov-Chomakov, *Duhът na diplomaciјта* [Duh diplomatije], Sofia 2002.
- „Politika“, 28. mart 1941.
- Ivor Porter, *Operatiunea Autonomus* [Autonomna operacija], București 1991.
- John Ivan Prcela, Dražen Živić, *Hrvatski holokaust*, Zagreb 2001.
- Marin Preda, *Delirul* [Divljina], Craiova 1975.
- Enver Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija*, Sarajevo 1987.
- Božo Repe, *Sodobna zgodovina. Zgodovina za 4. letnik gimnazij* [Savremena historija. Historija za 4. razred osnovne škole], Ljubljana 2002.
- Božo Repe, *Intervju sa Cvetom Kobalom* (video), Memorial Center Mauthausen.
- Božo Repe, *Naša doba*, Ljubljana 1996.
- Milan Ristović (prir.), *Izveštaj glavnog rabina Jugoslavije dr Isaka Alkalaja, o događajima u Jugoslaviji između marta i kraja juna 1941: „Naši doživljaji i utisci o poslednjim događajima u Jugoslaviji“* [Our experiences and impressions of the recent events in Yugoslavia], „Tokovi istorije“, 1-2/1997., str. 181.-182.
- Constantin Sănătescu, *Jurnal* [Dnevnik], București 1993.
- Emil Sattolo, *Tragom istine*, Nova Gradiška 2002.
- Ioan Scurtu et al., *Istora României între 1918-1944 (culegere)* [Historija Rumunije između 1918. i 1944. (zbirka tekstova)], București 1982.
- Stanford J. Shaw, *Turkey and the Holocaust* [Turska i holokaust] London 1993.
- David Smiley, *Albanian Assignment*, London 1984.
- „Srpski narod“, 3. jun 1942.
- Ivan Stančov, *Diplomat i gradinar* [Diplomata i bačovan], Sofia 2000.
- Ivan Šibl, *Sjećanja 1-3*, Zagreb 1986.
- Rastislav Terzioski, *Denacionalizatorskata dejnost na bugarskite kulturno-prosvetni institucii vo Makedonija* [Denacionalizatorska aktivnost bugarskih kulturno-obrazovnih institucija u Makedoniji], Skopje 1974., prema: *Istorijski arhiv KPJ, tom VII, Beograd 1951. Borbata na bълgarskiя narod v začita i za spasjvane na bълgarskite evrei po vreme na Vtorata svetovna vojna* [Borba bugarskog naroda za odbranu i spas Jevreja u Bugarskoj tokom Drugog svetskog rata], Sofija 1978.
- *Oceljvaneto. Sbornik dokumenti 1940-1944 Opstanak: Kompilacija dokumenata 1940-1944*, Sofija 1995.
- *Tito – Churchill: Strogo tajno*, prir. B. Biber, Zagreb, Ljubljana 1981.
- „Tomori“, 6. august 1940., 2; 11. august 1940., 2.
- Stajko Trifonov, *Българският национален вѝпрос 1919-1944 V: Novi studii po бългarska istoria 1918-1948* [Bugarski nacionalni problem 1919.-1944., u: Novi eseji o bugarskoj historiji], Sofia 1992.

- „Universul“, 79/2 03. 1942., str. 4; 5/01. 1942., str. 1; 291/28. 10. 1944; 44/15. 02. 1942; 318/26. 11. 1944.
- Riki Van Bouschoten, *Anapoda chronia. Syllogiki mnimi kai istoria sto Ziaka Grevenon (1900-1950)* [Teške godine. Kolektivne uspomene i historija u Ziaka Grevenon (1900-1950)], Athens 1997.
- Ivan Venedikov, *Po delata im će gi poznaete* [Prepoznat ćeš ih po njihovim djelima], Sofija 1993.
- Aleksandar Vojinović, *Ante Pavelić*, Zagreb 1988.
- Evelyn Waugh, *The End of the Battle (the “Sword of Honour” trilogy)*, Boston/New York/London 2000.
- Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim vol 3 (1922-1944)* [Stvari viđene i živiljene u nedavnoj prošlosti (1922-1944)] Istanbul 1970.
- *Zbornik dokumenata i podataka o NOR naroda Jugoslavije*, tom XIV, knjiga 1. *Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941-1942*, Beograd 1981., dok. br. 34.
- Žarko Zgonjanin, et al. (prir.), *Kozara u Narodnooslobodilačkom ratu. Zapis i sjećanja. Knjiga šesta*, Beograd 1978.
- *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd 1952.
- Dencho Znepolski, *Posmrtna izpoved*, Sofija 1998.
- *Ženite od Makedonija vo Narodnoosloboditelna vojna* [Žene Makedonije i narodnooslobodilački rat], Skopje 1976.
- Vladimir Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, Zagreb 1992.
- D. Živojinović – D. Lučić, *Varvarstvo u ime Hristovo. Prilozi za Magnum crimen*, Nova knjiga, Beograd, 1988., str. 554.-556.

Vizuelni materijal

- „Akbaba“, 24. august 1939.
- Arhiv grada Beograda
- Beograd, Narodna biblioteka Srbije, Zbirka plakata.
- Rifat Bali, *Musa'nın Evlatlar', Cumhuriyet'in Yurttaşları* [Mojsijeva deca, građani republike], Istanbul 2003.
- Hrvatski historijski muzej
- Cumhuriyet Ansiklopedisi [Enciklopedija republike] tom. 2 (1941-1960), Istanbul 2002.
- Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, 1941-1942, 2. izdanje, Beograd 1951.
- Epopeja e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare e Popullit Shqiptar, 1939-1944. [Epopeja antifašističke nacionalno-oslobodilačke borbe albanskog naroda, 1939-1944], Tiranë 1980.
- Hagen Fleischer, *Stemma kai svastika. I Ellada tis Katochis kai tis Antistasis 1941-1944*, vol. 2 [Kruna i svastika. Grčka u okupaciji i otporu 1941.-1944., 2. tom], Athens 1995.
- Galerija državnog arhiva, Zagreb
- Abaz Hoxhha, *Filmi Artistik Shljiptar 1957-1984* [Albanski artistski film, 1957-1984] Tiranë, 1987.
- Istoriki kai Ethnologiki Etaireia tis Ellados (IEEE), *To epos tou '40. Laiki eikonographia* [Epika četrdesetih. Popularna ikonografija], Athens 1987.
- Istorijski arhiv Beograda, Zbirka fotografija.
- Istorijski arhiv Beograda, Uprava grada Beograd, SP III-48, k 157/15, 25. septembar 1941.

- *Jugoslovenska grafika 1900-1950*. Katalog izložbe, Beograd, decembar 1977-februar 1978., Beograd, 1977.
- Jugoslovenska kinoteka, Beograd.
- „Karikatur“, 24. septembar 1942.
- Jure Krišto, *Sukob simbola, politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2001.
- Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941-1945*, Zagreb 2003.
- Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, Beograd.
- Muzej grada Zagreba.
- Nacionalni historijski muzej u Atini.
- Narodna biblioteka Srbije, Beograd.
- Kosta Nikolić, *Nemački ratni plakat u Srbiji 1941-1944*, Beograd 2001.
- „Novo vreme“, Beograd, 16. septembar 1942.
- www.pavelicpapers.com
- Branko Petranović, Nikola Žutić (ur.), *27. mart 1941. Tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1990.
- Giannis Soldatos, *Istoria tou Ellinikou Kinimatografou* [Historija grčkog filma], tom. 1-2, Athens, 1999. „Stripoteka“.
- *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic* [Jevreji Osmanskog carstva i Turske republike], London, New York 1993.
- „Universul“, Bucharest, no. 30, 1 February 1942; 15 May 1942; no. 272, 5 October 1942; no. 281, 14 October 1942; no. 249, 12 September 1943; 6 October 1944; 26 October 1944.

■ Aleksandar Vojinović, *Nije sramota biti Hrvat ali je peh*, Zagreb 1999.

■ Ratni muzej u Atini, Britanska zbirka.

■ *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd 1952.

Karte

■ Karta 1: Drugi svjetski rat, 1939.-1942. – Map 50 (p.178) in: Paul Robert Magocsi, *Historical Atlas of Central Europe* (University of Washington Press, 1993., 2002).

■ Karta 2: Jugoistočna Evropa poslije Drugoga svjetskog rata – Map 52 (p.186) in: Paul Robert Magocsi, op.cit.

Ocijenite ovu knjigu!

Vaše mišljenje kao čitaoca ove knjige veoma nam je važno, i kao ocjena našeg rada i za planiranje naših budućih poduhvata. Centar za demokraciju i pomirenje u jugoistočnoj Evropi (CDRSEE) je zajedno s brojnim kolegama i saradnicima uložio ogroman trud, vrijeme i dragocijene dokumente u projekt „Nastava moderne historije jugoistočne Evrope“, a rezultat je ova knjiga koju držite u rukama. Da bismo provjerili uspješnost našeg metoda, korisnost ovoga poduhvata i vrijednost naše investicije, voljeli bismo da date svoju ocjenu projekta.

Molimo za vaše iskreno mišljenje za šta će vam biti potrebno izvjesno vrijeme i trud. Poslije čitanja ove knjige, ili čak njenog korištenja u razredu, molimo vas da odete na našu vebstranicu, nađete History Workbooks section i popunite obrazac za ocjenjivanje.

Formular za evaluaciju možete naći na: www.cdsee.org./jhp/index.html

---

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

94(100) "1939/1945" (093) (075.2/.3)

DRUGI svjetski rat : historijska čitanka 4 /
urednik izdanja Krešimir Erdelja, urednica cjelokupnog
projekta Christina Koulouri, urednik serije na
bosanskom jeziku Enes Milak ; [prijevod: Dženisa
Bužimkić, Lejla Nuhodžić]. – Sarajevo :
Centar za demokraciju i pomirenje u
jugoistočnoj Evropi = Thessaloniki , 2007. ;
- 136 str. : ilustr. ; 27 cm.

Prijevod djela: The Second World War. –
Bibliografija: str. 129-133

ISBN 978-9958-9304-6-1

COBISS.BH-ID 16059654

Ova knjiga pomoćno je nastavno sredstvo u nastavi historije.
